

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη μελέτη αυτή επιχειρείται η διερεύνηση του πιο ενδιαφέροντος ίσως προβλήματος της γλώσσας του Σολωμού, που είναι η διττή της άρθρωση (για την ακρίβεια: η διττή της διατύπωση). Είναι παράδοξο, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς, να παίρνεται ως ζητούμενο έρευνας κάτι που θεωρείται πλέον δεδομένο. Η διγλωσσία του Σολωμού μάς είναι από χρόνια γνωστή και, τουλάχιστον μετά την έκδοση-σταθμό των *Αυτογράφων Έργων* στα 1964, αποτελεί μια υπόθεση λήξασα στη συνείδηση του φιλολογικού κόσμου. Ακριβώς: μια υπόθεση που έκλεισε στο σημείο απ' όπου θα έπρεπε κανονικά ν' ανοίξει.

Η δημοσίευση των χειρογράφων του ποιητή έδειξε για πρώτη φορά τι ακριβώς σήμαινε η σολωμική διγλωσσία. Μέχρι τότε η εντύπωση που αποκόμιζε ο αναγνώστης για τη γλώσσα του Σολωμού από εκδόσεις και μελέτες ήταν, γενικά, μια εντύπωση απατηλή. Το γλωσσικό όργανο του ποιητή, ιδωμένο υπό το πρίσμα μιας ισχυρής γλωσσικής προκατάληψης (ίσως και μεθοδολογικής αδυναμίας), έσπαζε στα δυο. Ο αναγνώστης ερχόταν σε επαφή με τη σολωμική γλώσσα μετά τη διάθλασή της, όχι στην αρχική αδιαίρετη μορφή της –ως ποικιλόγλωσση μάζα– στο εργαστήρι του ποιητή. Η σολωμική διγλωσσία υφίστατο μεν, και ήταν ομολογημένη, μόνο που υφίστατο ως δι-γλωσσία (με διαχωριστική παύλα, όχι με ενωτικό)· οι γλώσσες του ποιητή ήταν μεν αγγεία, αλλά όχι συγκοινωνούντα. Γνωρίζουμε, λίγο-πολύ, τους λόγους αυτής της παραμόρφωσης –λόγους ιστορικούς και ιδεολογικούς.

Όμως και σε χρόνια νεότερα, σε χρόνια απεγκλωβισμού από τα αδιέξοδα μιας παθογενούς εθνοκεντρικής εμμονής (ή μήπως όχι;), η αντιμετώπιση της σολωμικής διγλωσσίας δεν φαίνεται να αλλάζει ριζικά –εμφανίζεται μόνο ελαφρώς παραλλαγμένη. Αναμφίβολα, η έκδοση των *Αυτογράφων* δεν αφήνει πλέον περιθώρια ελιγμών, μισόλογων, αυθαιρεσιών. Η ιδιότυπη φύση της σολωμικής γλώσσας παρουσιάζεται εκεί ανάγλυφη: ο ποιητής δεν γράφει ελληνικά ή ιταλικά,

γράφει ελληνοϊταλικά/ιταλοελληνικά. Και όμως: ερευνώντας κανείς τι έχει γραφτεί για τη σολωμική γλώσσα μετά την έκδοση εκείνη ανακαλύπτει ότι ουσιαστικά η γλώσσα αυτή παραμένει ακόμη ένας μεγάλος άγνωστος. Η βιβλιογραφική βάση είναι λειψή (μόνο τα τελευταία χρόνια φαίνεται να πυκνώνουν κάπως οι προσπάθειες για μια συστηματικότερη αντιμετώπιση της σολωμικής διγλωσσίας από πλευράς ξένων, κυρίως, νεοελληνιστών) και, το σημαντικότερο, σταματάει σχεδόν πάντα εκεί απ' όπου κανονικά θα έπρεπε να εκκινήσει, στην υπόθεση εργασίας: αφήνοντας βασανιστικά μετέωρο το βασικό ερώτημα: πώς τελοσπάντων οργανώνεται αυτή η υβριδική γλώσσα που όμοιά της δύσκολα θα βρούμε στα γραπτά άλλου συγγραφέα (τουλάχιστον Νεοέλληνα);

Αυτό που λείπει, και που, αν δεν το καλύψουμε, το κάρδο της σολωμικής γλώσσας κινδυνεύει να μείνει οριστικά αποσπασματικό –άλλο ένα αποσπασματικό–, είναι η συστηματική περιγραφή της δομής αυτού του διττού οργάνου: η αποκάλυψη των μηχανισμών διαπλοκής των δύο γλωσσών και η τυπολογία των μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται η γλωσσική επαφή. Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στο να καλύψει το κενό αυτό. Διαρθρώνεται σε 3 μέρη: το πρώτο δίνει μια σύνοψη του *θεωρητικού προβληματισμού* που εγείρει το φαινόμενο της διγλωσσίας. Το δεύτερο παρουσιάζει το πρόβλημα της *σολωμικής διγλωσσίας*. Το τρίτο αφιερώνεται στην *τυπολογική περιγραφή* του φαινομένου αυτού στο έργο του ποιητή.

Αφροδίτη Αθανασοπούλου

ΜΕΡΟΣ Ι: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Α'. Εισαγωγικά σχόλια

Το φαινόμενο κατά το οποίο ένα άτομο κατέχει και χειρίζεται περισσότερες της μίας γλώσσες (η ορολογία είναι εξαιρετικά ρευστή και θα την εξετάσουμε πιο κάτω για τις άμεσες ανάγκες της περιγραφής επιλέγω τον διττό όρο «διγλωσσία/πολυγλωσσία», αντίστοιχο προς τον διεθνή όρο bilingualism που χρησιμοποιείται συνήθως) αποτελεί αντικείμενο μελέτης διαφόρων ειδικοτήτων της *διακλαδικής ή διεπιστημονικής γλωσσολογίας*: της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας, της γλωσσολογικής σημειολογίας, της κοινωνιογλωσσολογίας, της ψυχολογίας, της νευρογλωσσολογίας, της υφολογίας κλπ. Ο κατάλογος των δημοσιευμάτων που εξετάζουν τον χαρακτήρα και τις συνέπειες του φαινομένου αυτού στη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών είναι μακρύς και ανανεώνεται διαρκώς. Όλα δείχνουν ότι το ζήτημα ερεθίζει γόνιμα τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη. Πρόξενος του ενδιαφέροντος αυτού φαίνεται ότι είναι ένας συνδυασμός παραγόντων, όπως, λόγου χάρη, η προκλητικότητα του φαινομένου απέναντι σε κατεστημένες αντιλήψεις γύρω από τη φύση του γλωσσικού οργάνου, ο πολύπτυχος χαρακτήρας του, που απαιτεί μια συντονισμένη διερευνητική προσπάθεια προκειμένου να κατανοηθεί στην ολότητά του, το «πλουραλιστικό» πνεύμα της εποχής μας, που προσδίδει στο φαινόμενο μια ξεχωριστή επικαιρότητα. Δεν ήταν πάντοτε έτσι. Η δημοσιότητα που έχει αποκτήσει το ζήτημα τα τελευταία χρόνια διαδέχεται μια μεγάλη περίοδο σιωπής. Αλλά και στη σύγχρονη της διάσταση, η αντιμετώπιση του φαινομένου αποκαλύπτει ένα ανάλογο φάσμα αντιδράσεων που διαβαθμίζονται από την παντελή απαξίωση ως

την υπεργενικευμένη αποδοχή. Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να δια φωτίσουμε τους ιστορικούς και θεωρητικούς όρους που επέτρεψαν σε τέτοιες ετερόκλητες συμπεριφορές να εκδηλωθούν, κάποτε μάλιστα και να συνυπάρξουν. Οδηγητικό νήμα στη διερεύνησή μας αυτή είναι η υπόθεση ότι οι τύχες του φαινομένου (οι στάσεις που διαμορφώθηκαν απέναντί του, οι τρόποι περιγραφής του, οι όροι της ερμηνείας του) εξαρτήθηκαν από μια βαθιά ριζωμένη παραδοχή του ανθρώπου για τη γλώσσα, από την παραδοχή της μονογλωσσίας (μία η γλώσσα του κάθε ανθρώπου, μία η γλώσσα καθ' εαυτή).

B'. Ιστορική αναδρομή

Σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά δεδομένα, οι πρώτες επιστημονικές μελέτες για τον δίφωνο ή πολύφωνο λόγο ανάγονται στα τέλη του 19ου αιώνα.¹ Την ίδια εποχή εκδηλώνεται ένα ομόλογο φαινόμενο στη λογοτεχνία: πρόκειται για το πέρασμα από το παραδοσιακό μονοφωνικό μυθιστόρημα με παντογνώστη αφηγητή στο σύγχρονο πολυφωνικό μυθιστόρημα με εσωτερική εστίαση.² Αλλά όπως στη λογοτεχνία, έτσι και στην επιστήμη η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη μονοφωνία στην πολυφωνία γίνεται σταδιακά και με πολλές ενδιάμεσες διαβαθμίσεις (και παλινδρομήσεις). Θα χρειαστεί να φτάσουμε μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, για να μας αποκαλυφθούν καθαρά τόσο οι επαναστατικές αλλαγές στην αφηγηματική σύσταση του σύγχρονου μυθιστορήματος όσο και οι ριζικές

¹ Πβ. τα στοιχεία που προσκομίζουν οι εργασίες του Weinreich 1953 [έργο-σταθμός για τη μελέτη της επαφής των γλωσσών (*Languages in Contact*) από γλωσσολογική, κοινωνιολογική και ψυχολογική άποψη –το βιβλίο μου είναι προσιτό στην ιταλική έκδοση του 1974], του Mackey 1972 [η πρώτη διεθνής βιβλιογραφία για το φαινόμενο της διγλωσσίας (*bilinguisme*)] και του Fernandez 1993 [η πιο πρόσφατη απογραφή των σχετικών μελετών με ειδική εστίαση στην κοινωνιογλωσσολογική διάσταση της διγλωσσίας (*diglossia*)].

² Για τις υφολογικές και αφηγηματολογικές συνέπειες αυτού του περάσματος, που σημειώνεται στην Ευρώπη μεταξύ 1850 και 1950 (και που στην Ελλάδα είναι ανιχνεύσιμο από το 1880 κι ύστερα), αρκεί εδώ να παραπέμψω στον Peri 1994.

αλλαγές στον επιστημονικό χειρισμό του θέματος της διγλωσσίας/πολυγλωσσίας. Είναι φυσικά αδύνατον να παρακολουθήσουμε την ερευνητική αυτή πορεία στις λεπτομέρειές της, γι' αυτό θα περιοριστούμε σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις.

Από την ιστορικοσυγκριτική γραμματική των αρχών του 19ου αιώνα³ ως τη δομική θεωρία του Saussure στις αρχές του 20ού και από κει ως τη γενετική-μετασηματιστική γραμματική του Chomsky στη δεκαετία του '50 η απόσταση που διανύθηκε είναι μεγάλη, οι επιπτώσεις όμως της εξέλιξης αυτής στην αντιμετώπιση της διγλωσσίας/πολυγλωσσίας από τους γλωσσολόγους υπήρξαν ανεπαίσθητες, έως ανύπαρκτες, κατά τη σύμφωνη γνώμη όλων εκείνων που ασχολήθηκαν με το θέμα σε πιο πρόσφατα χρόνια.⁴ Ο μονογλωσσικός προσανατολισμός καθορίζει εν πολλοίς όλες τις γραμμές έρευνας⁵ και η

³ Η μέθοδος αυτή, ως γνωστόν, βρίσκει τη συστηματική της κατοχύρωση στο έργο του Bopp 1816. Το έργο σηματοδοτεί ουσιαστικά, όπως λέει ο Ροΐδης 1893, σ. 109, σημ. 1, την «επιστημονική αυθυπαρξία της γλωσσολογίας». Για την προϊστορία και εξέλιξη της ιστορικοσυγκριτικής ανάλυσης των γλωσσών (ειδικά των ινδοευρωπαϊκών) βλ. την περιεκτική αναφορά του *Dizionario di Linguistica, λ. grammatica comparata*.

⁴ Πβ. λ.χ. Vildomec 1963, σ. 67-68 (αναφορικά με τη γλωσσολογία του 19ου αι.)· Cardona 1974, σ. vii (για τη δομική γλωσσολογία), σ. xxii (για τη γενετική γραμματική)· *One speaker* 1995, σσ. 2-3 (όπου περιγράφεται σε γενικές γραμμές η παραδοσιακή στάση των γλωσσολόγων απέναντι στο ζήτημα).

⁵ Κοινό χαρακτηριστικό όλων αδιακρίτως των προσεγγίσεων είναι η μονογενετική θέση: αυτό, για παράδειγμα, που βλέπουν οι θιασώτες της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου είναι η κοινή ρίζα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αυτό που βλέπουν οι οπαδοί του δομισμού είναι η γλώσσα ως κλειστό, απαρτισμένο σύστημα ομοιογενών στοιχείων, αυτό που βλέπουν οι υποστηρικτές της μετασηματιστικής γραμματικής είναι το αφηρημένο ίδωλμα του τέλει συστήματος με απεριόριστη γενετική δύναμη και καθολικά εγγενή χαρακτηριστικά –με λίγα λόγια: αυτό που όλοι τους βλέπουν, ή πιστεύουν ότι βλέπουν, είναι η μία, καθολική, 'προβαβελική' γλώσσα. Ένας καιστικός αφορισμός τέτοιων συμπεριφορών διατυπώνεται από τον De Mauro 1990, ο οποίος αποδίδει την απώθηση ή την υποτίμηση της πολυγλωσσίας και ποικιλογλωσσίας όχι στις προθέσεις των μεγάλων θεωρητικών της γλωσσολογίας όσο μάλλον στην υπεραπλουστευτική εκλαϊκευση των θεωριών τους από τους ταπεινούς εργάτες της γλωσσικής επιστήμης. Γράφει χαρακτηριστικά (σ. xxvii): «Αν από τις φωτεινές κορφές κατεβούμε στις πιο χαμηλές πεδιάδες,

γλωσσολογική ανάλυση δεν κατορθώνει να αποδεσμευθεί (ίσως ούτε και σήμερα εντελώς) από μια αυστηρή κανονιστική αρχή, που θεωρεί «φυσιολογική» την κατάσταση της γλωσσικής ομοιογένειας, την οποία και ερευνά, και «ανώμαλη» την κατάσταση της γλωσσικής ετερογένειας, την οποία και παραβλέπει.⁶

Στην ενίσχυση αυτής της προκατάληψης συνέβαλε δίχως αμφιβολία η πίεση της ιδεολογίας του εθνικισμού, που έως το πρώτο μισό του αιώνα μας είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Κρατικοί θεσμοί, όπως η Εκπαίδευση, υφίστανται έντονα τις πιέσεις μιας τέτοιας ιδεολογίας, που θεωρητικά, αλλά και πρακτικά, απεργάζεται τρόπους «απεθνοποίησης» και «γλωσσοφαγίας». Εντούτοις, κατά παράδοξο τρόπο, είναι ακριβώς τέτοιες πιέσεις που βγάζουν στην επιφάνεια και, κατ' επέκταση, αναγκάζουν την έρευνα να στραφεί στη διγλωσσία. Ουσιαστικά, για την άλλη φωνή «*se ne parla solo in quei casi in cui esplose una rissa etnico-linguistica*» [γίνεται λόγος μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που ξεσπάει μια εθνο-γλωσσική διαμάχη].⁷ Ο ισχυρισμός ακούγεται ίσως κατηγορηματικός, έχει όμως μεγάλο ποσοστό αλήθειας: και το γλωσσικό ζήτημα είναι η τρανή απόδειξη αυτής της αλήθειας. Αλλά, βέβαια, το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι παρά η προσπάθεια να εμφανισθεί ως σύγκρουση η συμβίωση διαφορετικών γλωσσικών μορφωμάτων σε μία επικράτεια και, με το πρόσχημα αυτό, να επιχειρηθεί η εξάλειψή τους χάριν

όπου από γενιά σε γενιά ο συνεταιρισμός των γλωσσολόγων επιδίδεται στο σύνθημα του [...] τα πιο σκανδαλιστικά φαινόμενα της ριζικής διαφοράς των γλωσσών μπαίνουν [...] εντός παρενθέσεως, παραμελούνται ή απορρίπτονται ανοιχτά [...] η εκλαϊκευση παραβλέπει τα πάντα: ένας ο νους, μία η γραμματική, τα υπόλοιπα είναι σαβούρα», και λίγο παρακάτω (σ. xxviii): «Αν μία είναι η ικανότητα του λόγου, μία θα πρέπει να ήταν και να είναι η γλώσσα, πέραν των εξωτερικών, γεωπολιτικών τυχαιοτήτων: όροι, κοιλάδες, ποτάμια, θάλασσες, σύνορα».

⁶ Σύμφωνα με την Κονδύλη 1995 το αξίωμα της γλωσσικής ομοιογένειας απορρέει από τον «ακοινωνικό» χαρακτήρα της θεωρητικής γλωσσολογίας. Κατά τη συγγραφέα (σ. 182), αυτοί που «στράφηκαν στη μελέτη της συστηματικής γλωσσικής ετερογένειας [...], εφεσιβάλλοντας την επιβολή και τη μελέτη ενός ιδεατού κανονιστικού προτύπου γλώσσας, όπως έχει εδραιωθεί στη σύγχρονη γλωσσολογία» ήταν οι κοινωνιογλωσσολόγοι.

⁷ De Mauro 1990, σ. xxiv.

μιας γλώσσας μέχρι πρότινος άγνωστης στην πατρίδα, όπως λέει ο De Mauro αφορμώμενος από το παράδειγμα της Ιταλίας.⁸ Είναι κυρίως σ' αυτή τη μορφή που το πρόβλημα της διγλωσσίας/πολυγλωσσίας θα απασχολήσει τη γλωσσολογική σκέψη κατά την πρώιμη φάση των ερευνών. Μια άλλη βασική πτυχή του θεωρητικού προβληματισμού σ' αυτή τη φάση είναι το πρόβλημα των δανείων από τη μια γλώσσα στην άλλη. Πρόκειται για μια γραμμική έρευνας ευθυγραμμισμένη με την παραδοσιακή ιστορικο-συγκριτική μελέτη των γλωσσών, μόνο που η εξέταση αποκτά τώρα χαρακτήρα συγχρονικό (είναι το γνωστό πέρασμα από την compared analysis στην contrastive analysis). Πάντως, μεγαλύτερη σημασία για μας εδώ έχει το γεγονός ότι το δάνειο «δεν είναι παρά ο τελευταίος σταθμός της ενσωμάτωσης ενός στοιχείου μιας γλώσσας σε μια άλλη, είναι η οριστική του θεσμοθέτηση».⁹

Όταν δεν αγνοείται απροκάλυπτα –όπως είδαμε να συμβαίνει στο θεωρητικό επίπεδο–, όταν δεν επιχειρείται να ακυρωθεί στο όνομα της «γλωσσικής συμμόρφωσης» –όπως την εννοεί η εκάστοτε κρατική ιδεολογία–,¹⁰ όταν δεν εμφανίζεται αφομοιωμένη υπό τη μορφή δανείων στο σύστημα της γλώσσας, η πραγματικότητα της άλλης φωνής αναγνωρίζεται μεν υπό τον όρο όμως ότι είναι μια πραγματικότητα προβληματική, ένα μειονέκτημα, ένα φαινόμενο σχεδόν παθολογικό.¹¹ Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στο πλαίσιο της συζήτησης για την

⁸ Βλ. αυτ., σ. xxv. Λίγες οι εξαιρέσεις όπου το πρόβλημα επιλύεται με την επίσημη αναγνώριση, δηλαδή θεσμοθέτηση, της πολυγλωσσίας από το κράτος: Καναδάς, Ελβετία, Βέλγιο κλπ.

⁹ Cardona 1974, σ. xxv. Για τη μη οργανική θέση του δανείου στο διγλωσσικό φαινόμενο βλ. Weinreich 1974, § 2.1.4, σσ. 18-19.

¹⁰ Για την έννοια της γλωσσικής συμμόρφωσης (linguistic loyalty) και τον ρόλο της στην επαφή των γλωσσών βλ. Weinreich 1974, σ. 144 κ.εξ.

¹¹ Για την «παθολογία» της διγλωσσίας, όπως την αντιλαμβάνονταν οι παλαιότεροι μελετητές, βλ. την επισκόπηση του Weinreich 1974, σσ. 172-175· πβ. Döpke 1992, σσ. 3-4· Miller 1984a, σ. 3. Συνοψίζω από τον Weinreich τα κυριότερα ελαττώματα που αποδόθηκαν στους διγλωσσους: ανευθυνότητα, επιπολαιότητα, τεμπελιά, αμοραλισμός, υλιστικό πνεύμα, φτώχεια ιδεών, έλλειψη συνθετικής ικανότητας, αριστεροχειρία, φραυλισμός, διανοητική ανισορροπία (σχιζοφρένεια). Όλα αυτά θεωρήθηκαν συνέπειες του ψυχολογικού διχασμού που προκαλεί η διγλωσσία –υπονο-

ατομική, και πιο συγκεκριμένα την παιδική διγλωσσία. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να περιγράψει κανείς συνθετικά την πολύπτυχη αυτή συζήτηση που ξεκίνησε πριν από έναν αιώνα περίπου ανάμεσα σε γλωσσολόγους, γνωστικούς ψυχολόγους και παιδαγωγούς και που δεν έπαυε ως τις μέρες μας να διεκδικεί τη μερίδα του λέοντος στη γενική βιβλιογραφία για το θέμα.¹² Σε πολύ γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι το ενδιαφέρον των ειδικών στράφηκε γύρω από τρεις άξονες: ο πρώτος αφορούσε τη σκοπιμότητα και ωφελιμότητα που η εκμάθηση περισσότερων της μίας γλώσσας μπορεί να έχει για έναν ομιλητή, ειδικά όταν αυτός βρίσκεται σε νεαρή ηλικία, κυρίως από την άποψη της ψυχο-διανοητικής του ανάπτυξης. Ο δεύτερος αφορούσε το «πότε» και το «πώς» της εκμάθησης αυτής. Ο τρίτος άξονας, τέλος, αφορούσε τα πρακτικά προβλήματα που το φαινόμενο της διγλωσσίας/πολυγλωσσίας μπορεί να προκαλέσει στην εκπαιδευτική πράξη.¹³

μεύοντας την εσωτερική σχέση που, υπό κανονικές συνθήκες, συνάπτει το άτομο με τη φυσική του γλώσσα-, γεγονός που οδήγησε έναν γερμανό μελετητή, τον Sander, να μιλήσει για «διγλωσσία των αισθημάτων» και για τον «μπακαλίστικο σχετικισμό» των δίγλωσσων ατόμων, οι οποίοι αλλάζουν αρχές, ιδέες, γνώμες, όπως ακριβώς αλλάζουν γλώσσα: ανάλογα με τις απαιτήσεις των περιστάσεων (βλ. σχετικά Weinreich 1974, σ. 174). Οι αντιλήψεις αυτές άρχισαν να αναθεωρούνται από τα μέσα της δεκαετίας του '50, με τις έρευνες των κοινωνιογλωσσολόγων, που έδειξαν ότι τα προβλήματα του δίγλωσσου δεν απορρέουν τόσο από τη συνύπαρξη δύο γλωσσών μέσα του, όσο από την αδιάλλακτη και συχνά σκληρή στάση του κοινωνικού περιβάλλοντος απέναντί του.

¹² Για μια αναλυτική επισκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας σχετικά με την πολύγλωσση αγωγή βλ. Vildomec 1963 (Κεφ. 1: η περιγραφή όμως είναι αρκετά ασυστηματοποίητη). Για τις νεότερες ανακαλύψεις της ψυχογλωσσολογικής και γλωσσοδιδασκαλικής έρευνας βλ. την πρόσφατη συμβολή των Job – Tonzar 1993. Όσον αφορά τη νεοελληνική βιβλιογραφία, η πρώτη όσο ξέρω συστηματική προσπάθεια αντιμετώπισης του ζητήματος είναι η εργασία του Μ. Τριανταφυλλίδη, *Οι ξένες γλώσσες και η αγωγή*, γραμμένη στα χρόνια της Κατοχής (βλ. Τριανταφυλλίδης 1965· για μια πιο πρόσφατη συμβολή βλ. Τσολάκης 1987).

¹³ Οι άξονες αυτοί διαμόρφωσαν και τα κριτήρια βάσει των οποίων συγκροτήθηκε μια τυπολογία της ατομικής διγλωσσίας «κατά ζεύγη» (ακολουθώ, με ελαφρές τροποποιήσεις, την περιγραφή του Fabbro 1996, σσ. 119-120· η αλφαβητική καταγραφή που προκρίνεται στο Glossary των Hamers – Blanc 1989, λ. *bilinguality*, σ. 265, δεν αναδεικνύει το διμερές σχήμα των διακρίσεων):

Γενικά οι ερευνητές, ιδιαίτερα στις πρώτες δεκαετίες, δεν φάνηκαν και πολύ πρόθυμοι να συμμεριστούν τα αισιόδοξα πορίσματα των πρωτοποριακών μελετών που, σε ιδιωτικό επίπεδο, εκπόνησαν οι J. Ronjat (1913), M. Pavlovitch (1920), E. και A. Kenyeres (1938) και, συστηματικότερα απ' όλους, ο W. F. Leopold (1939-1949), παρακολουθώντας την ανάπτυξη της διγλωσσίας στα παιδιά τους από τη νηπιακή ηλικία.¹⁴ Οι περισσότεροι, αντίθετα, διατύπωσαν σοβαρές επιφυλάξεις σχετικά με τις θετικές επιπτώσεις της πολύγλωσσης αγωγής κατά την προσχολική και πρώιμη σχολική ηλικία, εξαιτίας φαινομένων διαπλοκής, που θεωρήθηκε ότι δημιουργούν σύγχυση και εμποδίζουν την ομαλή εκπαιδευτικο-γνωστική

έτσι, ανάλογα με το *πότε* το άτομο έρχεται σε επαφή με μια δεύτερη γλώσσα, η διγλωσσία διακρίθηκε σε *πρώιμη* και *όψιμη* (bilinguismo precoce και tardivo): ανάλογα με το *πώς* το άτομο μαθαίνει τις δύο γλώσσες, η διγλωσσία διακρίθηκε σε *φυσική* ή *προτογενή* και *επίκτητη* ή *δευτερογενή* (bilinguismo primario ή naturale και bilinguismo secundario): ανάλογα, με τον *βαθμό επάρκειας* του ατόμου στις γλώσσες που τον κατοικούν, η διγλωσσία διακρίθηκε σε *ισόρροπη* και *άνιση* (bilinguismo bilanciato και bilinguismo dominante): τέλος, αναφορικά με τις *συνέπειες* που έχει η παρουσία περισσότερων γλωσσών σε ένα άτομο υιοθετήθηκε η διάκριση του W. E. Lambert, σύμφωνα με την οποία η διγλωσσία μπορεί να είναι είτε *προσθετική/πλεονεκτική* είτε *αφαιρετική/ελλειμματική* (bilinguismo additivo ή sottrattivo, additive or subtractive bilingualism): οι παράγοντες που συνεργούν στην εκδήλωση της μίας ή της άλλης μορφής σχετίζονται τόσο με το κοινωνικό περιβάλλον (εξωγενείς παράγοντες) όσο και με την ψυχογνωστική εξέλιξη του ατόμου (ενδογενείς παράγοντες): πβ. λ.χ. τις αναλύσεις της Skutnabb-Kangas 1981, σσ. 257-260 και *Babele* 1990, σσ. 271-272.

¹⁴ «Βλέπω στην πρώιμη διγλωσσία –γράφει ο Leopold– το πλεονέκτημα ότι διδάσκει στο παιδί να σκέφτεται παρά να μιλάει απλώς, κι αυτό σχεδόν μηχανικά. [...] Δεν παραβλέπω τις εγγενείς δυσκολίες στην ανάπτυξη, οι οποίες δημιουργούνται από μια διχασμένη οδό αντί για έναν ίσιο και στρωτό μονόδρομο. [...] Η διαφορά είναι η ίδια που υπάρχει ανάμεσα σε έναν πολύ καλλιεργημένο και έναν ακαλλιέργητο άνθρωπο. Η άγνοια και η προκατάληψη κάνουν τις αποφάσεις της ζωής εύκολες. Η εκπαίδευση δεν κάνει τη ζωή ευκολότερη, την κάνει όμως καλύτερη και πλουσιότερη. Λίγοι θα καταδίκάζαν την εκπαίδευση γι' αυτόν τον λόγο. Η διγλωσσία θα πρέπει να ιδωθεί κάτω από το ίδιο φως» (Leopold 1949, σ. 188).

διαδικασία.¹⁵ Δεν χρειάζεται πολλή σκέψη για να καταλάβουμε πόσο ο θεωρητικός προβληματισμός δυσκολεύεται, και εδώ, να αποκολληθεί από τη μονογλωσσική του μήτρα και από τις ιδεολογικές προκαταλήψεις που την συντηρούν: έτσι, για παράδειγμα, πίσω από την «κινδυνολογία» για την πρώιμη γλωσσομάθεια διαφαίνεται το άγχος της γλωσσικής συμμόρφωσης (ανάλογα προς τη «μητρική» ή την «εθνική» γλώσσα).¹⁶ Πίσω από τη «θεωρία της ημιγλωσσίας» (theory of semilingualism)¹⁷ διαγράφεται η φανταστική εικόνα του τέλειου

¹⁵ Βλ. σχετικά Vildomec 1963, σ. 28. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ψυχολόγου Madorah Smith, η οποία, την χρονιά που αρχίζει η ημερολογιακή καταγραφή του Leopold, ερευνά ένα μεγάλο δείγμα του παιδικού πληθυσμού της Χαβάης (περίπου 1.000 άτομα), για να καταλήξει σε συμπεράσματα εκ διαμέτρου αντίθετα από τα δικά του. Κατ' αυτήν, η διγλωσσία προκαλεί μια καθυστέρηση στη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών, «τόσο έντονη που, από πολλές απόψεις, τα παιδιά αυτά, όταν φτάνει η ώρα της εισόδου τους στο σχολείο, βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τα τρίχρονα παιδιά ενός λιγότερο πολύγλωσσου περιβάλλοντος» (Smith 1939, σ. 271): για μια κριτική παρουσίαση της ερευνητικής μεθόδου της Smith βλ. Hakuta 1986, σσ. 59-65.

Η αμφίτροπη αποτίμηση των συνεπειών της πρώιμης διγλωσσίας επιβιώνει και σε μεταγενέστερες δεκαετίες: ως παραβάουμε, λ.χ., την κατηγορηματική απόφαση του Thompson 1952, σ. 367: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παιδί που ανατρέφεται σε δίγλωσσο περιβάλλον υστερεί ως προς τη γλωσσική του ανάπτυξη. Μπορεί κανείς να θέσει το ζήτημα αναφορικά με το αν η ικανότητα έκφρασης σε δύο γλώσσες αξίζει της συνακόλουθης καθυστέρησης στην κοινή γλώσσα της καθημερινότητας», με τη διαφορετική εκτίμηση των Peal – Lambert 1962, σ. 20: «Διανοητικά, η εμπειρία [του δίγλωσσου παιδιού] με δύο γλωσσικά συστήματα φαίνεται να το προικίζει με μια νοητική ευελιξία, με ένα πλεονέκτημα ως προς τον σχηματισμό των εννοιών, με ένα πιο διαφοροποιημένο σύνολο νοητικών δεξιοτήτων».

¹⁶ Ένας τρόπος καταπολέμησης αυτού του άγχους είναι βέβαια ο έλεγχος της πολυγλωσσίας διαμέσου της εκπαιδευτικής πράξης, κατά τρόπο που να εκμηδενίζεται ο κίνδυνος παραφθοράς (ακριβέστερα ίσως: δολιοφθοράς) της κατεστημένης γλώσσας από τυχόν ενοχλητικές «παρεμβολές» των «ξένων» γλωσσών.

¹⁷ Βλ. σχετικά Milroy – Muysken 1995, σ. 3. Για μια εκτενή ανάλυση των πτυχών του προβλήματος βλ. το κεφάλαιο για το double semilingualism στη Skutnabb-Kangas 1981, σ. 248 κ.εξ. (η ανάλυση επικεντρώνεται στη θεωρία του Nils Erik Hansegerd για τις 6 όψεις [aspects] της ημιγλωσσίας). Εκτός από τον όρο semilingualism, το ίδιο φαινόμενο καλύπτουν όροι όπως

δίγλωσσου/πολύγλωσσου, κομμένου και ραμμένου στα μέτρα του προτύπου της μονογλωσσίας (ο ιδεώδης ομιλητής που χειρίζεται τέλεια το σύστημα της γλώσσας): ακόμα, πίσω από την πληθώρα των πειραμάτων που έγιναν με σκοπό να μετρηθεί ο βαθμός ευφυΐας των δίγλωσσων ή πολύγλωσσων παιδιών εξυπακούεται το όχι και τόσο αθώο ερώτημα αν αυτά τα παιδιά είναι εξίσου έξυπνα με τα μονόγλωσσα, τα «φυσιολογικά» δηλαδή.¹⁸

Εντούτοις, στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής σημειώνεται μια σημαντική εξέλιξη: ο ερευνητικός φακός, που συνήθιζε να θεωρεί την επαφή των γλωσσών από το μακρινό πλάνο της κοινωνικο-πολιτιστικής διαπάλης και να την αντιλαμβάνεται ανταγωνιστικά, τη βλέπει τώρα σε κοντινό πλάνο, όπου «ο τόπος της επαφής είναι το μεμονωμένο άτομο»¹⁹ και το πιο χτυπητό γνώρισμα της επαφής είναι η διαπλοκή. Από τη σκοπιά αυτή το δίγλωσσικό φαινόμενο, που, κατά τρόπο μονοσήμαντο και διχοτομικό, εκλαμβάνόταν ως *διάκριση-των-γλωσσικών-κωδίκων*, εμφανίζεται με τη μορφή της *ανάμιξης-των-γλωσσικών-κωδίκων*. Εγείρονται έτσι κρίσιμα ερωτήματα γύρω από τη φύση του δίγλωσσικού φαινομένου: τι είναι τελικά η δίγλωσσία: διάκριση ή διαπλοκή; ποια είναι η σχέση που συνάπτουν οι γλώσσες που έρχονται σε επαφή: αντίθεσης ή σύνθεσης; ποια είναι η καταλληλότερη προοπτική σύλληψης του δίγλωσσικού γεγονότος: η

subtractive bilingualism (Lambert), disruptive bilingualism (Bain – Yu), non-lingual (Pfeiffer), για τους οποίους βλ. αυτ., σ. 251.

¹⁸ Πάντως, τα πειράματα έδειξαν ότι «δεν υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ευφυΐας ανάμεσα σε δίγλωσσους και μονόγλωσσους: αντίθετα, κάποιες έρευνες βρήκαν πιο έξυπνα τα δίγλωσσα παιδιά σε σύγκριση με τα μονόγλωσσα. Σε κάθε περίπτωση, το να είναι κανείς δίγλωσσος δεν βλάπτει καθόλου την ευφυΐα, το πολύ-πολύ να μας κάνει πιο ανεκτικούς» (Fabbro 1996, σ. 118). Ανάμεσα στα εμφανή πλεονεκτήματα μιας μη μονογλωσσικής αγωγής φαίνεται να είναι και «μια πρόωπη άσκηση μεταγλωσσικών στρατηγικών και ικανοτήτων» (*Dizionario di Linguistica*, λ. bilinguismo). Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα «Δίγλωσσία και Ευφυΐα», και τις ιδεολογικές παραμέτρους που το προσδιόρισαν ιστορικά, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να βρει στο ομώνυμο (δεύτερο) κεφάλαιο της μελέτης του Hakuta 1986, σσ. 14-44.

¹⁹ Weinreich 1974, σ. 11.

μακροσκοπική (κοινωνιολογική) ή η μικροσκοπική (ψυχολογική); πώς εν τέλει μπορούν να εξηγηθούν δυο τόσο διαφορετικές εκδηλώσεις της δίγλωσσης ή πολύγλωσσης κατάστασης σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο; Συνειδητοποιώντας ότι η φύση του διγλωσσικού φαινομένου είναι πιο σύνθετη απ' ό,τι πιστευόταν μέχρι τότε –κι ότι ο δρόμος για την ακριβέστερη κατανόησή του περνάει αναγκαστικά μέσα από την *terra incognita* της διαπλοκής–, η νεότερη έρευνα θα επιχειρήσει να διασταυρώσει τις αποκλίνουσες αυτές οπτικές γωνίες σε μιαν ενιαία προοπτική, ικανή να άρει τα αδιέξοδα των μονόπλευρων προσεγγίσεων και, επομένως, να ερμηνεύσει πιο ικανοποιητικά τη διαλεκτική των γλωσσικών συστημάτων που έρχονται σε επαφή.

• *Αντικατοπτρισμοί*

Κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα παρατηρείται μια συνολική αναθεώρηση της στάσης απέναντι στη διγλωσσία/πολυγλωσσία. Στην αλλαγή της οπτικής συμβάλλουν δίχως άλλο οι μεταβολές σε οικονομικό, κοινωνικό, τεχνολογικό επίπεδο (διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος, εξάπλωση της παιδείας, πληροφοριακή επανάσταση, παγκοσμιοποίηση και ταυτόχρονα πολιτικές προστασίας των γλωσσικών μειονοτήτων),²⁰ μεταβολές οι οποίες εντείνουν την

²⁰ Πράγμα που επιτρέπει στις μέρες μας να είμαστε μάρτυρες της συνύπαρξης δυο ετερόκλητων γλωσσικών πραγματικοτήτων, ή καλύτερα μιας μορφής *γλωσσικού αποικισμού* που έχει δύο όψεις: από τη μια, στο «παγκόσμιο χωριό» η γλωσσική επικοινωνία γίνεται διαμέσου της αγγλικής, που είναι η νέα *κοινή*, η ιδανική εσπεράντο του *fin du siècle*· από τη άλλη, η παγκόσμια κυριαρχία της αγγλικής υποβοηθά τη γένεση νέων κατά τόπους μιγαδικών γλωσσών (ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, τα ιδιώματα των νέων, τις σύγχρονες αργκό: μιλάμε για *greekenglish*, αλλά το ίδιο συμβαίνει στην Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και αλλού). Στην ίδια την Αμερική, τη χώρα που εξάγει την αγγλική γλώσσα, γίνονται ολοένα και πιο αισθητά τα ισπανο-αμερικάνικα, η μιγαδική γλώσσα των ισπανόφωνων, λόγω του έντονου μεταναστευτικού ρεύματος από τη λατινική Αμερική (περιορίζομαι μόνο σ' αυτά, δεδομένου ότι στην Αμερική υπάρχουν και άλλες μεγάλες ομάδες μεταναστών). Οι δύο ετερόκλητες αυτές γλωσσικές

αίσθηση ενός «οπτικά και ακουστικά πολύγλωσσου σύγχρονου κόσμου».²¹ Το γεγονός αυτό, όπως είναι επόμενο, θα παίζει ρόλο καταλύτη στη θεωρητική αντιμετώπιση του φαινομένου.

Το πράγμα επικυρώνεται κατ' αρχήν από τα ποσοτικά δεδομένα: οι εργασίες για τη διγλωσσία/πολυγλωσσία πυκνώνουν από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και μετά (ειδικά σε τόπους όπου συμβιώνουν διαφορετικές φυλές και γλώσσες),²² αυξάνουν δε αισθητά κατά το πέρασμα από τη δεκαετία του '60 στη δεκαετία του '70 (τότε που το κίνημα των χίπις διεκδικεί από την κοινωνία την εξάλειψη όλων των διακρίσεων στο όνομα της ανοχής),²³ για να φτάσουμε, προ των πυλών μιας

πραγματικότητες φαίνεται ότι χαρακτηρίζουν όλες τις μεταβατικές –και γλωσσικά– εποχές των μεγάλων ηγεμονιών, που χαρακτηρίζονται από «πολιτιστικό επεκτατισμό»: πρόχειρα παραδείγματα, από την αρχαιότητα, η αλεξανδρινή και η ρωμαϊκή κυριαρχία.

²¹ *One speaker* 1995, σ. 1.

²² Φυσικά, το ενδιαφέρον για τον Άλλο μπορεί συχνά να μεταφράζεται σε ενδιαφέρον για τον έλεγχο του Άλλου. Δεν είναι τυχαίο που οι σπουδές, οι στατιστικές, οι μελέτες γύρω από την επαφή των γλωσσών σε πολλές περιπτώσεις εκπονήθηκαν υπό την αιγίδα κρατικών φορέων ή διεθνών οργανώσεων, με στόχο τη χαρτογράφηση των πολύγλωσσων κοινωνιών και με βασικό μέλημα την καλύτερη ένταξη των αλλογλώσσων μέσα στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας υποδοχής ή της ηγέτιδος γλωσσικής ομάδας (ενδεικτικό το παράδειγμα της Αμερικής, όπως το αναλύει, λόγου χάρη, ο Hakuta 1986, σ. 7 κ.εξ.). Σύμφωνα με τον Miller 1984a, σ. xi, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο πολιτικές στις νεότερες κοινωνίες, που έγιναν πολύγλωσσες λόγω της εγκατάστασης συμπαγών ομάδων μεταναστών: α) την πολιτική της συγχώνευσης ('melting pot' theory), που είχε ως στόχο να μετατρέψει τους ετερόγλωσσους σε μονόγλωσσα και μονοπολιτιστικά μέλη της κοινωνίας 'υποδοχής', και β) την πολιτική της ανοχής, που θεωρεί ότι ο γλωσσικός πλουραλισμός συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Να σημειωθεί, όμως, ότι ακόμα και σε κοινωνίες όπου η διγλωσσία είναι νομοθετικά κατοχυρωμένη (π.χ. Βέλγιο, Καναδάς, Ιρλανδία), και, επομένως, τελεί υπό το καθεστώς των ίσων ευκαιριών, παρατηρείται συχνά μια αντίθεση ανάμεσα στο συνταγματικό αυτό ιδεώδες και στην καθημερινή πράξη (βλ. σχετικά Skutnabb-Kangas 1981, ιδίως σσ. 70-75· Miller 1984a, σ. 5, 10· Heller 1995, σσ. 158-159).

²³ Η προσπάθεια να συστηματοποιηθεί η γνώση που έχει εν τω μεταξύ συσσωρευτεί είναι έκδηλη στις εργασίες των Beziars – van Overbeke χ.χ., van Overbeke 1972 και, ιδίως, του Mackey 1972,

νέας χιλιετίας, στα χρόνια μας –χρόνια κατάργησης και των γλωσσικών συνόρων–, όπου το ενδιαφέρον για το φαινόμενο εμφανίζεται ιδιαίτερα ζωνρό, αν κρίνει κανείς από την πληθώρα των σχετικών τίτλων που κυκλοφορούν αυτή τη στιγμή, εκτός από τους παραδοσιακούς διαύλους ενημέρωσης (βιβλιοπωλεία, βιβλιοθήκες, βιβλιογραφικά έντυπα), στο Internet. Και όπως συνήθως συμβαίνει στην ιστορία των ιδεών, η ποσοτική αύξηση του ενδιαφέροντος παρακολουθείται από μια ποιοτική μεταβολή στα κριτήρια αξιολόγησης του φαινομένου που, για να την εννοήσουμε, θα πρέπει να την δούμε μέσα σε μια ευρύτερη προοπτική. Εκφράζοντας πιστά το πνεύμα των μεταμοντέρνων μας καιρών, οι αναζητήσεις και αντιλήψεις του σύγχρονου κόσμου είναι σταθερά προσανατολισμένες στον σύνθετο, μικτό, πλουραλιστικό χαρακτήρα των φαινομένων. Μέσα σ' αυτόν τον «ορίζοντα προσδοκίας» εντάσσεται, και γίνεται ακριβέστερα κατανοητή, η επιστημονική «ανακάλυψη» του δίφωνου ή πολύφωνου λόγου.

Τα εισαγωγικά στη λέξη «ανακάλυψη» μπαίνουν για να μας θυμίσουν πως ούτε η επιστήμη μένει ανεπηρέαστη από τούτη τη μεταμοντέρνα κοσμογονία. Η άποψη, που τείνει να γίνει δόγμα της σύγχρονης σκέψης, ότι ο παρατηρητής έχει έναν ουσιώδη ρόλο στη σύνθεση της παρατηρούμενης πραγματικότητας και ότι, κατ' επέκταση, «τα επιστημονικά ευρήματα δεν είναι «δεδομένα», αλλά «επιλεγμένα» αποτελέσματα (με βάση το συγκεκριμένο ερώτημα του ερευνητή) μέσα από ένα σύνολο συμβάντων»²⁴ φαίνεται να επαληθεύεται και στην περίπτωση του (δι)γλωσσικού φαινομένου. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό, αν κρίνουμε από τις εξελίξεις που σημειώνονται την ίδια εποχή μέσα στον χώρο της γλωσσολογικής επιστήμης. Θα μπορούσαμε με μια τηλεγραφική διατύπωση να επισημάνουμε τα εξής: Κλονίζεται ο μύθος του ιδεώδους ομιλητή: κανένας ομιλητής δεν είναι σε

1976 (όπου ένα εκτενές κεφάλαιο, το τρίτο, αφιερώνεται στην «Actualité du problème», σ. 41 κ.εξ.) –ένα χρόνο πριν ο Steiner δημοσιεύει το *After Babel*, που ανοίγει έναν νέο δρόμο στις σπουδές της διγλωσσίας: αυτόν που την συναρτά με την πράξη της μετάφρασης και της μυθοπλασίας.

²⁴ Σαββάκη 1997, σ. 4.

θέση να αναπαράγει τέλεια το σύστημα της γλώσσας που μιλάει. Κλονίζεται ο μύθος της μονογλωσσίας: κανένας ομιλητής δεν μιλάει την ίδια γλώσσα σε κάθε περίπτωση. Κλονίζεται ο μύθος της εξειδίκευσης: η επιστημονική σκέψη ανακαλύπτει την πολυπλοκότητα. Εκείνο που ουσιαστικά ανακαλύπτει η κάθε εξειδικευμένη σκέψη στη σύγχρονη εποχή είναι ο περιορισμός της «μέσα σ' ένα επιστημολογικό σύμπαν στο οποίο βασιλεύει η ασυμμετρία των οπτικών γωνιών».²⁵ Είναι στην προσπάθεια να αντιμετωπισθεί αυτός ο περιορισμός που θα ευνοηθεί η «δημιουργία εκείνων των επιστημολογικών διασταυρώσεων [...] τις οποίες ο Geertz αποκαλεί «συγκεχυμένα είδη»».²⁶ Όσον αφορά τη γλωσσολογία τέτοια «συγκεχυμένα είδη» ονομάζονται κοινωνιογλωσσολογία, ψυχογλωσσολογία, νευρογλωσσολογία, υφογλωσσολογία κλπ. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στο πλαίσιο αυτών ακριβώς των «συγκεχυμένων ειδών» η διγλωσσία/πολυγλωσσία γίνεται βασικό αντικείμενο μελέτης, όπως σημειώσαμε και στην αρχή. Στην ουσία, η επαφή των γλωσσών βγαίνει στο προσκήνιο όταν η γλωσσολογία έρχεται σε επαφή με άλλες επιστήμες: η γλωσσική διαπλοκή γίνεται μείζον ερευνητικό θέμα την εποχή που η διεπιστημονικότητα (ο διάλογος, η *διαπλοκή των επιστημών*) αναδεικνύεται σε μείζον επιστημολογικό αίτημα.²⁷

Όπως συνοψίζει ο Miller, ο «πολιτιστικός σχετικισμός» και ο «πλουραλιστικός τρόπος σκέψης» των τελευταίων δεκαετιών επέτρεψαν να βγει στην επιφάνεια

²⁵ Peri 1996, σ. 101.

²⁶ Αυτ., σ. 100, σημ. 95 (ο όρος «συγκεχυμένα είδη» [generi confusi] αναλύεται στην εργασία του Geertz 1988, σσ. 25-46).

²⁷ Η σύμπτωση είναι χαρακτηριστική: στα χρόνια που δημοσιεύονται οι πρώτες συστηματικές μελέτες για την επαφή των γλωσσών [του Weinreich (1953) αλλά και του Haugen (1953, 1956)] τοποθετείται και η γένεση/εδραίωση των «συγκεχυμένων ειδών»: βλ. ενδεικτικά *Dizionario di Linguistica*, λ. *linguistica* (κυρίως σ. 444), *etnolinguistica*, *psicolinguistica*, *sociolinguistica* κλπ. Ως παράλληλα φαινόμενα θα μπορούσαν να προσμετρηθούν εδώ αφενός η κεντρική θέση που έχει η έννοια της *διαπολιτισμικότητας* στις σπουδές της σύγχρονης ανθρωπολογίας και αφετέρου η θεμελιακή σημασία της *διαπλοκής* (Textinterferenz) στη σύγχρονη αφηγηματολογία.

«μια περισσότερο ακριβής εικόνα της διγλωσσίας».²⁸ Στην πραγματικότητα, η εικόνα είναι πολύ πιο «τακτική» απ' όσο θα μπορούσε κανείς ευλογοφανώς να εικάσει, κρίνοντας από τη «συγκεχυμένη» φύση του υποκειμένου και του αντικειμένου της έρευνας. Η ανασύνθεση της εικόνας αυτής προϋποθέτει μια σύντομη αναφορά στις θεωρητικές τύχες του φαινομένου 'γλώσσα' γενικότερα.

- **Οι «γλώσσες» της διεπιστημονικότητας**

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην περίπτωση της γλωσσολογίας η διασταύρωση με τις άλλες επιστήμες ήταν μια αναπόφευκτη εξέλιξη, λόγω του ειδικού βάρους που έχει το φαινόμενο γλώσσα για το ανθρώπινο είδος. Ειδοποιά γνωρίσματα όπως η καθολικότητα, η δημιουργικότητα, η πολυλειτουργικότητα της ανθρώπινης γλώσσας αποτέλεσαν τις ουσιώδεις προϋποθέσεις, ώστε το φαινόμενο αυτό να συνδεθεί άρρηκτα με τη φυλογενετική και οντογενετική μας ανάπτυξη, την ιστορία, τον πολιτισμό, την κοινωνική ενσωμάτωση, την αυτοσυνειδησία μας, ακόμα και μ' αυτήν την επιβίωσή μας ως είδος,²⁹ και, ως τέτοιο, να κεντρίσει όχι

²⁸ Miller 1984a, σ. 4.

²⁹ Κατά τον Steiner, η απεριόριστη ικανότητα της γλώσσας όχι μόνο να κατασκευάσει αλλά, το κυριότερο, να *ανασκευάσει* την πραγματικότητα (επινοώντας τη σωτήρια συνθήκη του 'ψεύδους', του 'μη-πραγματικού'), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι κάθε γλώσσα χαρτογραφεί τον κόσμο διαφορετικά (παρέχει δηλαδή μια εναλλακτική πραγματικότητα) αποτέλεσαν τον ουσιώδη όρο της επιβίωσής μας ως είδος. Αυτό τού επιτρέπει να διαβάσει τον μύθο της Βαβέλ μέσα από το πρίσμα της *δαρβινικής αναλογίας*: «[...] it is the constructive powers of language to conceptualize the world which have been crucial to man's survival in the face of ineluctable biological constraints, this is to say in the face of death. [...] Each human language maps the world differently. [...] Each tongue [...] construes a set of possible worlds and geographies of remembrance. [...] Thus there is [...] an immensely positive, 'Darwinian' logic in the otherwise baffling and negative excess of languages spoken on the globe» (Steiner 1992, σσ. xiii-xiv).

μόνο τη γλωσσολογική σκέψη (υπό τη στενή έννοια του όρου) αλλά και την ανθρωπολογική, κοινωνιολογική, ψυχολογική, νευρολογική, φιλοσοφική, φιλολογική σκέψη. Εντούτοις, μόνο στον αιώνα μας, ιδίως τον μεταπολεμικό, με την εκρηκτική –και εν πολλοίς συγκλίνουσα– ανάπτυξη της δομικής γλωσσολογίας και της «επιστήμης των σημείων» (σημειωτικής/σημειολογίας),³⁰ σε συνδυασμό με τη θεωρία του λειτουργισμού (functionalism, στην εδραίωση του οποίου συνέβαλε αποφασιστικά η ανάπτυξη της κυβερνητικής στο πλαίσιο της τεχνολογικής επανάστασης και της πληροφορικής), πληρούνται, κατά τρόπο επαρκή και αναγκαίο, οι όροι για τη δημιουργία εκείνου του φαύλου κύκλου, στον οποίο η γλώσσα αποτελεί ταυτόχρονα το εξέχον αντικείμενο της πολυεπιστημονικής έρευνας και το εξέχον αναλυτικό μοντέλο για την ερμηνεία του καθολικού (κοινωνικού, ψυχολογικού, διανοητικού) γίνεσθαι.

Έννοιες-κλειδιά στο διεπιστημονικό ιδίωμα, όπως «δομή», «λειτουργία», «σύστημα», έχοντας πρωτοεμφανιστεί και αξιοποιηθεί επίμονα στο πλαίσιο της γλωσσολογικής έρευνας, παραπέμπουν σχεδόν συνειρμικά στη γλώσσα, η οποία πάλι, έχοντας υποβληθεί σε έναν άνευ προηγουμένου αναλυτικό έλεγχο του

αναλυτικότερα οι απόψεις αυτές αναπτύσσονται στην ενότητα 4 του κεφαλαίου «Word against Object», σ. 215 κ.εξ.).

³⁰ Σύμφωνα με το *Dizionario di Linguistica*, λ. *semiologia-semiotica*, οι δύο όροι (που προέρχονται από κοινή μήτρα: την αρχαιοελληνική λέξη *σημείον*) χρησιμοποιήθηκαν, από τον Ch. S. Peirce και τον F. de Saussure αντίστοιχα, για να δηλώσουν κατ' αρχήν την «επιστήμη των σημείων». Η εννοιολογική διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι ο όρος *σημειωτική* είναι πιο γενικός, δηλώνει «τη μελέτη όλων γενικά των σημείων, και των φυσικών», ενώ ο όρος *σημειολογία* δηλώνει, πιο ειδικά, «τη μελέτη αυθαίρετων σημείων [...] ανάλογων προς τα γλωσσικά, που να μπορούν πάντοτε να αναλυθούν σε σημαίνοντα και σημαινόμενα». Στην ουσία, «η σημειολογία δίνει προτεραιότητα στα συμβατικά και εσκεμμένα σημεία, η σημειωτική περιλαμβάνει ακόμη τα φυσικά και αθέλητα σημεία [...]». Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τη σχέση δομικής γλωσσολογίας – σημειολογίας θα πρέπει να τονιστεί ότι ο εσωτερικός χαρακτήρας της σχέσης αυτής υπογραμμίστηκε –αν δεν επιβλήθηκε κιάλας– από τον θεμελιωτή της πρώτης, τον Saussure, ο οποίος προοιωνίστηκε τη θεμελίωση της σημειολογίας ως φυσικής επέκτασης της γλωσσολογίας.

γραμματικού μηχανισμού της –που φτάνει στο αποκορύφωμα με τον Chomsky και τους συνεχιστές του–, γίνεται το πρότυπο για την προσομοίωση άλλων περίπλοκων συστημάτων. Ωθούμενη από μια ισχυρή τάση αναγωγισμού, η σύγχρονη επιστημονική σκέψη θα μιλήσει για τη «γλώσσα του υποσυνειδήτου» (ας θυμηθούμε την περίφημη λακανική υπόδειξη ότι το υποσυνείδητο δομείται ως γλώσσα), ή ακόμη για τη «γλώσσα της σκέψης» που διαθέτει την ιδιαίτερη «γραμματική» της,³¹ και οι ανθρωπολόγοι θα επιχειρήσουν να περιγράψουν την πολιτιστική πραγματικότητα με τους όρους του δομισμού, έχοντας αντιληφθεί τη σημειωτική φύση της κουλτούρας και την προνομιακή θέση που κατέχει ο γλωσσικός κώδικας σ' αυτήν.³² Βέβαια, σ' ένα τόσο αφηρημένο επίπεδο περιγραφής των «έμφυτων δομών», των *universalia* της ανθρώπινης εμπειρίας, η «γλώσσα» δεν είναι παρά ένας μεταφορικός, σχεδόν μεταφυσικός, όρος για τη δήλωση του γενικού μηχανισμού που ρυθμίζει την οργάνωση και λειτουργία του συστήματος (είτε αυτό λέγεται 'έναρθρος λόγος', είτε λέγεται 'σκέψη', 'ψυχή',

³¹ Για την έννοια των δύο αυτών όρων στο ιδίωμα των νευροεπιστημών βλ. ενδεικτικά Changeux 1984, κυρίως σ. 205, 213-214 (για τη «γλώσσα της σκέψης» και τη σχέση της με τον έναρθρο λόγο) και σ. 211, 238 (για τη «γραμματική» σχέση που διέπει την αλληλουχία των νοητικών αντικειμένων στον ανθρώπινο εγκέφαλο, σχέση που ρυθμίζεται, κατά τον Changeux, από τον τρόπο της διακλάδωσης των νευρωνικών καλωδίων μέσα στην εγκεφαλική μηχανή). Παρά τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την αναγωγιστική προσπάθεια να ερμηνευθεί ο νους (η νόηση, η σκέψη) με όρους λειτουργίας του εγκεφάλου, αναγνωρίζεται ως «πλεονέκτημα του λειτουργισμού [...] ότι παραλληλίζει το «συμβολικό» με το «νοητικό», γεγονός που αποτελεί τη βάση για έναν ενοποιημένο χειρισμό της «γλώσσας» και της «σκέψης». [...] Η υπόθεση, που βασίζεται στην αναλογία με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές [και τη γραμματική], είναι ότι ο συνδυασμός νου-εγκεφάλου διαθέτει 3 επίπεδα οργάνωσης, το σημασιολογικό (επίπεδο του περιεχομένου), το συντακτικό (επίπεδο των αλγορίθμων) και το μηχανιστικό (δομικό επίπεδο)»: Σαββάκη 1997, σ. 156 –οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

³² Για τις αναλογίες του ανθρωπολογικού ιδιώματος με το ιδίωμα των δομιστών γλωσσολόγων βλ. ενδεικτικά τα παραθέματα που δίνει ο Weinreich 1974, σ. 10. Για τη γόνιμη επίδραση που άσκησε η γλωσσολογία στη διαμόρφωση των θεωρητικών εργαλείων της ανθρωπολογικής και ανθρωπογλωσσολογικής έρευνας βλ. επίσης Τσιτσιπής 1995, σσ. 19-22.

‘πολιτιστική ζωή’, και ανεξάρτητα από τη διαφορετική φύση των στοιχείων που το συγκροτούν κάθε φορά). Τίποτα, κατά συνέπεια, δεν αξιώνει στο επίπεδο αυτό την ενασχόληση με τα υπαρκτά προβλήματα που θέτει η γλώσσα καθ’ εαυτή στη φαινοτυπική της ποικιλία και χρήση (συμπεριλαμβανομένων εκείνων που συνδέονται αμεσότερα με τη διγλωσσία): τι να πει κανείς γι’ αυτήν, όταν η γραμματική περιγραφή συμπίπτει με την αλγοριθμική πράξη, όταν η σκέψη οργανώνεται σε νευρωνικά (χημειοηλεκτρικά) κυκλώματα, όταν το υποσυνείδητο δομείται με εικόνες, όταν η κουλτούρα εκφράζεται με συμβολικές πράξεις; Αυτό που έχει σημασία σε τούτον τον αφηρημένο διεπιστημονικό διάλογο –και που αξίζει να το συγκρατήσουμε για την κρίσιμη μεθοδολογική του αξία– είναι η ομόφωνη έμφαση στον *δομικό* και *λειτουργικό* χαρακτήρα της *γλώσσας-σύστημα*.

Αν η λεγόμενη «θεωρία του λόγου» έμελλε να πάρει μια μορφή πολύ πιο σύμφωνη με τα μαθηματικά μοντέλα των θετικών επιστημών³³ απ’ ό,τι με την πρωτεύεική –κοινωνική και ατομική– υπόσταση της γλώσσας, η «θεωρία της ομιλίας», που φιλοδόξησαν να οικοδομήσουν οι ανθρωπολόγοι, κοινωνιογλωσσολόγοι, κοινωνικοί ψυχολόγοι κ.ά., έμελλε να φέρει τη διγλωσσία/πολυγλωσσία κυριολεκτικά σε πρώτο πλάνο. Στη βάση της θεωρίας αυτής βρίσκεται τη γλωσσολογική παρατήρηση ότι το θεωρητικά ενιαίο και παγιωμένο σύστημα (η *langue* του Saussure, ή η *linguistic competence* του Chomsky) σε κάθε του πραγμάτωση (*parole* ή *linguistic performance*) κατακερματίζεται σε πολλές επιμέρους γλώσσες –ουσιαστικά τόσες όσοι είναι οι ομιλητές που κάνουν χρήση του συστήματος.³⁴ Σε τελευταία ανάλυση, ακόμα και αυτή η μικροσκοπική

³³ Μια ευσύνοπτη αλλά αρκετά κατατοπιστική παρουσίαση των γραμματικών μοντέλων που αναπτύχθηκαν, ως συνέχεια ή αντίδραση, στο πλαίσιο της γενετικής-μετασχηματιστικής θεωρίας παρέχει ο Χαράλαμπακης 1995, σσ. 122-126. Κοινό γνώρισμα όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι ότι η συμπεριφορά του γλωσσικού συστήματος αναλύεται με τους όρους της τυπικής λογικής.

³⁴ Αυτή, βέβαια, είναι η απλούστερη δυνατή ανάλυση του φάσματος των φαινομένων που συγκροτούν τη φαινοτυπική ποικιλία της γλώσσας. Ας σημειώσουμε ακόμα τον μακροσκοπικό

αναλογία είναι απλουστευτική –με τον ίδιο τρόπο που είναι αφελής η έννοια του «ιδεώδους ομιλητή»– αφού, όπως θα δείξουν οι κοινωνιογλωσσολόγοι και οι ψυχολόγοι, ένας ομιλητής δεν μιλάει πάντα την ίδια γλώσσα, αλλά πολλές διαφορετικές «γλώσσες», ανάλογα με το είδος του μηνύματος, τον αποδέκτη του μηνύματος, την κοινωνική συνθήκη/περίσταση μέσα στην οποία επιτελείται η γλωσσική πράξη, την οργανικο-ψυχολογική κατάσταση στην οποία αυτός βρίσκεται, κ.ο.κ.³⁵ Υπό αυτή την έννοια, κατάσταση απόλυτης μονογλωσσίας δεν υπάρχει σε καμία γλωσσική κοινότητα και για κανέναν ομιλητή.³⁶ Φτάνουμε έτσι στο άλλο άκρο: αν στον ορίζοντα των μελετητών της «γλωσσικής ικανότητας» η διγλωσσία/πολυγλωσσία είναι παντελώς αφανής, για τους μελετητές της «γλωσσικής επιτέλεσης» είναι πανταχού παρούσα. Συμβαίνει, δηλαδή, εδώ «ό,τι με την ανακάλυψη ενός άγνωστου μικροβίου: αρκεί να εξακριβωθεί η ταυτότητά του και καταλήγουμε να το βρίσκουμε παντού».³⁷ Για να καταλάβουμε λίγο

κατακερματισμό του έμφυτου, καθολικού λόγου σε επιμέρους φυσικές γλώσσες, καθώς και την κοινωνικο-γεωγραφική του διάθλαση σε διαλέκτους.

³⁵ Βλ. σχετικά *Dizionario di Linguistica.*, λ. *diafasico*, *diamesico*, *diastatico*. πβ. και το σχήμα των τεσσάρων W του Fishman 1967: «Who speaks What language to Whom and When?». Για τις οργανικο-ψυχολογικές συνιστώσες της γλωσσικής έκφρασης βλ. πρόχειρα *Gramm. ital.*, σ. 5. Βλ. επίσης Cardona 1974, σσ. xxviii-xxix.

³⁶ Κατά τη διατύπωση του Fabbro 1996, σ. 118: «Per alcuni linguisti anche i soggetti monolingui non sarebbero realmente tali, perché ogni persona θ quantomeno ‘bilingue’ non appena θ in grado di comprendere e/o di parlare oltre alla parlata familiare o locale anche il linguaggio delle classi dominanti o comunque un registro o un gergo diverso da quello di famiglia» [Για μερικούς γλωσσολόγους ακόμη και τα μονόγλωσσα άτομα δεν θεωρούνται όντως τέτοια, διότι κάθε άτομο είναι τρόπον τινά ‘δίγλωσσο’ από τη στιγμή που είναι σε θέση να καταλάβει ή/και να μιλήσει, εκτός από την οικογενειακή ή τοπική γλώσσα, τη γλώσσα της κυρίαρχης τάξης ή, τέλος πάντων, έναν ειδικό κώδικα ή ιδίωμα διαφορετικό από εκείνο της οικογένειας]· πβ. Adler 1977, σ. 15.

³⁷ Peri 1994, σ. 71.

καλύτερα την «ταυτότητα» αυτή –ή για να παραδεχτούμε την αμηχανία μας να την καταλάβουμε– ας ρίξουμε μια ματιά στους ορισμούς του φαινομένου.³⁸

³⁸ Μια αναλυτική εξέταση των ορισμών της διγλωσσίας («Definitions of bilingualism») προσφέρει η Skutnabb-Kangas 1981, § 4.3, σ. 80 κ.εξ.

Γ'. Ορισμοί

Γλωσσολογική θεώρηση

Η προτίμηση για έναν ευρύ παρά για έναν στενό ορισμό αποτελεί κανόνα στις σύγχρονες μελέτες, αρχής γενομένης από το κλασικό μελέτημα του Weinreich (*Languages in Contact*, 1953), που εγκαινιάζει ουσιαστικά τη νεότερη συζήτηση για το ζήτημα:

«Θα εξετάσουμε εδώ τη γλωσσική επαφή και τη διγλωσσία υπό την ευρύτερη έννοια, χωρίς να προσδιορίσουμε τον βαθμό διαφοράς ανάμεσα στις δύο γλώσσες. Για τους σκοπούς της μελέτης μας είναι αδιάφορο αν τα δύο συστήματα είναι «γλώσσες», «διάλεκτοι της ίδιας γλώσσας» ή «παραλλαγές της ίδιας διαλέκτου». [...] Οι μηχανισμοί της διαπλοκής [...] θα είναι πάντα οι ίδιοι, είτε η επαφή αφορά τα κινέζικα και τα γαλλικά είτε δύο ποικιλίες των αγγλικών που χρησιμοποιούνται από γειτονικές οικογένειες. Και, μολονότι δεν δίνεται συνήθως το όνομα «διγλωσσία» στη χρήση δύο τόσο όμοιων συστημάτων, ο όρος στην τεχνική του σημασία μπορεί κάλλιστα να επεκταθεί για να καλύψει και αυτές τις περιπτώσεις [γλωσσικής] επαφής».³⁹

Μια υποσελίδια σημείωση εντείνει το αίσθημα της απορίας: ο συγγραφέας παραδέχεται μεν ότι «τα χαρακτηριστικά δύο πολύ όμοιων ποικιλιών μιας γλώσσας εξαρτώνται συχνά από τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων ομιλητών» – διαβλέπει δηλαδή τον κίνδυνο διολίσθησης του φαινομένου προς την κατεύθυνση

³⁹ Weinreich 1974, σσ. 4-5.

της *ιδιολεκτικής διαφοράς*–, τον παρακάμπτει όμως, απορρίπτοντας ως «αχρείαστη στην παρούσα μελέτη την έννοια της «ιδιολέκτου»»!⁴⁰

Από την άλλη, μπορεί βέβαια –όπως υποστηρίζει ο Hakuta 1986, σ. 4–, «ο ευρύς ορισμός [να] είναι προτιμητέος από έναν στενό, που θα περιλάμβανε μόνο τα άτομα που έχουν ιθαγενή έλεγχο των δύο γλωσσών», δεδομένου ότι ένας τέτοιος έλεγχος «είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, και πολύ λίγα άτομα [...] διαθέτουν κάτι που να μοιάζει με ιθαγενή έλεγχο και των δύο γλωσσών», όμως το γεγονός ότι «ο ευρύς ορισμός ενσωματώνει μια αναπτυξιακή προοπτική, φέρνοντας τη συνολική διαδικασία της μάθησης μιας δεύτερης γλώσσας μέσα στο πεδίο της διγλωσσίας» κάθε άλλο παρά πλεονέκτημα μπορεί να θεωρηθεί (όπως φαίνεται να πιστεύει ο συγγραφέας), εφόσον επιτρέπει –ή δημιουργεί τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν– τη διολίσθηση της διγλωσσίας προς την κατεύθυνση της *απλής (στοιχειώδους) γλωσσομάθειας*.

Ανάμεσα στη μυωπία από την οποία φαίνεται να πάσχουν όσοι εξομοιώνουν τη διγλωσσία με τις (ιδιο)λεκτικές ποικιλίες γειτονικών οικογενειών και την πρεσβυωπία εκείνων που την ταυτίζουν με τη μάθηση μιας επιπλέον γλώσσας, έχουμε ανάγκη από μια θεώρηση ικανή να συλλάβει το φαινόμενο στις πραγματικές του διαστάσεις, χωρίς να θυσιάσει την ιδιοτυπία του. Διαφορετικά, ο όρος *διγλωσσία* κινδυνεύει να μείνει κενός νοήματος (ο ορισμός είναι τόσο ευρύς που πλέον δεν ορίζει). Επειδή το πρόβλημα του καθορισμού προσκρούει κατ' αρχήν στη ρευστότητα του όρου «γλώσσα» στο λεξιλόγιο των επιστημόνων, θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε θέτοντας ως βασικό περιορισμό ότι, όταν μιλάμε για γλώσσες (που κατέχει και χειρίζεται ένα άτομο), δεν αναφερόμαστε σε

⁴⁰ Μεταφέρω αυτούσιο το κείμενο της σημείωσης από την ιταλική έκδοση: «Poich _____ ^□İ_Eb_ _□_...ιX_»ιX_Π_□_□_ ^□İ_Eb_ ΨΞ_ _____ °έ_δ_ _____ "□_Π_ _____ \$□_ 'E_α_ ρn²w_ _____ |□_□_ O_ D?Ψ_δ_ _____ "□_Π_ _____ PO_ [>Ψ_idioletto], usato da alcuni linguisti per designare l'insieme di tutte le abitudini linguistiche di un individuo in un dato momento» (Weinreich 1974, σ. 4, σημ. 3).

παραλλαγές ιδιολεκτικές, περιστασιακές, υφολογικές κλπ., που προκύπτουν κατά τη χρήση μίας **κοινής** γλώσσας από τους διάφορους ομιλητές της, αλλά αναφερόμαστε σε **διαφορετικές** γλώσσες, σε ανόμοια δηλαδή μεταξύ τους συστήματα οργάνωσης του λόγου. Προκύπτουν έτσι νέα προβλήματα. Ιδού ένας πρόχειρος κατάλογος αυτών, συνταγμένος από τους Albert – Obler:

1. Is multilingualism merely an extension of the bilingual state, or might it be qualitatively different?
2. How does one judge whether two distinct languages are under consideration (i.e. do bidialectalism, diglossia, or even wide register control come under the same rubric?)
3. Does «use» of a language entail any minimal fluency criterion? (To take an extreme example, does the use of «OK» imply that its worldwide users are English speaking? If it does not, then what parameters are to determine fluency?)
4. What modalities (e.g., speaking, comprehension, writing, reading) are to be considered in the evaluation of «using languages alternately?».⁴¹

Οι συντάκτες του καταλόγου ξεμπερδεύουν μια κι έξω με τα προβλήματα αυτά, δηλώνοντας ότι: «εμείς ακολουθούμε τον σκόπιμα ασαφή ορισμό του Weinreich με τη συνειδητή απαίτηση οποιαδήποτε έρευνα καταπιάνεται με τους δίγλωσσους να καθορίσει με σαφήνεια και σχολαστικότητα τα κριτήρια επιλογής του δείγματος [...]».⁴² Αυτού του είδους οι παρακάμψεις δεν είναι σπάνιες στις σπουδές της διγλωσσίας. Οι μελετητές είναι γενικά απρόθυμοι –ή ανέτοιμοι– να καθορίσουν με σαφήνεια και σχολαστικότητα τα κριτήρια προσδιορισμού της «δίγλωσσης

⁴¹ Albert – Obler 1978, σσ. 4-5.

⁴² Αυτ., σ. 5: «We subscribe to Weinreich's purposely vague definition with the conscious stipulation that any research done on bilinguals must specify the more detailed criteria considered in subject selection, since it is reasonable to expect that distinctive subgroups are to be found among all people who «alternately use two languages»».

κατάστασης» (bilingual state) και προτιμούν να χρησιμοποιούν τον όρο bilingualism όσο το δυνατόν πιο γενικά. «Όσο το δυνατόν πιο γενικά» σημαίνει ότι ο όρος αυτός υποκαθιστά, σχεδόν πάγια, τον όρο multilingualism και συγχέεται, ως έναν βαθμό, με τον όρο diglossia. Ας προσπαθήσουμε να ξεκαθαρίσουμε τα πράγματα, ξεκινώντας από το ζεύγος bilingualism/ multilingualism.

• *Διγλωσσία και Πολυγλωσσία*

Οι ερευνητές ταυτίζουν τους δύο όρους, επικαλούμενοι το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές στη γλωσσική συμπεριφορά εκείνου που κατέχει και χειρίζεται δύο γλώσσες (του όντως δίγλωσσου δηλαδή, bilingual) και εκείνου που γνωρίζει και χρησιμοποιεί περισσότερες από δύο (του πολύγλωσσου, multilingual).⁴³ Ωστόσο, πέρα από κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις τριγλωσσίας που έχουν ερευνηθεί,⁴⁴ δεν γνωρίζουμε ουσιαστικά τίποτα για την πολύγλωσση κατάσταση, δεδομένου ότι το σύνολο των μελετών ασχολείται αποκλειστικά με φαινόμενα *διγλωσσικής* συμπεριφοράς. Κατά συνέπεια, η παραπάνω άποψη δεν στηρίζεται, παρά πολύ ασθενώς, σε εμπειρικές παρατηρήσεις. Προσωπικά, θεωρώ συζητήσιμο το αν η πολυγλωσσία (η γνώση τεσσάρων, πέντε, έξι... γλωσσών) μπορεί να θεωρηθεί «μια επέκταση της δίγλωσσης κατάστασης» και όχι, όπως εύλογα θα υπέθετε κανείς, ένα φαινόμενο που βρίσκεται πιο κοντά σε ό,τι κοινώς αποκαλείται *γλωσσομάθεια*. Ακόμη κι αν δεχτούμε, βασιζόμενοι στα πενιχρά στοιχεία που διαθέτουμε, ότι διγλωσσία και πολυγλωσσία επικαλύπτονται (οι

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Weinreich 1974, σ. 3, σημ. 1· Appel – Muysken 1993, σ. 3· Adler 1977, σ. 2. Ο Forster 1970, σσ. 1-2, εξετάζει τους όρους polyglot, multilingual και bilingual μέσα από ένα χρονικό πρίσμα (τους θεωρεί διαδοχικούς).

⁴⁴ Βλ. π.χ. την εργασία του Denison 1968 για την τρίγλωσση κοινότητα της Sauris, την προσωπική μαρτυρία του τρίγλωσσου Steiner 1992, σ. 120 κ.εξ., καθώς και την αναφορά της Skutnabb-Kangas 1981, σ. 79 (τριγλωσσία στο περιβάλλον μιας οικογένειας).

μηχανισμοί της επαφής, σε κάθε περίπτωση, παραμένουν οι ίδιοι),⁴⁵ μεταθέτουμε απλώς το πρόβλημα της διάκρισης των καταστάσεων αυτών από τη γλωσσομάθεια. Σίγουρα, τα όρια μεταξύ τους είναι δύσκολο να διακριθούν, αφού οι μεν προϋποθέτουν την δε. Αλλά, για να χρησιμοποιήσω το παρατραβηγμένο παράδειγμα των Albert – Obler, το να ξέρουμε να λέμε «εντάξει» στα αγγλικά, το να μπορούμε να διαβάζουμε «διαγωνίως» ένα βιβλίο στα γερμανικά, το να «πιάνουμε το νόημα» μιας προφορικής συνομιλίας στα γαλλικά, σημαίνει αυτόματα ότι είμαστε δίγλωσσοι/πολύγλωσσοι; Προφανώς, έχουμε ανάγκη από έναν ακόμη περιορισμό, που θα μπορούσε να έχει την ακόλουθη μορφή: όταν η γλωσσομάθεια δεν συνεπάγεται εκτεταμένα (στον χώρο και τον χρόνο) φαινόμενα διαπλοκής μεταξύ των γλωσσών, όταν περιορίζεται στο επίπεδο της απλής (σχολικής) μάθησης και εκδηλώνεται περιστασιακά για να καλύψει ανάγκες μαθησιακές, επαγγελματικές, ταξιδιωτικές ή άλλες συναφείς, δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της ειδικής ανάλυσης του φαινομένου.

• Κοινή γλώσσα και Διάλεκτος

Ας περάσουμε τώρα σε ένα άλλο πρόβλημα: μπορεί άραγε να θεωρηθεί δίγλωσσος κάποιος που γνωρίζει και χειρίζεται εκτός από την καθομιλουμένη (standard) γλώσσα της χώρας του και τη διάλεκτο της ιδιαίτερης πατρίδας του; Οι ερευνητές, στο σύνολό τους, απαντούν καταφατικά. Η ανάγκη συμπερίληψης των διαλέκτων στο φαινόμενο της διγλωσσίας απορρέει ουσιαστικά από την αντίληψη ότι είναι αδύνατον να ξεχωρίσουν με κριτήρια αυστηρώς επιστημονικά οι έννοιες «γλώσσα» και «διάλεκτος».⁴⁶ Ως εκ τούτου, το πρόβλημα των διαλέκτων αποτελεί

⁴⁵ Ας προσεχθεί, ωστόσο, ότι και αυτοί οι μηχανισμοί της επαφής στηρίζονται σε μια λογική δυαδική: είναι δύσκολο να φανταστούμε μια επαφή που εμπλέκει ταυτόχρονα περισσότερες από δύο γλώσσες.

⁴⁶ Μια σύνοψη της σύνθετης προβληματικής που εγείρει η έννοια της «διαλέκτου» δίνει το *Dizionario di Linguistica*, λ. *dialetto*.

μέρος του γενικότερου προβλήματος της απόστασης ή διαφοράς των γλωσσών που έρχονται σε επαφή.⁴⁷ Από γλωσσολογική άποψη, η απόσταση ανάμεσα σε κοινή γλώσσα και διάλεκτο δεν διαφέρει ποιοτικά από την απόσταση ανάμεσα σε δύο αποκαλούμενες «ξένες» γλώσσες: όπως υπάρχουν γλώσσες που έχουν μια περισσότερο ή λιγότερο στενή γενετική σχέση (παραδείγματος χάρη, οι νεολατινικές ή οι ινδοευρωπαϊκές), έτσι υπάρχουν και διάλεκτοι που παρουσιάζουν περισσότερο ή λιγότερο ουσιώδεις γραμματικές διαφορές σε σχέση με τη γλώσσα standard (το ιταλικό παράδειγμα είναι αντιπροσωπευτικό).⁴⁸ Σε κάθε περίπτωση πληρούνται οι προϋποθέσεις για την εκδήλωση φαινομένων διαπλοκής. Πράγματι, αν για τον Weinreich «όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά ανάμεσα στα συστήματα, δηλαδή όσο περισσότερες είναι οι μορφές και οι δομές τους που αποκλείονται αμοιβαία, τόσο περισσότερο αυξάνονται τα προβλήματα που συνδέονται με την εκμάθησή τους και [διευρύνεται] η εν δυνάμει περιοχή της

⁴⁷ «A thorny issue that cannot be tackled here» (Giacalone Ramat 1995, σ. 47). Το ζήτημα, πάντως, δεν προσφέρεται μόνο για εσωτερική κατανάλωση των γλωσσολόγων, αφού φαίνεται ότι είναι βασικό και για τον τρόπο οργάνωσης των γλωσσών στον εγκέφαλο. Νευρολόγοι, όπως ο Minkowski, υποστηρίζουν ότι «ανάμεσα σε δύο συγγενείς γλώσσες, ή ανάμεσα σε μια «διάλεκτο» και την αντίστοιχη καθομιλουμένη, συνάπτονται ειδικές σχέσεις ανταγωνισμού, πιο σταθερές από εκείνες που συναντά κανείς σε ζευγάρια γλωσσών με μεγαλύτερη διαφορά. Αυτές οι σχέσεις είναι αμοιβαίας αναστολής (inibizione reciproca), ανάλογες προς εκείνες τις πιο γενικές που αναστέλλουν τη Β γλώσσα όταν μιλάμε την Α. Φαίνεται, λοιπόν, πως το μυαλό κατά παράδοξο τρόπο καταναλώνει μεγαλύτερη ενέργεια για να διατηρήσει και να κρατήσει ξεχωρισμένες δύο γλώσσες παραπλήσιες (παραδείγματος χάρη τα βενετσιάνικα και τα ιταλικά, ή τα ιταλικά και τα ισπανικά) απ' ό,τι δυο γλώσσες ανόμοιες (παραδείγματος χάρη τα ιταλικά και τα αγγλικά, ή τα γαλλικά και τα ρωσικά)». Η υπόθεση βασίζεται σε παρατηρήσεις που έχουν γίνει σε αφασικούς δίγλωσσους ή πολύγλωσσους: «καμιά φορά μία μόνο από τις όμοιες γλώσσες τείνει να διατηρηθεί, ενώ κατά παράδοξο τρόπο μπορεί να διασωθεί παράλληλα μια γλώσσα πολύ διαφορετική» (τα παραθέματα προέρχονται από τον Fabbro 1996, σσ. 137-138) [για την οργάνωση των γλωσσών στον δίγλωσσο εγκέφαλο θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω].

⁴⁸ Βλ. λ.χ. Giacalone Ramat 1995, όπου ενσωματώνεται και ο προγενέστερος προβληματισμός των διαλεκτολόγων για την ιταλική περίπτωση.

διαπλοκής»,⁴⁹ για την Giacalone Ramat «σε γενετικά σχετιζόμενες γλώσσες η πιθανότητα μορφολογικής διαπλοκής διευκολύνεται από τη δομική ομοιότητα των γλωσσών που έρχονται σε επαφή».⁵⁰

Για να αποφύγουμε πάντως μια νέα εννοιολογική διεύρυνση του όρου προς την κατεύθυνση της διαλεκτικής διαφοράς γενικά, θα ήταν χρήσιμο να ορίσουμε ένα *minimum* κριτηρίων, σύμφωνα με τα οποία μία διάλεκτος μπορεί να θεωρηθεί διαφορετική γλώσσα και, ως εκ τούτου, μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο ανάλυσης του διγλωσσικού φαινομένου. Κατ' αρχήν, η διάλεκτος, για να είναι διαφορετικό σύστημα, θα πρέπει να παρουσιάζει επαρκείς δομικές και τυπολογικές διαφορές σε φωνολογικό, μορφοσυντακτικό και λεξιλογικό επίπεδο.⁵¹ Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό σε ορισμένες «μεθοριακές» περιπτώσεις, όπως λόγου χάρη στα επτανησιακά ιδιώματα της ελληνικής, που εμφανίζουν στενή γραμματική σχέση με μια ξένη γλώσσα (εν προκειμένω, την ιταλική). Εκτός από τις καθαρές διαφορές (που διαπιστώνονται με αμιγώς γλωσσολογικά εργαλεία), καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αισθήματος της διαφοράς παίζει και η συμπεριφορά των ομιλητών (η οποία εμπίπτει στο πεδίο της κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας). Υπάρχουν περιπτώσεις όπου δύο κώδικες εκλαμβάνονται από τα μέλη μιας κοινότητας ως διαφορετικές γλώσσες όχι τόσο ούτε μόνο εξαιτίας της γραμματικής τους υφής, όσο λόγω της λειτουργικής τους κατανομής. Βρισκόμαστε πλέον στην περιοχή της diglossia.

⁴⁹ Weinreich 1974, σ. 4: «Quanto maggiore θ la differenza tra i sistemi, cioθ quanto piu numerose sono le forme e le strutture che si escludono reciprocamente in ciascuno di essi, tanto piu crescono i problemi legati al loro apprendimento e l'area potenziale di interferenza».

⁵⁰ Giacalone Ramat 1995, σ. 56: «[...] in genetically related languages the possibility of morpheme switching is favoured by the structural similarity of the languages in contact»· πβ. και σσ. 59-60.

⁵¹ Πβ. αυτ. 1995, σ. 46, 47.

Κοινωνιογλωσσολογική θεώρηση

Η λέξη *diglossia*, που μοιάζει να έχει βγει από την ίδια μήτρα με τη νεοελληνική «διγλωσσία», μας φέρνει στον νου την ιστορική διαμάχη γύρω από το γλωσσικό ζήτημα. Η ουσιαστική συμβολή του Ferguson –που καθιέρωσε τον όρο με ένα άρθρο γραμμένο στα 1959–⁵² δεν είναι ότι επανέφερε στο προσκήνιο το γλωσσικό ζήτημα, είναι ότι ενέταξε το ζήτημα αυτό σε μια νέα προοπτική έρευνας. Για τον Ferguson, *diglossia* είναι η κατάσταση κατά την οποία σε μια κοινότητα ομιλητών *συνυπάρχουν* δύο γλώσσες με *διαφορετική λειτουργία*. Το αν οι γλώσσες αυτές είναι περισσότερο ή λιγότερο συγγενείς είναι αδιάφορο.⁵³ Αυτή είναι μια βασική καινοτομία σε σχέση με την παράδοση του γλωσσικού ζητήματος, που συλλαμβάνει την κατάσταση αυτή μέσα σ' ένα αυστηρά ενδο-γλωσσικό πλαίσιο (γλώσσα *standard* vs τοπικές διάλεκτοι, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση της Ιταλίας, ή καθαρεύουσα vs δημοτική, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση της Ελλάδας). Η καινοτομία είναι βασική για τον πρόσθετο λόγο ότι εισάγει, και τυπικά, τη *diglossia* στο πεδίο έρευνας του διγλωσσικού φαινομένου. Η άλλη καινοτομία είναι ερμηνευτική: η έμφαση πέφτει στη *συνύπαρξη* και όχι στη

⁵² Το άρθρο, που φέρει τον ίδιο τίτλο (*Diglossia*), πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Word* και γνώρισε πολλαπλές ανατυπώσεις και μεταφράσεις (βλ. σχετικά Fernandez 1993, σ. 123 –το εντόπισα στον τόμο *Language in Culture and Society* 1964). Όσον αφορά τον όρο *diglossia*, ο Ferguson δηλώνει ότι τον έπλασε κατά το υπόδειγμα του γαλλικού *diglossie* (βλ. αναλυτικά παρακάτω). Ωστόσο, σύμφωνα με το *Dizionario di Linguistica*, λ. *diglossia*, ο Ferguson φαίνεται ότι «τον απέσπασε [...] από την επιστημονική παράδοση των ελληνικών και αραβικών σπουδών, στον χώρο των οποίων βρίσκουμε πράγματι τις πρώτες μαρτυρίες της λέξης, που ανάγονται στα τέλη του 19ου αιώνα» (όντως, στα παραδείγματα που συζητάει ο Ferguson συμπεριλαμβάνονται η αραβική και η ελληνική περίπτωση –ας σημειωθεί επίσης ότι η πληροφόρησή του για τη γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα προέρχεται από δημοσιεύματα στα γερμανικά και τα γαλλικά, όπου προφανώς το *διγλωσσία* αποδίδεται ως *diglossie*). Για τη εξέλιξη της έννοιας «*diglossia*» στη σύγχρονη εποχή βλ. την κατατοπιστική εισαγωγή του Mackey 1993, σσ. xiii-xx.

σύγκρουση των γλωσσών. Ο Ferguson βλέπει στη diglossia μία σταθερή κατάσταση, στην οποία η σχέση των γλωσσών είναι παραπληρωματική. Υπάρχει μια σαφής οριοθέτηση των πεδίων όπου η καθεμιά χρησιμοποιείται, πράγμα που σημαίνει ότι η κοινότητα των ομιλητών έχει ανάγκη και τις δύο προκειμένου να καλύψει τις επικοινωνιακές της ανάγκες. Και επειδή η χρήση καθορίζει την αξία (κι αυτό ισχύει σε κάθε ιεραρχικά οργανωμένη κοινωνία), η λειτουργική διαφοροποίηση των γλωσσών συνεπάγεται αυτόματα λειτουργική ανισότητα, η οποία, με τη σειρά της, ερμηνεύεται από τα μέλη της κοινότητας ως αξιολογική διαφορά. Στη σύλληψη του Ferguson η ιδέα αυτή ορίζεται ως κάθετη σχέση ανάμεσα σε μια high variety και μια low variety.⁵⁴ Η εξειδικευμένη χρήση της

⁵³ Βλ. Ferguson 1964, σ. 429 και passim.

⁵⁴ Επισημαίνω ότι στο πλαίσιο της ανάλυσης του Ferguson ο όρος variety είναι περιεκτικός: μπορεί να δηλώνει ξένη γλώσσα, διάλεκτο, παραλλαγή διαλέκτου κλπ. Ακριβώς για τον λόγο αυτό είναι δύσκολο να αποδοθεί στα ελληνικά: το «κώδικας» θα ήταν μία λύση, θεωρώ όμως πιο σύμφωνη με την περιγραφή του Ferguson την επιλογή του όρου «γλώσσα» (υπό την έννοια του διακριτού συστήματος, ανεξαρτήτως της γραμματικής απόστασης ή διαφοράς). Όσον αφορά το ζεύγος high and low variety, θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε σύμφωνα με μία κλίμακα χαρακτηρισμών, προχωρώντας από τους έντονα αξιολογικούς (όπως π.χ. ισχυρή – ασθενής γλώσσα, ή γλώσσα υψηλού – χαμηλού γοήτρου), σε πιο μετριασμένους (όπως λ.χ. εκλεπτυσμένη – καθημερινή γλώσσα, ή επίσημη – ανεπίσημη), έως και «ουδέτερους» (π.χ. γραπτή – προφορική ή ακόμα επίκτητη/διδασκτική – φυσική/γενέθλια γλώσσα). Πράγματι, στην επιστημονική ορολογία του Ferguson η έκφραση high ή superposed variety δεν έχει αξιολογικό χαρακτήρα: «it means that the variety in question is not the primary, «native» variety for the speakers in question but may be learned in addition to this» [σημαίνει ότι η εν λόγω γλώσσα δεν είναι πρωτογενής, «γενέθλια» γλώσσα για τους εν λόγω ομιλητές αλλά μπορεί να μαθαίνεται επιπλέον αυτής] (αυτ., σ. 429). Η χροιά αυτή «προστίθεται» από τα μέλη της ίδιας της κοινότητας. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ήδη ο Weinreich στο *Languages in Contact* κάνει λόγο για «λειτουργική κατωτερότητα» (functional inferiority) της προφορικής, μητρικής γλώσσας (στο παράδειγμά του είναι τα schwyzertótsch), έναντι της γλώσσας που χρησιμοποιείται ευρύτερα (γαλλικά): βλ. Weinreich 1974, § 4.2.1, ιδίως σσ. 128-129. Ένα ενδιαφέρον δείγμα λειτουργικής κατωτερότητας, σε μια ιστορικο-φιλολογική προοπτική, προσφέρει η ελληνική περίπτωση: σύμφωνα με τη θεώρηση του Μαρωνίτη 1997, η υποτιθέμενη «μεταφραστική ανεπάρκεια» της νέας ελληνικής έναντι της κλασικής

καθεμιάς και, εμμέσως, το άνισο κοινωνικό τους κύρος (prestige) αποτυπώνονται στον ακόλουθο, κλασικό ορισμό:

«DIGLOSSIA είναι μια σχετικά σταθερή γλωσσική κατάσταση στην οποία, εκτός από τις αρχικές διαλέκτους της γλώσσας [...], υπάρχει μια πολύ διαφορετική, έντονα κωδικοποιημένη (συχνά από γραμματική άποψη πιο περίπλοκη) επιβαλλόμενη γλώσσα, φορέας ενός εκτενούς και αξιοσέβαστου σώματος γραπτής λογοτεχνίας, είτε μιας παλαιότερης περιόδου είτε μιας άλλης κοινότητας ομιλητών, η οποία μαθαίνεται ευρέως διαμέσου της επίσημης εκπαίδευσης και χρησιμοποιείται για να καλύψει ως επί το πλείστον γραπτούς και επίσημους προφορικούς σκοπούς, αλλά δεν χρησιμοποιείται από κανέναν τομέα της κοινότητας για κανονική συζήτηση».⁵⁵

(αρχαιοελληνικής) γραμματείας αποτελεί, μεταξύ άλλων, το ιδεολογικό απότοκο μιας χρόνιας ενδογλωσσικής διαβάθμισης ανάμεσα σε «ισχυρή» (γραπτή) και «ασθενή» (ομιλουμένη) γλώσσα, που ανάγεται στα χρόνια του Αττικισμού.

⁵⁵ Ferguson 1964, σ. 435. Η διάσταση γραπτού και προφορικού λόγου είναι κεντρική και στη σύλληψη του Ροΐδη 1893 (υπογραμμίζω εγώ): «... η *ιδική μας διγλωσσία* ουδεμίαν έχει σχέσιν ούτε προς διαλεκτικές διαφοράς, ούτε προς βαρβαρισμούς επαρχιωτών ή σολοικισμούς παιδευτών, *αλλ' έγκειται εις το διάφορον του λεγομένου γραπτόν όνομα των συνηθεστάτων πραγμάτων και την χρήσιν δύο γραμματικών [...]. Ουχί ο πεπαιδευμένος ή ο ξυλοσχίστης, αλλ' ο αυτός άνθρωπος θεωρεί ανάξιον εαυτού να γράφη ως ομιλεί και δεν τολμά να ομιλήση ως γράφει δια να μη γείνη γελοίος.* Τοιούτου όμως είδους διγλωσσίας, τύπους δηλ. του γραπτού λόγου γελοίους εις τον προφορικόν [...] είναι πληγή, συμφορά, κατάρα, Ερινύς της γλώσσης μας μοναδική» (σ. 330· *ας προσεχθεί επίσης η αξιολογική κλίμακα που δηλώνεται με τα επίθετα ανάξιον και γελοίος / γελοίους*). Εντούτοις, μια προσεκτικότερη ματιά στους δύο ορισμούς αποκαλύπτει ότι η ροΐδεια περιγραφή εντάσσεται στην ατμόσφαιρα του γλωσσικού ζητήματος και όχι της diglossia. Η βασική διαφορά έγκειται βέβαια στην τελευταία φράση: «Τοιούτου είδους διγλωσσίας είναι πληγή, συμφορά, κατάρα, Ερινύς της γλώσσης μας».

Αυτή η παγιωμένη κατάσταση αποσταθεροποιείται (γίνεται ένα γλωσσικό ζήτημα, ακριβώς) εξαιτίας αλλαγών στον κοινωνικό ιστό· στις νεότερες κοινωνίες ο πιο ισχυρός ιδεολογικός μηχανισμός της γλωσσικής αλλαγής είναι ο εθνικισμός:

«Η diglossia φαίνεται ότι είναι αποδεκτή και δεν θεωρείται «πρόβλημα» από την κοινότητα στην οποία επικρατεί, μέχρι που εκδηλώνονται συγκεκριμένες τάσεις στην κοινωνία. [...] Όταν αυτές οι τάσεις (εξάπλωση της παιδείας, άνοιγμα επικοινωνίας, πόθος για μια standard «εθνική» γλώσσα ως χαρακτηριστικό αυτονομίας ή επικυριαρχίας) εκδηλωθούν, ηγετικά μέλη της κοινότητας αρχίζουν να ζητούν ενότητα γλωσσική και, για τον λόγο αυτόν, αρχίζουν πράγματι να εκδηλώνονται τάσεις προς ενοποίηση» (αυτ., σ. 436).

Στη νέα φάση γλωσσικής σταθεροποίησης που προκύπτει, κύριο χαρακτηριστικό είναι η καλλιέργεια του μονογλωσσικού ιδεώδους. Στο στάδιο αυτό ένα από τα δύο συστήματα (η High ή η Low variety ή μία ανάμικτη μορφή αυτών) γίνεται η γλώσσα, ενώ το άλλο υποβαθμίζεται (λειτουργικά και αξιολογικά) στο επίπεδο της «διαλέκτου».⁵⁶ Είναι αυτό που λέει ο Calvet, δίνοντας το ιδεολογικό στίγμα της παραδοσιακής διαλεκτολογίας: «εκείνο που ονομάζουμε διάλεκτο δεν είναι παρά μια γλώσσα νικημένη, ενώ η γλώσσα είναι μια διάλεκτος που έχει επιβληθεί πολιτικά».⁵⁷

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τη θεώρηση του Ferguson, η σχέση των γλωσσών στο πλαίσιο της κοινότητας ορίζεται σταθερά από την *κατανομή* τους σε *συμπληρωματικά πεδία χρήσης*. Η θεώρηση αυτή έχει ευρύτερη μεθοδολογική αξία στον χώρο των νεότερων σπουδών της διγλωσσίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αυτό που τώρα προέχει να λύσουμε είναι το πρόβλημα της ορολογίας.

⁵⁶ Βλ. σχετικά Ferguson 1964, σ. 437.

⁵⁷ Calvet 1977 (αντλώ το παράθεμα από τον Fabbro 1996, σ. 116).

• ***Bilingualism και Diglossia***

Ήδη από τις πρώτες γραμμές της εργασίας του ο Ferguson ξεκαθαρίζει ότι: «Ο όρος «diglossia» εισάγεται εδώ, πλασμένος κατά το υπόδειγμα του γαλλικού diglossie, που έχει εφαρμοστεί σ' αυτήν την (γλωσσική) κατάσταση, εφόσον δεν φαίνεται να υπάρχει στα αγγλικά μια λέξη που να χρησιμοποιείται κανονικά γι' αυτό το φαινόμενο· άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες χρησιμοποιούν γενικά τη λέξη για το bilingualism και με αυτή την ειδική σημασία».⁵⁸ Η ελληνική, ως γνωστόν, διαθέτει μία μόνο λέξη, τη *διγλωσσία*, για την απόδοση των όρων bilingualism και diglossia, πράγμα που δυσχεραίνει τη διάκρισή τους. Πώς αντιμετωπίζουν οι νεοελληνιστές το πρόβλημα αυτό;

Σε γενικές γραμμές, υπάρχει η τάση να διατηρείται ο όρος *διγλωσσία* για το bilingualism και να αποδίδεται το diglossia με άλλους τρόπους· αναφέρω ενδεικτικά: *διπλογλωσσία* (Σετάτος), *διτυπία* (Vitti), *διμορφία* (Μπαμπινιώτης).⁵⁹ Αλλά οι όροι *διμορφία* και *διτυπία*, επί παραδείγματι, αναπαράγουν ουσιαστικά μια διάκριση που υπάρχει μεν στην παράδοση του γλωσσικού ζητήματος (και δη του εγχώριου), είναι όμως πολύ περιοριστική για τη σύλληψη της diglossia, όπως έχει καθιερωθεί στην ξένη βιβλιογραφία. Θυμίζω ότι, σύμφωνα με τη σύλληψη αυτή, η diglossia μπορεί να έχει μια μορφή ενδογλωσσική, μπορεί όμως να έχει και μια *διαγλωσσική* μορφή (δείγμα της πρώτης εκδοχής: καθαρεύουσα-δημοτική στα όρια

⁵⁸ Ferguson 1964, σ. 429.

⁵⁹ Οι παραπομπές αναλυτικά: Σετάτος 1988, σ. 9· Vitti 1989, σ. 157· Μπαμπινιώτης 1994, σ. 42. Σποραδικές οι εξαιρέσεις: ο Σαββίδης 1994, σ. 188, αφήνει «τον καθημαζευμένον όρον *διγλωσσία*, που αυτόματα μας παραπέμπει στο περιλάλητον, και ουσιαστικώς άλυτο, Γλωσσικό Ζήτημα των Ελλήνων» και προσφεύγει «κατά περίπτωση, στον διεθνώς ανεπίληπτον όρο *πολυγλωσσία* [multilingualism], είτε στον ευνόητο νεολογισμό *αμφιγλωσσία* [bilingualism]» (για την ειδική σημασία της *αμφιγλωσσίας* στην ξένη βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σημ. 67). Ο Κωνσταντίνου 1995 χρησιμοποιεί τη λέξη *διγλωσσία* και για το bilingualism (σ. 533) και για τη diglossia (σ. 534). Δεν μπόρεσα να αξιοποιήσω την εργασία του J. Niehoff-Panagiotidis, *Koine und Diglossie*, Wiesbaden, 1994.

του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κατά την περίοδο του ελληνικού Ρομαντισμού – δείγμα της δεύτερης εκδοχής: ιταλικά-επτανησιακά στα Ιόνια νησιά την ίδια περίοδο· αν δεχτούμε τον όρο *διμορφία* ή *διτυπία*, αποκλείουμε αυτόματα από το πεδίο περιγραφής τη δεύτερη εκδοχή, η οποία μάλιστα, στο εν λόγω παράδειγμα, είναι συγχρονική!). Όταν, λοιπόν, ο Μπαμπινιώτης (αυτόθι) λέει ότι «οι ξένοι χρησιμοποιούν [...] το «diglossia» για τη χρήση δύο μορφών της ίδιας γλώσσας», αφενός παραβλέπει ότι στον ορισμό της diglossia περιλαμβάνεται «the *analogous* situation where two *distinct [related or unrelated]* languages are used side by side throughout a speech community, each with a clearly defined role» [η ανάλογη κατάσταση όπου δύο διακριτές (σχετιζόμενες ή μη) γλώσσες συνυπάρχουν σε μία κοινότητα ομιλητών, καθεμιά με έναν σαφώς προσδιορισμένο ρόλο],⁶⁰ αφετέρου δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι η έμφαση στη χρήση του όρου diglossia δεν πέφτει στα γραμματικά χαρακτηριστικά των γλωσσών αλλά στη λειτουργική εξειδίκευση (άρα και αξία) της καθεμιάς στο πλαίσιο μιας ορισμένης κοινότητας.⁶¹

⁶⁰ Ferguson 1964, σ. 429 (η υπογράμμιση είναι δική μου). Όσο για παραδείγματα, αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στο δειγματολόγιο των γλωσσικών κοινωνιών που εξετάζει ο Ferguson (αραβικός κόσμος, Ελβετία, Αϊτή, Κίνα, Ινδία κ.ά.), για να αντιληφθεί ότι υπάρχουν πολλές δυνατές παραλλαγές στο βασικό σχήμα της diglossia και ότι δεν είναι λίγες οι φορές όπου στη θέση της high ή της low variety βρίσκουμε μια ξένη γλώσσα: για περαιτέρω τεκμηρίωση βλ. Weinreich 1974· Adler 1977· Appel – Muysken 1993· *Dizionario di Linguistica*, λ. *diglossia*.

⁶¹ Ο Σετάτος 1988 αναγνωρίζει τη λειτουργική (και αξιολογική) διάκριση των γλωσσών· ιδού το σχετικό παράθεμα: «Η KNE (με βάση τη δημοτική και με λόγιες επιδράσεις) είναι το αποτέλεσμα της μακροχρόνιας διπλογλωσσίας (diglossia) της ελληνικής. Το φαινόμενο της διγλωσσίας (bilingualism) ή πολυγλωσσίας (πχ. σε βαλκανικές πόλεις επί Τουρκοκρατίας) είναι διαφορετικό, αν και παρουσιάζει κάποτε μερικά από τα χαρακτηριστικά που θα δούμε παρακάτω, όπως τη διάκριση γλώσσας περιωπής/γοήτρου και γλώσσας σπιτιού κτλ. (πβ. μετανάστες στις Η.Π.Α. και αλλού, ρωσική και εντόπιες γλώσσες στη Σοβιετική Ένωση κτλ.)» (σ. 9). Την εξέλιξη της KNE, ειρήσθω εν παρόδω, είχε προβλέψει ο Ferguson: «A tentative prognosis [...] may be hazarded: [...] GREEK: Full development to unified standard based on L[ow] of Athens plus heavy admixture of H[igh] vocabulary» (Ferguson 1964, σ. 437).

Μια λύση που μου φαίνεται οικονομική είναι να διακρίνουμε ανάμεσα σε «ατομική» και «κοινωνική» διγλωσσία. Διατηρούμε έτσι τον βασικό όρο *διγλωσσία* (για να υπογραμμίσουμε ακριβώς ότι το φαινόμενο είναι ένα και το αυτό: χρήση διαφορετικών μεταξύ τους γλωσσών, ανεξαρτήτως του αν η διαφορά είναι δομική ή λειτουργική ή και τα δύο) και επισημαίνουμε την αλλαγή κλίμακας (άτομο/-α – κοινότητα ομιλητών, *speech community*). Πράγματι, φτάνει να διαβάσουμε την εργασία του Ferguson με λίγη προσοχή, για να διαπιστώσουμε ότι *diglossia* είναι το κωδικό όνομα της *επαφής των γλωσσών σε κοινωνική κλίμακα*, είναι εν ολίγοις το κοινωνιογλωσσολογικό αντίστοιχο του *bilingualism* των ψυχολογολόγων. Η διάκριση ανάμεσα σε ατομική και κοινωνική διγλωσσία κατοχυρώνεται, άλλωστε, από το σύνολο της βιβλιογραφίας. Περιορίζομαι σε μία αναφορά που μου φαίνεται αρκετά χαρακτηριστική, και για τον λόγο ότι προέρχεται από έναν, τον σημαντικότερο ίσως, συνεχιστή του Ferguson, τον Joshua Fishman: «*bilingualism is essentially a characterization of individual linguistic behavior whereas diglossia is a characterization of linguistic organization at the socio-cultural level*» [ο όρος *bilingualism* είναι ουσιαστικά ένας χαρακτηρισμός της ατομικής γλωσσικής συμπεριφοράς, ενώ ο όρος *diglossia* είναι ένας χαρακτηρισμός της γλωσσικής οργάνωσης σε κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο].⁶²

⁶² Fishman 1967, σ. 34. Στην εργασία αυτή, που έχει τον εύλωτο τίτλο «*Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism*», εξετάζονται οι δυνατοί συνδυασμοί ανάμεσα σε ατομική και κοινωνική διγλωσσία, όπως προκύπτουν από συγκεκριμένα παραδείγματα γλωσσικών κοινοτήτων του σύγχρονου κόσμου [ο στόχος του άρθρου διατυπώνεται ρητά στην εισαγωγική παράγραφο (σ. 29): «purpose of this paper [is] to relate these two research traditions to each other by tracing the interaction between their two major constructs: *bilingualism* (on the part of psychologists) and *diglossia* (on the part of sociologists)»]. Στα ελληνικά, εντοπίζω τον όρο «κοινωνική διγλωσσία» για την απόδοση του *diglossia* στην εργασία της Κατσιαρδή-Hering 1995, η οποία αξιοποιεί τα πορίσματα της κοινωνικής γλωσσολογίας στην εξέταση του φαινομένου της πολυγλωσσίας στη Διασπορά (η ανάλυσή της εστιάζεται κυρίως στη γλωσσική αγωγή των Ελλήνων στις παρυκίες της βόρειας Ιταλικής χερσονήσου, της

Γενικά, όμως, στη σύγχρονη βιβλιογραφία το bilingualism χρησιμοποιείται για να καλύψει εν συνόλω το φαινόμενο της διγλωσσίας –ατομικής και κοινωνικής–, ενώ το diglossia είναι (τείνει να γίνει) ένα εργαλείο ανάλυσης του διγλωσσικού φαινομένου: για την ακρίβεια, είναι η σύλληψη της διγλωσσίας μέσα από ένα σχήμα διάκρισης ή, για να το πούμε με σύγχρονους κοινωνιογλωσσολογικούς όρους: *συμπληρωματικής κατανομής των γλωσσών με βάση την αρχή της λειτουργικότητας*.⁶³ Με αυτή την έννοια το diglossia θα λάβει σημαίνουσες προεκτάσεις στις έρευνες που διαδέχονται εκείνη του Ferguson. Ανάλογα με τον ευρύ (γλωσσολογικό) ορισμό του bilingualism, που δόθηκε από τον Weinreich και ακολουθήθηκε κατόπιν, οι συνεχιστές του Ferguson, όπως ο Fishman και ο Gumperz, θα υποστηρίξουν ότι

«diglossia υπάρχει όχι μόνο στις πολύγλωσσες κοινωνίες που έχουν επίσημα αναγνωρίσει διάφορες «γλώσσες» αλλά, επίσης, σε κοινωνίες που είναι πολύγλωσσες υπό την έννοια ότι χρησιμοποιούν ξεχωριστές διαλέκτους, κώδικες ή λειτουργικά διαφοροποιημένες γλωσσικές ποικιλίες οποιουδήποτε είδους».⁶⁴

Κατά βάθος, πρόκειται για την ανάγκη συστηματοποίησης της «άναρχης» γλωσσικής ποικιλίας (linguistic variation). Επεκτείνοντας την έννοια της diglossia, την έννοια της λειτουργικής κατανομής, σε όλες ανεξαίρετως τις γλωσσικές

Αψβουργικής Μοναρχίας και της νότιας Ρωσίας κατά τον 18ο και τον αρχόμενο 19ο αι.). Η μελετήτρια στηρίζει τον θεωρητικό της προβληματισμό στην εργασία του Kremnitz 1990 και παραπέμπει στον Hering 1987, σ. 129, για την κοινωνική διγλωσσία στην ελληνική γλώσσα.

⁶³ Αναφέρω μερικά ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της ερμηνευτικής τάσης: «diglossia [...] is now increasingly seen as a theoretical ideal rather than a reality» (Gardner-Chloros 1995, σ. 72)· «a non-diglossic use of the two languages [...] a speaker is able to use both in all the functions for which one of them can be used» (Skutnabb-Kangas 1981, σ. 82)· «there is on the whole a diglossic distribution, and the two languages are used in complementary domains» (Giacalone-Ramat 1995, σ. 47). Για τον συσχετισμό diglossia και semilingualism βλ. Skutnabb-Kangas, *αυτ.*, σσ. 251-252.

⁶⁴ Fishman 1967, σ. 30 –υπογραμμίζω εγώ.

κοινότητες, οι εκφραστές της θεωρίας της ομιλίας είναι πλέον σε θέση να δείξουν ότι «μια τέτοια ποικιλία δεν είναι τυχαία, αλλά ακολουθεί κανόνες χρήσης». Με τον τρόπο αυτό «καταρρίπτεται η διαδεδομένη άποψη που αναγνωρίζει δομή αποκλειστικά στη γλώσσα (*la langue*) και μόνο [άτακτη] ποικιλία στην ομιλία (*la parole*), και αντικαθίσταται από την υπόθεση ότι το σύνολο της γλωσσικής δραστηριότητας μιας κοινότητας είναι δομημένο».⁶⁵

Ψυχογλωσσολογική θεώρηση

Πέρα από τη «γλωσσική οργάνωση σε κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο», η γλωσσική συμπεριφορά του δίγλωσσου καθορίζεται κι από άλλους, ψυχογλωσσολογικούς παράγοντες. Ο κλάδος της ψυχογλωσσολογίας, που αυτονομείται επίσης στις αρχές της δεκαετίας του '50, αναπτύσσεται όπως ξέρουμε σε δύο επιμέρους παρακλάδια: σε αυτό που αφορά τη γλωσσική επιτέλεση (τη συμπεριφορά δηλαδή του ατόμου σε πραγματικές συνθήκες ομιλίας) και σε αυτό που αφορά τη γλωσσική ικανότητα (το ψυχογνωστικό μοντέλο που καθιστά δυνατή αυτή τη συμπεριφορά). Έτσι, μια περιπλάνηση στον «τόπο της επαφής», που είναι ο δίγλωσσος ομιλητής, σημαίνει μια διαρκή ταλάντευση ανάμεσα στη θεωρία του λόγου και τη θεωρία της ομιλίας. Ο δρόμος για να φτάσουμε σ' αυτό το πολυσήμαντο σταυροδρόμι περνάει, μου φαίνεται, μέσα από ένα ζήτημα που θίξαμε παραπάνω, αλλά που τώρα πλέον είναι ανάγκη να το θέσουμε ανοιχτά: πρόκειται για το ακανθώδες ζήτημα της επάρκειας.

• Επικοινωνιακή επάρκεια

Όπως είδαμε, ανάμεσα στους βασικούς λόγους για τους οποίους προκρίθηκε ένας ευρύς ορισμός για τη διγλωσσία είναι και η δυσκολία να καθοριστεί κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο ο βαθμός γλωσσικής επάρκειας του δίγλωσσου ατόμου. Η

⁶⁵ Συνοψίζω από την ανάλυση του Hymes 1964 (τα παραθέματα προέρχονται από τη σ. 386).

δυσκολία αυτή είναι συνάρτηση ενός πλήθους επιμέρους προβλημάτων, όπως λόγου χάρη: ποιες παράμετροι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στην εκτίμηση της επάρκειας και σε ποιο ποσοστό; Η κατανόηση μιας γλώσσας μετράει το ίδιο με την ικανότητα παραγωγής της; Είναι δυνατόν να θεωρηθούν πραγματικά δίγλωσσοι οι λεγόμενοι «παθητικοί δίγλωσσοι» (receptive or passive bilinguals), αυτοί δηλαδή που είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται όχι όμως και να αναπαράγουν μία από τις γλώσσες του ρεπερτορίου τους; Θα μπορούσαν να υπάρξουν βαθμίδες δίγλωσσων ανάλογα με το πόσο καλά γνωρίζουν την κάθε γλώσσα χωριστά; Ποια θα ήταν τα κριτήρια αυτής της «βαθμολόγησης»; Ποιο το μέτρο σύγκρισης; Η γλώσσα που ενδεχομένως είναι επαρκέστερα «κατακτημένη»; Άλλοι δίγλωσσοι, και ποιοι; Μήπως οι μονόγλωσσοι ομιλητές της εκάστοτε γλώσσας; Ο κατάλογος τέτοιων ερωτημάτων θα μπορούσε να τραβήξει σε μάκρος. Εκείνο όμως που μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι οι απαντήσεις που δόθηκαν.

Σχηματικά θα λέγαμε πως οι απαντήσεις συσπειρώνονται γύρω από δύο βασικές θεωρήσεις. Η πρώτη θεωρία εδράζεται στη θεωρία του λόγου και ερμηνεύει την επάρκεια ως «γραμματική ικανότητα» (linguistic or grammatical competence). Η δεύτερη εδράζεται στη θεωρία της ομιλίας και ερμηνεύει την επάρκεια ως «επικοινωνιακή ικανότητα» (communicative or pragmatic competence).⁶⁶ Για την

⁶⁶ Η ιδέα της «επικοινωνιακής ικανότητας» αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της εθνογραφίας της επικοινωνίας (Dell Hymes) και «επεκτείνει τη μονομερή και αφηρημένη γλωσσική ικανότητα του Chomsky» (Χαραλαμπίκης 1995, σ. 120). Σύμφωνα με την Kessler 1984, η επικοινωνιακή επάρκεια αναλύεται σε «τέσσερις περιοχές γνώσης και ικανότητας»: τη *γραμματική ή γλωσσική* (grammatical or linguistic competence: επαρκής γνώση του γλωσσικού κώδικα), την *κοινωνιογλωσσολογική* (sociolinguistic competence: ενδεδειγμένη χρήση του γλωσσικού κώδικα σε κάθε κοινωνική περίπτωση: τι να πεις, πώς να το πεις, πότε να το πεις), τη *διαλογική* (discourse competence: χρήση της γλώσσας σύμφωνη προς τις συμβάσεις της συζήτησης) και τη *στρατηγική* (strategic competence: ρητορικά ευρήματα και στρατηγικές για την κάλυψη επιμέρους αναγκών στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πράξης) [συνονυμίζω από τις σσ. 28-31].

πρώτη, η ιδεώδης συνθήκη είναι αυτή της τέλειας διγλωσσίας.⁶⁷ Ισορροπημένος ή τέλειος είναι ο δίγλωσσος που κατέχει τόσο καλά τους γλωσσικούς κώδικες, ώστε να μην ξεχωρίζει από έναν μονόγλωσσο της μίας ή της άλλης γλώσσας (είναι, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Hakuta, αυτός που έχει native-like control of both languages). Κάτι τέτοιο προϋποθέτει όμως μια εντελή γνώση των γλωσσικών συστημάτων, ανάλογη μ' εκείνη που, για τη θεωρία του λόγου, επιδεικνύει ο «ιδεώδης ομιλητής/ακροατής» (the ideal speaker/listener). Ο τέλειος δίγλωσσος, από την άποψη αυτή, δεν είναι απλώς το άθροισμα δύο μονόγλωσσων, είναι στην ουσία το αντίγραφο του τέλειου μονόγλωσσου εις διπλούν.

Στην προσπάθειά της να απεγκλωβιστεί από τέτοια πλατωνικά υποδείγματα και να προωθήσει μια πιο ρεαλιστική εικόνα των πραγμάτων, η νεότερη έρευνα θα επανεξετάσει την έννοια της επάρκειας, δίνοντας το προβάδισμα στη λειτουργικότητα έναντι της γραμματικής εντέλειας. Παρά τη σχετικότητα που την χαρακτηρίζει, κατά βάθος και αυτή η θεώρηση στηρίζεται σε μια «κανονιστική» τρόπον τινά αρχή, σύμφωνα με την οποία «τέλειος» ή επαρκής δίγλωσσος δεν είναι βέβαια αυτός που κατέχει σε ακέραιο βαθμό τις δύο γλώσσες (πώς να απαιτήσουμε από έναν δίγλωσσο να γίνει αυτό που δεν μπορεί να είναι ένας μονόγλωσσος: ο ιδεώδης ομιλητής;), αλλά αυτός που είναι σε θέση να τις χρησιμοποιεί σωστά ανάλογα με την επικοινωνιακή περίπτωση. Στην απόλυτη εκδοχή της, η σύλληψη αυτή παρουσιάζεται ως τυπική αναγωγή της σχέσης ατόμου – γλωσσικού οργάνου στο μιγεβιοριστικό σχήμα «(μονόγλωσσο ή δίγλωσσο) ερέθισμα → (μονόγλωσση ή δίγλωσση) αντίδραση», όπως το βρίσκουμε, λόγου χάρη, στην ανάλυση της Döpke 1992: οι δίγλωσσοι συμπεριφέρονται ως μονόγλωσσοι, όταν επικοινωνούν με μονόγλωσσους ομιλητές της μίας ή της άλλης γλώσσας, και χρησιμοποιούν διττό γλωσσικό κώδικα, όταν

⁶⁷ Στο επίπεδο της ορολογίας η συνθήκη αυτή δηλώνεται με διάφορα ονόματα: *ισογλωσσία* (equilingualism: βλ. Forster 1970, σ. 2)· *αμφιγλωσσία* (ambilingualism: βλ. Skutnabb-Kangas 1981, σ. 82)· *ισόρροπη διγλωσσία* (balanced bilingualism: βλ. Döpke 1992, σ. 2 –αυτός είναι και ο επικρατέστερος χαρακτηρισμός).

έρχονται σε επαφή με άλλους δίγλωσσους. Σε μια πιο εύκαμπτη εκδοχή, παρουσιάζεται με τα χαρακτηριστικά ενός ρευστού φάσματος:

«Η ανάπτυξη της διγλωσσίας είναι μια κοινωνική διαδικασία [...] και, ως τέτοια, μπορεί να αναπτυχθεί κατά μήκος ενός φάσματος που διαβαθμίζεται από την πλήρη επάρκεια στις δύο γλώσσες ως έναν ελάχιστο βαθμό επάρκειας σε μία από τις γλώσσες. Σε κάθε περίπτωση, η διγλωσσία προκύπτει από προσπάθειες επικοινωνίας, συμμετοχής σ' εκείνη τη διαπροσωπική αμφίδρομη διαδικασία που καθορίζεται από τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες λαμβάνει χώρα».⁶⁸

Αν υπάρχει ένας τρόπος να ορίσουμε την «ταυτότητα» της διγλωσσίας στη σύγχρονη εποχή, η περιγραφή αυτή (και δεν είναι η μόνη) μάς δίνει, νομίζω, ένα καλό έρεισμα: βλέπουμε εδώ πως η διγλωσσία μετατρέπεται από μια 'κατάσταση' σε μια *διαδικασία*, από ένα 'αντικείμενο' σε ένα *φάσμα παραλλαγών* και *διακυμάνσεων* που συναρτώνται άμεσα από την επικοινωνιακή περίσταση, το *situational continuum*, όπως το ορίζουν οι μελετητές. Και μολονότι η ίδια η Kessler δεν θεωρεί τη διγλωσσία ένα καθολικό φαινόμενο, είναι ακριβώς τέτοιες παρατηρήσεις που δίνουν λαβή για έναν ενοποιημένο χειρισμό γλωσσικών συμπεριφορών οι οποίες, εκ πρώτης όψεως, φαίνονται αντίθετες ή διαφορετικές: είναι τέτοιες προσεγγίσεις που κάνουν, με δυο λόγια, εφικτή την προσομοίωση διγλωσσίας/μονογλωσσίας:

«Θα ήθελα να προχωρήσω ένα βήμα παραπέρα και να συγκρίνω την ικανότητα του δίγλωσσου να λειτουργεί σε δύο γλώσσες με την κοινωνικά διαφοροποιημένη χρήση της γλώσσας από πλευράς μονόγλωσσου ομιλητή. Έχει πειστικάδειχθεί ότι οι μονόγλωσσοι ομιλητές προσαρμόζουν τον τρόπο ομιλίας τους στην περίσταση, στους συμμετέχοντες, στο είδος της συνομιλίας, στο θέμα ή στον επιδιωκόμενο στόχο. Τέτοιες προσαρμογές

⁶⁸ Kessler 1984, σ. 27.

έχουν ονομαστεί «κώδικας» και πιστεύεται ότι είναι ένα περίπου καθολικό κοινωνιογλωσσολογικό φαινόμενο. [...] ο δίγλωσσος ομιλητής μπορεί να επιτελέσει τις ίδιες επικοινωνιακές λειτουργίες περνώντας από τη μια γλώσσα στην άλλη, όπως το κάνει ο μονόγλωσσος ομιλητής χρησιμοποιώντας περισσότερους από έναν κώδικες». ⁶⁹

Η κατάληξη του συλλογισμού είναι ευνόητη: αν η διγλωσσία δεν είναι παρά μια (κάπως εμφανέστερη) ‘αλλαγή κώδικα’ –ένα δηλαδή παγκόσμιο κοινωνιογλωσσολογικό φαινόμενο–, έπεται ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δίγλωσσο και μονόγλωσσο είναι τεχνητός και, ως εκ τούτου, καταχρηστικός: «στον χρήστη του κώδικα, ανεξαρτήτως του αν ο κώδικας αυτός είναι μια γλώσσα, μία διάλεκτος, ή η παραλλαγή μιας διαλέκτου, δεν είναι καθόλου σαφές αν η διάκριση δίγλωσσου/μονόγλωσσου είναι επωφελής». ⁷⁰

Υπό το πρίσμα της «επικοινωνιακής ικανότητας», λοιπόν, η διγλωσσική συμπεριφορά δεν παρουσιάζει τίποτα το προκλητικό, τίποτα το θεμελιακά διαφορετικό σε σχέση με τη γλωσσική συμπεριφορά των μονόγλωσσων: η ‘αλλαγή γλώσσας’ αποτελεί μια *στρατηγική* απολύτως εξομοιώσιμη με την ‘αλλαγή (υφολογικού) κώδικα’. Αν μη τι άλλο, το πλουσιότερο γλωσσικό ρεπερτόριο δίνει στους δίγλωσσους ένα στρατηγικό πλεονέκτημα έναντι των μονόγλωσσων, καθώς παρέχει μεγαλύτερη ευελιξία στην εκδήλωση της επικοινωνιακής τους επάρκειας. Αλλά οι όροι και οι τρόποι της «αλλαγής» παραμένουν ίδιοι κι απaráλλακτοι, είτε αυτή γίνεται σε ενδογλωσσικό (μονογλωσσικό) πλαίσιο είτε σε διαγλωσσικό (καθαυτό διγλωσσικό). Το γεγονός αυτό αντανακλάται και στην ορολογία: το bilingualism γίνεται code-switching (και, βέβαια, το code είναι αμφίσημο: μπορεί

⁶⁹ Dörnyei 1992, σ. 11. Η έννοια του «κώδικα» στη σύλληψη της Dörnyei (και όχι μόνο) είναι ευρύτατη: ουσιαστικά, οποιαδήποτε αλλαγή στη γλωσσική συμπεριφορά ενός ομιλητή, ακόμη και το πέρασμα από τον λόγο στη σιωπή (ή το αντίστροφο) μπορεί και πρέπει, κατά τη μελετήτρια, να εκληφθεί ως «αλλαγή κώδικα», που γίνεται υπό την πίεση συγκεκριμένων κοινωνικο-περιβαλλοντολογικών ερεθισμάτων ή και ψυχολογικών αναγκών.

⁷⁰ Αυτή είναι η θέση που υποστηρίζει ο Swain 1972, σ. 4.

να δηλώνει διαφορετική γλώσσα, μπορεί όμως να αναφέρεται και σε ενδογλωσσική ποικιλία· γι' αυτό, άλλωστε, οι όροι code-switching και style shifting στη νεότερη βιβλιογραφία τείνουν να συμπέσουν).⁷¹

Μια σύνθεση

Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι ολοκληρώνεται έτσι μια μακρά πορεία στοχασμών πάνω στο φαινόμενο της διγλωσσίας, της οποίας η κατάληξη έχει να παρουσιάσει πορίσματα εκ διαμέτρου αντίθετα με εκείνα της αφετηρίας: αν κάποτε η γλωσσική επαφή γινόταν αντιληπτή ως σχέση συγκρουσιακή, σχέση σκληρού ανταγωνισμού για την επικράτηση μίας γλώσσας, τώρα γίνεται αντιληπτή ως σχέση συμβίωσης, σχέση αλληλοσυμπλήρωσης· αν κάποτε ο δυϊκός ή μικτός

⁷¹ Σποραδικές οι ενστάσεις, όπως λ.χ. αυτή της Giacalone Ramat 1995, σσ. 46-47: «Εν αντιθέσει προς τον Hymes [...] και τον Auer [...], θεωρώ το code-switching διαφορετικό ως προς τη φύση του από το μονογλωσσικό style shifting, την αλλαγή δηλαδή υφολογικών επιπέδων μέσα στην ίδια γλώσσα. [...]. Αν και το μονογλωσσικό style shifting μπορεί να θεωρηθεί ισοδύναμο με το code-switching ως προς τις κοινωνικές σημασίες που μπορεί να μεταφέρει [...], από μια γλωσσολογική σκοπιά το να μιλάει κανείς για switching έχει νόημα μόνο εάν τα δύο συστήματα είναι ανεξάρτητα». Με την ευκαιρία, ας σημειωθεί ότι οι εξελίξεις αυτές οξύνουν ακόμη περισσότερο το ήδη βεβαρημένο πρόβλημα της ορολογίας. Θα χρειαζόταν μια ειδική εργασία για να συζητήσει κανείς την ποικιλία των όρων που έχουν προκύψει, όσο η έρευνα εξελίσσεται. Κάθε μελετητής, σχεδόν, αισθάνεται την ανάγκη να προτείνει τον δικό του όρο, τον δικό του ορισμό, το δικό του τυπολογικό σχήμα, προκειμένου να καλύψει ένα ακόμη τμήμα αυτού του τεράστιου φάσματος των φαινομένων που εκπροσωπεί σήμερα η διγλωσσία. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να πάρει μια ιδέα, ρίχνοντας μια ματιά στο «Glossary» των Hamers – Blanc 1989 (σσ. 264-270)· στην ορολογική καταγραφή του Fernandez 1993, σ. ix, για το diglossia (πβ. και τα τυπολογικά σχήματα που δίνει ο Mackey 1993, σσ. xvi-xviii, xx, αλλά και η Giacalone Ramat 1995, σ. 48)· στον τόμο *One speaker* 1995 για το code-switching. Λόγοι εκθετικής οικονομίας μου επέβαλαν να περιοριστώ στις ουσιώδεις διακρίσεις. Άλλωστε, όπως σωστά επισημαίνει η Giacalone Ramat, αυτ., σ. 46: «η αφθονία των όρων δεν αυξάνει από μόνη της την εννοιολογική σαφήνεια».

λόγος θεωρούνταν μια ειδική, προβληματική περίπτωση, τώρα αποδεικνύεται μια φυσιολογική, καθολική εμπειρία.

Ωστόσο, αυτή η επίμονα «διευρυμένη» προοπτική έρευνας του διγλωσσικού φαινομένου δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά: πρόκειται άραγε για «μια μεταφορά της εμπειρίας που προέκυψε από την έρευνα της διγλωσσίας σε έναν χώρο φαινομενικά μονογλωσσικό», όπως υποστηρίζει ο Cardona (1974, σ. xxviii), ή μήπως, αντίθετα, ο «σκόπιμα ασαφής ορισμός» της διγλωσσίας, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό των Albert – Obler, συγκαλύπτει την προσαρμογή του φαινομένου στα μέτρα ενός (ανομολόγητου) μονογλωσσικού ιδεώδους; Έχω την εντύπωση ότι αυτό που παρακολουθούμε είναι μια κυκλική πορεία, που αναπαράγει στερεότυπα τα ίδια σχήματα και τις ίδιες εικόνες με τις οποίες η διγλωσσία/πολυγλωσσία έχει παραδοσιακά συσχετισθεί. Κοντολογίς, η αναγνώριση της πανταχού παρούσας διγλωσσίας φαίνεται να γίνεται, και αυτή, μέσα από τα δίοπτρα της μονογλωσσίας: είμαστε μεν όλοι πολύγλωσσοι, υπό τον όρο όμως ότι στα επιμέρους στιγμιότυπα της καθημερινής μας ζωής επιλέγουμε έναν (τον αρμόζοντα κάθε φορά) γλωσσικό κώδικα για να εκφραστούμε. Το αποδεικνύει, άλλωστε, και η αλλαγή στην ορολογία: το bilingualism γενικεύεται σε code-switching, η επαφή των γλωσσών «ερμηνεύεται» ως αλλαγή γλώσσας.

Σε ανάλογες διαπιστώσεις καταλήγουμε, κι όταν περάσουμε σε «ειδικότερες» θεωρήσεις του δίγλωσσου ατόμου. Διατρέχοντας τις σελίδες των βιβλίων που έχουν γραφτεί για το θέμα στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών από επιστήμονες προερχόμενους από διαφορετικούς χώρους και μετερχόμενους διαφορετικές μεθόδους για την προσέγγισή του, η γενική εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι πάνω-κάτω η εξής: ο τρόπος με τον οποίο εγκαθιδρύονται δύο γλώσσες σε ένα άτομο, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται και λειτουργούν στο μυαλό του, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται στην καθημερινή του ομιλία αποτελεί στην ουσία μικρογραφία του τρόπου με τον οποίο οι γλώσσες αυτές κατανέμονται λειτουργικά στη μακροδομή της κοινωνικής οργάνωσης. Όπως, λοιπόν, στο κοινωνικό επίπεδο υπάρχει λειτουργική διαφοροποίηση των

γλωσσών ή κωδίκων (ποτέ δεν θα τις βρούμε να καλύπτουν την ίδια επικοινωνιακή ανάγκη), έτσι και στο δίγλωσσο άτομο ενυπάρχει η ικανότητα «να προβαίνει σε μια σαφή διάκριση των δύο γλωσσικών συστημάτων όταν μιλάει» (υπογραμμίζω εγώ).⁷² Το χαρακτηριστικό αυτό κατοχυρώνεται και σε νευρολογικό (διαφορετικός λειτουργικο-ανατομικός εντοπισμός των γλωσσών στον εγκέφαλο) και σε ψυχολογολογικό (διαχωρισμός των γλωσσικών συστημάτων κατά τη δίγλωσση ανάπτυξη) και σε γλωσσολογικό επίπεδο (θεωρία των περιορισμών, constraints theory).⁷³

Η διάκριση, όπως σπεύδει να διευκρινίσει η Döpke (1992, σ. 10) είναι εκούσια, συνειδητή και αιτιολογημένη, καθορίζεται δε σαφώς από τις ανάγκες και απαιτήσεις του περιβάλλοντος, γενικά, ή της επικοινωνιακής περίπτωσης, ειδικότερα. Αλλά «λειτουργική διαφοροποίηση» στο ιδίωμα των κοινωνιογλωσσολόγων είναι το άλλο όνομα της «λειτουργικής ανισότητας» των γλωσσών. Είναι το high/low variety του Ferguson. Τώρα, η ίδια ακριβώς ανισότητα παρατηρείται και στην ατομική ομιλία του δίγλωσσου: αποτελεί κοινή διαπίστωση όσων ασχολήθηκαν με το θέμα ότι πάντα μία από τις γλώσσες θα κυριαρχεί. Η υπεροχή της καθορίζεται επίσης από περιβαλλοντολογικούς παράγοντες (ποια γλώσσα χρησιμοποιείται περισσότερο στον κοινωνικό χώρο, ποια γλώσσα απολαμβάνει μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος) αλλά και από ψυχολογικούς (με ποια γλώσσα το άτομο είναι πιο «δεμένο» συναισθηματικά). Η ιδέα της «κυρίαρχης γλώσσας» (dominant language) βρίσκει ένα ισχυρό έρεισμα στις ψυχολογολογικές θεωρίες για τη δίγλωσση αγωγή, και το νευρολογικό της ισοδύναμο στη θεωρία του κυρίαρχου ημισφαιρίου (του αριστερού ή «ομιλούντος»)⁷⁴.

⁷² Fabbro 1996, σ. 117· πβ. Grosjean 1995, σ. 261.

⁷³ Βλ. λ.χ. Fabbro 1996, κυρίως σσ. 215-221 (για το νευρολογικό επίπεδο)· Kessler 1984, ιδίως σ. 37 κ.εξ., Döpke 1992, σσ. 9-10 (για το ψυχολογολογικό επίπεδο)· Appel – Muysken 1993, σ. 121 κ.εξ., Muysken 1995 (για το γλωσσολογικό επίπεδο).

⁷⁴ Το επίπεδο γνώσης της πρώτης ή βασικής γλώσσας (η λεγόμενη threshold hypothesis που κωδικοποίησε ο J. Cummins) φαίνεται ότι είναι καθοριστικό για την εκδήλωση μιας *πλεονεκτικής* ή *ελλειμματικής* διγλωσσίας (additive ή subtractive bilingualism, σύμφωνα με το τυπολογικό

Στο ερώτημα, λοιπόν, «πώς η νεότερη έρευνα συναρμει τελικά τις δύο βασικές θεωρήσεις της διγλωσσίας (κοινωνιογλωσσολογική και ψυχογλωσσολογική) σε μια ενιαία προοπτική;», η απάντηση είναι ότι το επιτυγχάνει μεταφέροντας ουσιαστικά το σχήμα διάκρισης, μέσα από το οποίο παραδοσιακά συλλαμβάνεται το διγλωσσικό φαινόμενο, από τον άξονα της κοινωνικής διγλωσσίας στον άξονα της ατομικής διγλωσσίας.⁷⁵ Το σχήμα μπορεί, χωρίς πρόβλημα, να εφαρμοστεί για εκείνες τις όψεις της διγλωσσικής συμπεριφοράς που καλύπτει η παρατήρηση του Fabbro και άλλων ερευνητών (εκούσια και σκόπιμη διάκριση των γλωσσικών συστημάτων από τον δίγλωσσο κατά την επικοινωνιακή επαφή). Πώς όμως μπορεί να εφαρμοστεί σε εκείνες τις περιπτώσεις (και είναι πολλές), όπου ο δίγλωσσος, ακούσια ίσως και χωρίς προφανή λόγο, συμφύρει τις γλώσσες του; Πώς, με δυο

σχήμα του Lambert): βλ. σχετικά Appel – Muysken 1993, σσ. 111-112· Miller 1984b, σσ. 95-96· Skutnabb-Kangas 1981, σ. 258, 260. Όσον αφορά το κυρίαρχο ημισφαίριο, το «δόγμα Broca» (nous parlons avec l'hémisphère gauche) υπήρξε τόσο ισχυρό, ώστε ακόμη και οι έρευνες για τον εντοπισμό των γλωσσών στον εγκέφαλο του δίγλωσσου επικεντρώθηκαν σ' αυτό. Από τις έρευνες, πάντως, προέκυψε ότι στην περίπτωση των δίγλωσσων ατόμων, ιδιαίτερα των παιδιών, τα πράγματα είναι πιο ρευστά: απ' ό,τι φαίνεται στους δίγλωσσους το δεξιό ημισφαίριο διαδραματίζει έναν πιο ενεργό ρόλο στον έλεγχο του λόγου, αν και αυτή η υπόθεση –που την υποστήριζαν οι Albert – Obler 1978– δεν έχει ακόμη αποδειχθεί πλήρως (βλ. Fabbro 1996, σσ. 217-219). Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και οι υποθέσεις που έγιναν σχετικά με τον διαφορετικό εντοπισμό των δύο γλωσσών (δομών ή λειτουργιών τους) στα δύο εγκεφαλικά ημισφαίρια (βλ., για παράδειγμα, την υπόθεση Gorlitzer von Mundy και την υπόθεση Chernigovskaya και συνεργατών στον Fabbro, *αυτ.*, σ. 217, 199-201, αντίστοιχα).

⁷⁵ Η περιγραφή είναι κατ' ανάγκην σχηματική. Το ισχύον μοντέλο σήμερα –εμφορούμενο από τις μοντέρνες αρχές του δομισμού και του λειτουργισμού– δεν δέχεται τις απόλυτες διχοτομήσεις, αλλά στηρίζεται στην αρχή των στοιχειωδών μονάδων (modules), που οργανώνονται σε σχετικούς αυτόνομα υποσυστήματα, τα οποία λειτουργούν ταυτόχρονα, παράλληλα, και αλληλο-ενημερώνονται (με τον τρόπο αυτό αναλύεται το γραμματικό σύστημα [βλ. λ.χ. Appel – Muysken 1993, σσ. 3-4], η κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα [βλ. Mackey 1993, σ. xix], η εγκεφαλική δραστηριότητα [βλ. π.χ. Σαββάκη 1997, σ. 147, 152· Fabbro 1996, σ. 219]).

λόγια, μπορεί να εφαρμοστεί στην ειδοποιό εκδήλωση της διγλωσσικής συμπεριφοράς (και στην κατ' εξοχήν «προβληματική»), που είναι η διαπλοκή;

Δ'. «Παρεμβολές»

Το φαινόμενο της διαπλοκής, ακριβέστερα της *παρεμβολής* (interference), είναι αυτό που προκαλεί τη μεγαλύτερη αμηχανία στους ερευνητές. Παραμένει ακόμα και στη σύγχρονη εποχή, εποχή θετικής αντιμετώπισης της διγλωσσίας, το «ακανθώδες» στοιχείο της, ενδεχομένως γιατί είναι και το δυσκολότερο να αναλυθεί.

• Προβλήματα περιγραφής

Το να εξετάσει κανείς την οργάνωση και αλληλεπίδραση δύο ή περισσότερων γλωσσών σ' ένα άτομο σημαίνει, πριν απ' όλα, να προβληματιστεί για την επάρκεια/καταλληλότητα των μεθοδολογικών εργαλείων και ερμηνευτικών σχημάτων που διαθέτει. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη θεώρηση της γλώσσας ως συστήματος με αυτοτελή, κανονική, παγιωμένη μορφή. Είναι φανερό πως το στατικό αυτό σχήμα βρίσκει δυσκολίες στο να περιγράψει τη δυναμική σχέση που αναπτύσσεται κατά την επαφή των γλωσσών. Τι συμβαίνει, αλήθεια, όταν δυο γλώσσες συλλειτουργούν μέσα στο ίδιο άτομο; Μας επιτρέπεται άραγε να μιλήσουμε για δύο γλωσσικά συστήματα, διακριτά μεταξύ τους, ή μήπως αυτό που συμβαίνει είναι ότι τα δύο συστήματα συγχωνεύονται (και πώς «συγχωνεύονται»: συμφύρονται ή ενοποιούνται;). Με ποιον τρόπο ο δίγλωσσος αντιλαμβάνεται το γλωσσικό σημείο; Το αντιλαμβάνεται άραγε ως σχέση 1:1 μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου για κάθε γλώσσα χωριστά, ή μήπως το αντιλαμβάνεται ως σχέση 1:2, όπου ένα σημαίνόμενο (η έννοια ενός αντικείμενου λ.χ.) βρίσκει την ανταπόκρισή του σε δύο σημαίνοντα, ένα για την κάθε γλώσσα; Ή μήπως ακόμα, σε περιπτώσεις όπου η μία γλώσσα έγινε αντικείμενο μάθησης σε δεύτερο, μεταγενέστερο χρόνο, το δίγλωσσο άτομο αντιλαμβάνεται το σημείο ως σχέση 1:1 :1, όπου η σχέση σημαίνοντος-σημαινομένου έχει παγιωθεί ήδη στην πρώτη

γλώσσα και στην ουσία «μεταφράζεται» (μεταφέρεται) στη δεύτερη γλώσσα με διαφορετικό σημαίνον (οπότε θα ήταν προτιμότερο να μιλήσουμε για ένα *μετασημείο*: το σημαίνον της δεύτερης γλώσσας δεν αντιστοιχεί απευθείας στην έννοια του πράγματος αλλά στη λέξη που το σημαίνει στην πρώτη γλώσσα· λόγου χάρη, ένας Έλληνας ιταλομαθής μπορεί να αντιλαμβάνεται τη λέξη «libro» ως σημαίνον της λέξης «βιβλίο» και όχι του αντικειμένου ‘βιβλίο’ καθ’ εαυτό). Το να αποφασίσει κανείς τι ακριβώς συμβαίνει δεν είναι καθόλου εύκολο, δεδομένου μάλιστα ότι οι δίγλωσσοι δεν συμπεριφέρονται όλοι με τον ίδιο τρόπο, ούτε πάλι ένας δίγλωσσος αντιλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο όλα τα γλωσσικά σημεία.⁷⁶

⁷⁶ Βλ. σχετικά Weinreich 1974, § 2.1.2, σ. 14 κ.εξ., § 2.1.3, σ. 16 κ.εξ. Στον συγγραφέα αυτόν οφείλουμε την κλασική κωδικοποίηση των τύπων της διγλωσσίας: ο τύπος A ή coordinate bilingualism στηρίζεται στην υπόθεση των διακριτών συστημάτων (σχέση 1:1 μεταξύ σημαίνοντος και σημειομένου για κάθε γλώσσα χωριστά)· ο τύπος B ή compound bilingualism στηρίζεται στην υπόθεση του ενοποιημένου συστήματος (σχέση 1:2 –μια έννοια αντιστοιχεί σε διαφορετικά σημαίνοντα, ένα για κάθε γλώσσα)· τέλος, ο τύπος C ή subordinate bilingualism στηρίζεται στην υπόθεση του μετασημείου (σχέση 1:1 :1 -το σημείο της δεύτερης γλώσσας δεν αντιστοιχεί απευθείας στο πράγμα καθ’ εαυτό αλλά στη λέξη που το δηλώνει στην πρώτη γλώσσα). Για τις οφειλές του συγγραφέα σε απόπειρες προηγούμενων μελετητών (□cerba, Loewe, Roberts, κ.ά.) να καταρτίσουν μια τυπολογία της διγλωσσίας βλ. αυτ., σσ. 16-18 (η έννοια του «μετασημείου» ανάγεται στη σημειωτική ορολογία του Morris 1946). Η ταξινομία του Weinreich άσκησε έντονη επίδραση στον χώρο των σπουδών της διγλωσσίας, έμελλε όμως να υποστεί και σοβαρές παραμορφώσεις από τους κατοπινούς ερμηνευτές της. Η βασική παρανόηση έγκειται, κατά τον Cardona 1974, σ. xxvii, στο γεγονός ότι «ο Weinreich έκανε τη δική του διάκριση με αναφορά στα σημεία, και δεν είχε καμία πρόθεση να χωρίσει τα δίγλωσσα άτομα σε υποκατηγορίες. Η ελλιπής προσοχή σε αυτή τη διάκριση είχε ως αποτέλεσμα μερικοί να κάνουν λόγο για «μικτούς δίγλωσσους» (bilinɡui compositi) και για «σύστοιχους δίγλωσσους» (bilinɡui coordinati), πράγμα που δημιούργησε μια σωρεία από προβλήματα καθορισμού (πώς να αποφασίσει κανείς ποιος [δίγλωσσος] ανήκει στον έναν τύπο και ποιος στον άλλο;). Γενικά, «μικτοί» δίγλωσσοι θεωρήθηκαν αυτοί που έμαθαν τις γλώσσες τους από τη νηπιακή ηλικία, με φυσικό και ισόρροπο τρόπο, ενώ «σύστοιχοι» αυτοί που έγιναν δίγλωσσοι μετά τα πρώτα, κρίσιμα, αναπτυξιακά χρόνια, είτε λόγω της μακράς έκθεσής τους σε γλωσσικά περιβάλλοντα ξένα προς τη μητρική τους γλώσσα είτε μέσα από συστηματική (σχολική) αγωγή [βλ. την

Αλλά και παγιωμένα ερμηνευτικά σχήματα, όπως η αντίληψη για την πρωταρχία της μητρικής γλώσσας, στο πλαίσιο της επαφής των γλωσσών δύσκολα εφαρμόζονται, αν όχι με το τίμημα να χάσουν την αξιωματική τους ισχύ. Κατ' αρχήν, η έννοια της μητρικής γλώσσας, όπως κι αν την εξετάσουμε, είναι ρευστή και καθόλου αυτονόητη.⁷⁷ Ακόμη πιο αμφιλεγόμενη, ει δυνατόν, γίνεται στις περιπτώσεις παιδιών που από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους ζουν σε δίγλωσσα/πολύγλωσσα οικογενειακά περιβάλλοντα. Στις συνθήκες αυτές είναι προτιμότερο να μιλάμε για πολλές μητρικές γλώσσες παρά για μία, δεδομένου ότι ρητή απάντηση στο βασικό ερώτημα «με ποια κριτήρια θα γίνει η επιλογή, ποιες προϋποθέσεις πρέπει να πληροί μια γλώσσα για να αναδειχθεί, μόνη αυτή, η

επισκόπηση των Albert – Obler 1978, σσ. 227-236]. Εν ολίγοις, η ταξινομία του Weinreich ενσωματώθηκε στον αστερισμό των τυπολογικών ζευγών που είδαμε σε άλλο σημείο (σημ. 13) «παραμορφωμένη» όχι μόνο ως προς το αντικείμενο αναφοράς της αλλά και ως προς τα σκέλη της (από τριμερής έγινε διμερής). Η υπόθεση ότι η πρωτογενής διγλωσσία μπορεί να είναι ποιοτικά διαφορετική από τη δευτερογενή οδήγησε ορισμένους μελετητές στο να διακρίνουν ανάμεσα σε *polilinguismo* (ή *plurilinguismo*) και *poliglossia*, αντίστοιχα (ο όρος *bilinguismo/multilinguismo* διατηρήθηκε για τη δήλωση του φαινομένου γενικά): βλ. *Babele* 1990, σ. 277· Titone 1995, σσ. 48-49.

⁷⁷ Υπάρχει, πριν απ' όλα, ένα πρόβλημα ορολογίας: η λέξη «μητρική», αν την πάρουμε κατά γράμμα, αναφέρεται αποκλειστικά στη μητέρα· τι συμβαίνει όμως όταν ένα παιδί αναθρέφεται από μαμή ή από πατέρα, ή από άλλους συγγενείς; Μήπως θα ήταν προτιμότερο, για να καλύψουμε και αυτές τις περιπτώσεις, να χρησιμοποιούμε τον όρο «γενέθλια» γλώσσα (όπως οι ξένοι λένε: *native language*), ή «πρώτη» ή «φυσική»; Εκτός αυτού, η έννοια της μητρικής γλώσσας είναι αδύνατον να οριστεί κατά τρόπο μονοσήμαντο (= η γλώσσα της μητέρας), διότι, κατά τους ψυχαναλυτές, στα πρώτα στάδια της ύπαρξης η «μητέρα-γλώσσα» αποτελεί ένα πυκνό σύμπλεγμα ποικίλων σχέσεων και μορφών: βλ. σχετικά *Babele* 1990, σ. 105 κ.εξ. Το πρόβλημα της ορολογίας στο ειδικό πλαίσιο της επαφής των γλωσσών συζητάει ο Weinreich 1974, § 3.3, σσ. 108-109· πβ. Skutnabb-Kangas 1981, σσ. 12-57, η οποία παραθέτει μια σειρά ορισμών της «μητρικής γλώσσας» εφαρμόζοντας μια ποικιλία κριτηρίων (η γλώσσα που μαθαίνεται πρώτη, η γλώσσα που γνωρίζει κανείς καλύτερα, η γλώσσα που χρησιμοποιεί κανείς περισσότερο, η γλώσσα που θεωρεί κανείς ή άλλοι πιστεύουν γι' αυτόν ότι είναι η γλώσσα 'του' [= εσωτερική και εξωτερική ταύτιση, *internal and external identification*]).

μητρική γλώσσα ενός παιδιού με πολύγλωσσο ρεπερτόριο;» δεν μπορεί να δοθεί. Όμως, ακόμη κι όταν οι άλλες γλώσσες έχουν αποκτηθεί σε μεγαλύτερη ηλικία, η προτεραιότητα που δίνεται στη μητρική γλώσσα δεν επαληθεύεται πάντοτε από τα εμπειρικά δεδομένα. Οποσδήποτε η πρώτη γλώσσα, ακριβώς γιατί μαθαίνεται με φυσικό τρόπο, αποτελεί για το άτομο ένα σύστημα με ιδιαίτερη ψυχογνωστική αξία. Εντούτοις, η άποψη ότι καμιά κατοπινή γλώσσα δεν θα μπορέσει ποτέ να προκαλέσει μια αντίστοιχη διανοητικο-συναισθηματική εμπλοκή του ατόμου δεν είναι πέρα για πέρα αληθινή. Υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι πολλοί άνθρωποι κατέχουν μια άλλη γλώσσα το ίδιο καλά με αυτή που έμαθαν πρώτη και ότι ορισμένες φορές γεγονότα της ζωής του ατόμου με έντονο συγκινησιακό φορτίο μπορούν να εντείνουν τον ψυχολογικό του δεσμό με μια γλώσσα που δεν είναι η μητρική του.⁷⁸

Τα δύο αυτά παραδείγματα αρκούν, νομίζω, για να μας δείξουν ότι πολύ συχνά τα διαθέσιμα εργαλεία ανάλυσης, όταν εφαρμόζονται στη διαλεύκανση δίγλωσσων ή πολύγλωσσων συμπεριφορών, αποκαλύπτουν τις εγγενείς αδυναμίες και τους περιορισμούς της ανάλυσης αυτής να περιγράψει με τους όρους μιας κατά βάση μονογλωσσικής σύλληψης της ανθρώπινης έκφρασης το μιγαδικό εκβλάστημα της γλωσσικής επαφής. Και, φυσικά, οι αδυναμίες αυτές δεν αφορούν μόνο την περιγραφή: θέτουν σε κρίση την «καρδιά» του επιστημολογικού *παραδείγματος* για τη γλώσσα. Ένας τρόπος «άμυνας» απέναντι στην ανησυχαστική πραγματικότητα της *άλλης* ή *μικτής* φωνής είναι η καταδίκη ή η αποσιώπηση: την βρήκαμε κιάλας, όταν μιλούσαμε για τις παραδοσιακές προσεγγίσεις του φαινομένου. Σε πιο πρόσφατα χρόνια, οι «αμυντικές» συμπεριφορές γίνονται πιο αβρές, πιο

⁷⁸ Συνοψίζω από τις αναλύσεις των Weinreich 1974, § 3.3.3, σ. 110 κ.εξ. και § 3.3.5, σ. 113 κ.εξ.· Skutnabb-Kangas 1981, σσ. 258-260· *Babele* 1990, σ. 295· Fabbro 1996, σσ. 119-120, 134. Κοντά σ' αυτά θα πρέπει να υπολογίσουμε και το ζήτημα των αμυνών: «το δίγλωσσο άτομο [...] μπορεί [...] να εκφράσει ορισμένα ψυχολογικά τραύματα διαμέσου μιας μεγαλύτερης ευχέρειας στη δεύτερη γλώσσα εν σχέσει προς τη μητρική, η οποία γενικά εμφανίζει πιο στενούς δεσμούς με την πηγή των ψυχολογικών παθών»: Fabbro 1996, σ. 119 -πβ. σ. 134 και *Babele* 1990, σσ. 67-68 και *passim*.

υπαινκτικές. Θά 'λεγε κανείς πως ο μονογλωσσικός προσανατολισμός, που δείχνει να έχει βγει οριστικά από την πόρτα της επιστημονικής εποπτείας, μπαίνει από το παράθυρο υπό άλλη αμφίεση. Μια ματιά στους ορισμούς της διαπλοκής αρκεί για να το αποδείξει.

• **Ο εννοιολογικός καθορισμός του φαινομένου**

Ο Weinreich ορίζει σαφώς τη διαπλοκή ως απόκλιση:

«Θα ονομάσουμε φαινόμενα παρεμβολής (interferences) εκείνα τα παραδείγματα απόκλισης από τους κανόνες της μιας και της άλλης γλώσσας, που παρουσιάζονται στην ομιλία των δίγλωσσων ως αποτέλεσμα της οικειότητάς τους με περισσότερες της μίας γλώσσες, δηλαδή ως αποτέλεσμα μιας γλωσσικής επαφής».⁷⁹

Σε πιο πρόσφατους ορισμούς διαπιστώνουμε μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη: το ίδιο φαινόμενο περιγράφεται με δύο διαφορετικούς όρους:

«Αυτό το φαινόμενο της κάποτε γοργής, κάποτε σποραδικής εναλλαγής χτυπητά ισπανικών και χτυπητά αγγλικών [λεκτικών στοιχείων], ή οποιωνδήποτε γλωσσών ενέχονται, ονομάζεται code-switching. Όταν οι δύο γλώσσες είναι προφανώς και διαρκώς αναμεμιγμένες, ονομάζεται code-mixing».⁸⁰

Τέτοιες διευκρινίσεις όχι μόνο δεν διαφωτίζουν, αλλά μάλλον μπερδεύουν τον αναγνώστη: τι θα πει «κάποτε γοργή, κάποτε σποραδική εναλλαγή» και τι θα πει «προφανώς και διαρκώς αναμεμιγμένες»; Ποια είναι η *ουσιαστική* διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές καταστάσεις, δεδομένου ότι τίποτα δεν εμποδίζει την

⁷⁹ Weinreich 1974, σ. 3.

⁸⁰ Miller 1984a, σσ. 12-13 (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου).

εναλλαγή να είναι «προφανής και διαρκής», όπως βέβαια τίποτα δεν εμποδίζει την ανάμιξη να είναι «γοργή και σποραδική»; Κι αν δεν υπάρχει ουσιώδης διαφορά, τότε σε τι εξυπηρετεί η περίεργη αυτή αμφισημία; Ο λόγος, νομίζω, είναι προφανής: η έννοια της «εναλλαγής» (προβληματική αυτή καθ' εαυτή, όταν εφαρμόζεται στον δυϊκό λόγο του δίγλωσσου: πού αλήθεια τελειώνει η ανάμιξη και πού αρχίζει η εναλλαγή;), εξυπηρετεί –θα έλεγα σχεδόν ότι «επινοείται» για να εξυπηρετήσει– την υπαγωγή και αυτής της πλέον σύνθετης μορφής διγλωσσίας στο σχήμα διάκρισης που αναφέραμε προηγουμένως. Η *διαπλοκή*, με άλλα λόγια, στη γλώσσα των ειδικών τείνει να συμπέσει με την έννοια της –γραμμικής και διακριτής– *εναλλαγής* των γλωσσών ή κωδίκων στη γλωσσική έκφραση του δίγλωσσου.⁸¹ Όπως επισημαίνει ο Grosjean

«Μέχρι τη δεκαετία του '60, η βιβλιογραφία είχε την τάση να χαρακτηρίζει όλα τα φαινόμενα γλωσσικής επαφής που παρατηρούνταν στην παραγωγή του δίγλωσσου ως *interference* (βλ. Weinreich 1953): πιο πρόσφατα, λόγω της εκτεταμένης έρευνας στο *code-switching*, τα ίχνη της γλωσσικής επαφής συνωθήθηκαν συχνά κάτω από τον γενικό όρο *code-switching*».⁸²

Παράλληλα προς την εξέλιξη αυτή, ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίο οι μελετητές μεταχειρίζονται τον όρο *code-mixing*. Δεδομένου ότι στο ζήτημα της ορολογίας τα πράγματα παραμένουν μέχρι σήμερα ιδιαίτερος ρευστά, θα επιχειρήσω να δώσω μια σχηματική εικόνα της εξέλιξης αυτής διακρίνοντας τρεις φάσεις (οι οποίες θα πρέπει να εκληφθούν μάλλον ως παράλληλες παρά ως διαδοχικές): ο όρος αυτός, που χρησιμοποιείται αρχικά ως εναλλακτικός του *code-switching*, σε ένα δεύτερο στάδιο περιορίζεται στη δήλωση του ενδοφραστικού,

⁸¹ Ακόμη και αυτή η πολύπλοκη γραμματική δομή του δίγλωσσου λόγου, θα υποστηρίξουν οι γλωσσολόγοι, είναι *οργανωμένη* σύμφωνα με την αρχή της ομοιότητας ή ισοδυναμίας (*equivalence constraint*) των ετερόγλωσσων στοιχείων που *εναλλάσσονται* στο πλαίσιο της προτασιακής δομής.

⁸² Grosjean 1995, σ. 263.

intra-sentential, code-switching (με αυτή τη σημασία το χρησιμοποιούν οι Appel – Muysken 1993, σ. 121) και καταλήγει να αποτελεί το αρνητικό σκέλος του δίπολου (στην ανάλυση της Dörcke 1992, λόγου χάρη, θεωρείται λίγο ως πολύ συνώνυμο του linguistic confusion).

Πίσω από τις συμπεριφορές αυτές η Gardner-Chloros διαβλέπει την προσπάθεια να στηθεί

«μια νέα ορθοδοξία που να αντικαταστήσει την παλαιά ορθοδοξία των μονόγλωσσων κανόνων. Αυτή (η νέα ορθοδοξία) συνίσταται στον προσδιορισμό του code-switching ως μιας ειδικής μορφής προικισμένης δίγλωσσης συμπεριφοράς, διακριτέας από τις ανώμαλες εκδηλώσεις της διγλωσσίας, που περιλαμβάνουν την επίδραση της μίας γλώσσας στην άλλη. [...] Η χρήση του όρου code-switching υπονοεί μία επιλογή διπλής κατεύθυνσης –ότι σε κάθε δεδομένη στιγμή οι ομιλητές δουλεύουν είτε με τον ένα τρόπο (κώδικα) είτε με τον άλλο, που διακρίνεται καθαρά από τον πρώτο. Αυτή είναι μια υπεραπλούστευση. [...] Θα προσπαθήσω να δείξω ότι αυτός ο νέος τύπος ιδεώδους ομιλητή-ακροατή, του οποίου η ύπαρξη εξαρτάται από μια τέτοια διακριτή εναλλαγή, είναι κάτι τόσο σπάνιο όσο και του Chomsky το μονογλωσσικό πρότυπο, και ότι το code-switching θα πρέπει, αντιθέτως, να θεωρηθεί ένας πολύ ευρύτερος [...] όρος για μια σειρά διαγλωσσικών φαινομένων, ανάμεσα στα οποία η καθαρή εναλλαγή μεταξύ δύο διακριτών συστημάτων είναι μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας».⁸³

Ανεξάρτητα από τον όρο που τελικά προκρίνεται για να τις χαρακτηρίσει, οι «ανώμαλες εκδηλώσεις της διγλωσσίας» εμφανίζονται στον ορίζοντα της επιστημονικής εποπτείας συρρικνωμένες και, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, μεταβατικές. Πράγματι, οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι τα φαινόμενα παρεμβολής είναι πολύ πιο περιορισμένα απ' ό,τι μπορεί να υποτεθεί και εστιάζονται σε

εκείνες τις μεταιχμιακές καταστάσεις που δημιουργούνται στο πρώτο στάδιο της επαφής των γλωσσών. Έτσι, η διαπλοκή, που στην παλαιότερη βιβλιογραφία έμενε μια *terra incognita*, στη νεότερη βιβλιογραφία εμφανίζεται, παραλλαγμένη, με τη μορφή μιας (πρόσκαιρης) *no man's land*. Διαβάζοντας, έχουμε την εντύπωση ότι δημιουργείται η ανάγκη να περάσουμε από το χάος στο σύστημα, να δημιουργήσουμε τάξη από το ασυστηματοποίητο. Θα σταθώ σε δύο παραδείγματα. Το πρώτο είναι μακροσκοπικό και αφορά εκείνο το «*amalgam at the border*» (Steiner 1992, σ. 242), που ονομάζεται *pidgin language* και ορίζεται γενικά «ως ένα ισχυρά απλουστευμένο γλωσσικό σύστημα, που χρησιμοποιείται για περιστασιακές επαφές και που δεν είναι η μητρική γλώσσα κανενός».⁸⁴ Όλες οι *pidgin languages* χαρακτηρίζονται από *ομοιότητα*, *απλότητα* και *συμφυρμό* και όλες έχουν την τάση να μετασηματιστούν σε μια *παγιότερη* και *συστηματικότερη* μορφή, να μετατραπούν δηλαδή σε «κρεολές» (*creoles*, σε γλώσσες που διαθέτουν ιθαγενείς ομιλητές). Ανάμεσα στις ποικίλες υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς γύρω από τη γένεση και τη μετεξέλιξη των *pidgins* και των *creoles* περιλαμβάνεται και η λεγόμενη *baby-talk theory* (επιχειρείται δηλαδή ο συσχετισμός τους με την ανάπτυξη της παιδικής γλώσσας), πράγμα που μας οδηγεί στο δεύτερο, μικροσκοπικό, παράδειγμα.

• *Η διαπλοκή ως αναπτυξιακή στρατηγική*

Σύμφωνα με τα πορίσματα της ψυχολinguολογικής και ψυχοπαιδαγωγικής έρευνας, η εκμάθηση μιας δεύτερης γλώσσας (*second-language acquisition*), αδιακρίτως του αν λαμβάνει χώρα σε πρώιμη ή σε ώριμη ηλικία και, ως έναν βαθμό, ανεξάρτητα από τη μέθοδο που χρησιμοποιείται για να επιτευχθεί (σχολική

⁸³ Gardner-Chloros 1995, σ. 68, 70 (το παράθεμα αποτελεί συρραφή δύο χωρίων).

⁸⁴ Appel – Muysken 1993, σ. 174. Εκτός από την εργασία αυτή (όπου παρέχεται και σχετική βιβλιογραφία), χρήσιμα στοιχεία για το θέμα προσφέρει το *Dizionario di Linguistica*, λ. *creolo* και *pidgin*.

εκπαίδευση ή άλλου είδους αγωγή), παρουσιάζει σαφέστατες αναλογίες με την εκμάθηση της πρώτης γλώσσας (first-language acquisition) και, από την άποψη αυτή, δεν περιέχει τίποτα το θεμελιακά ιδιότυπο. Εν ολίγοις: δίγλωσσοι γινόμαστε όπως ακριβώς γινόμαστε και μονόγλωσσοι.⁸⁵ Η διαπλοκή αποτελεί μια αναγκαία *αναπτυξιακή στρατηγική*, κοινή σε όλους τους ανθρώπους που προσπαθούν να μάθουν μια (τη) γλώσσα. Τα «λάθη» των δίγλωσσων –παιδιών και ενηλίκων–, το ανακάτεμα δηλαδή των γλωσσών στον λόγο τους, είναι ένα φαινόμενο αντίστοιχο με εκείνο που παρατηρείται στα μονόγλωσσα νήπια τα οποία, καθώς μαθαίνουν τη μητρική τους γλώσσα, κάνουν λάθη ανακατεύοντας τη γλώσσα των μεγάλων· μόνο που στην περίπτωση των δίγλωσσων τα «λάθη» είναι πιο χτυπητά, εξαιτίας της ανάμιξης διαφορετικών μεταξύ τους γλωσσών. Η συγγένεια που παρουσιάζει η σύλληψη αυτή με τις «διευρυμένες» συλλήψεις του διγλωσσικού φαινομένου, που συζητήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, είναι, νομίζω, κραυγαλέα και δεν χρειάζεται να επιμείνουμε. Άλλωστε, οι αναλογίες δεν σταματούν εδώ.

⁸⁵ Ο McLaughlin 1978, σ. 206, το αποδίδει σε έμφυτους μηχανισμούς: «η εκμάθηση της πρώτης, όπως και της δεύτερης γλώσσας, εμπλέκει ουσιαστικά τις ίδιες γενικές (ενδεχομένως καθολικές) γνωστικές στρατηγικές». Ανάλογες απόψεις υποστηρίζουν οι Albert – Obler 1978, σ. 230 (η υπογράμμιση είναι του κειμένου): «Θεωρούμε ότι η μάθηση μιας γλώσσας μετά τη μητρική, **σε οποιαδήποτε ηλικία**, δεν μπορεί να απαιτεί την επανάληψη όλων και των αυτών βημάτων. Σύμφωνα με το επιχειρήμά μας, το να μάθεις μια γλώσσα μοιάζει με το να μάθεις να οδηγείς ένα ποδήλατο· με το που μαθαίνει κανείς τις βασικές αρχές της οδήγησης ενός ποδήλατου (ή της χρήσης της γλώσσας), δεν είναι ποτέ πάλι υποχρεωμένος να κατακτήσει συγκεκριμένα στοιχεία της γνώσης. [...] Πιθανά καθολικά χαρακτηριστικά της γλωσσικής διαδικασίας όπως η αρχή του μετασχηματισμού μιας υποκείμενης έννοιας σε φωνολογική πραγμάτωση επιφανείας χρειάζονται να κατανοηθούν μόνο μια φορά». Παρατηρούμε ότι η απήχηση των θεωριών του Chomsky είναι αισθητή. Σε πιο πρακτικό επίπεδο κινούνται οι παρατηρήσεις της Dörnyei 1992, σ. 8, κατά την οποία τα δίγλωσσα παιδιά συμπεριφέρονται –και εξελίσσονται γλωσσικά– όπως ακριβώς και τα μονόγλωσσα, αντιμετωπίζοντας τις ίδιες δυσκολίες και αναπτύσσοντας τις ίδιες στρατηγικές για την επίλυσή τους. Εκεί που πλεονεκτούν οι δίγλωσσοι είναι στο ότι διαθέτουν ένα πλουσιότερο απόθεμα γλωσσικών στοιχείων και, επομένως, μεγαλύτερη ευχέρεια επιλογής για την άρση των εκφραστικών προβλημάτων τους.

Έχει παρατηρηθεί ότι τα περισσότερα «λάθη» των δίγλωσσων γίνονται εξαιτίας της επίδρασης της πρώτης (βασικής) γλώσσας στη δεύτερη (η δυνατότητα αντίστροφης επιρροής δεν αποκλείεται, είναι όμως περιορισμένη και πάντως ισχύει μόνο όταν η εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας έχει φτάσει σε καλό επίπεδο). Η παρατήρηση αυτή, το γεγονός δηλαδή ότι στους δίγλωσσους η διαπλοκή «γίνεται φανερή» από τη στιγμή που «η μια γλώσσα κυριαρχεί και η άλλη είναι υποβιβασμένη σε ένα δευτερεύον επίπεδο»,⁸⁶ φωτίζει από μιαν άλλη γωνία τη σχέση υπαγωγής, την οποία περιγράψαμε παραπάνω με όρους κοινωνιογλωσσολογικούς. Πέρα από τους προφανείς περιβαλλοντικούς παράγοντες που την καθορίζουν, η κυρίαρχη γλώσσα προσλαμβάνει στο φως της ψυχογλωσσολογικής ανάλυσης τον χαρακτήρα μιας αναγκαιότητας: η γλωσσική ανάπτυξη εν γένει προϋποθέτει την ύπαρξη ενός παγιωμένου συστήματος, ένα γλωσσικό καλούπι ή πρότυπο. Ιδωμένη υπό το πρίσμα αυτό, «η γλώσσα που κυριαρχεί» είναι αυτό ακριβώς το καλούπι, η γλώσσα που ο δίγλωσσος γνωρίζει και ελέγχει καλύτερα και που κατά κανόνα συμπίπτει με την πρώτη του γλώσσα: «η υποβιβασμένη σε ένα δευτερεύον επίπεδο» είναι η γλώσσα που δεν έχει ακόμη συστηματοποιηθεί, είναι το χαώδες υλικό της υπό εκμάθηση γλώσσας. Προκύπτει έτσι η έννοια της *διαγλώσσας*:⁸⁷ ένα μεταβατικό γλωσσικό στάδιο με επικουρικό χαρακτήρα, κατά το

⁸⁶ Kessler 1984, σ. 35, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές· πβ. αυτ., σ. 34.

⁸⁷ Εισηγητής της θεωρίας αυτής είναι ο Selinker 1972, που πρότεινε ένα αναπτυξιακό μοντέλο της διγλωσσίας, λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο τις έμφυτες γλωσσικές δομές όσο και τη στρατηγική που ακολουθείται κατά την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας. Ο Selinker υποστηρίζει ότι εκείνος που μαθαίνει μια δεύτερη γλώσσα συλλαμβάνει αρχικά κατά τρόπο αφαιρετικό τους κανόνες της, με γνώμονα την προηγούμενη γλωσσική εμπειρία του, και κατόπιν δημιουργεί ένα νέο σύστημα που είναι ενδιάμεσο ανάμεσα στη γλώσσα αφητηρίας (την πρώτη γλώσσα) και τη γλώσσα-στόχο (τη δεύτερη). Στη διάρκεια της μάθησης, αυτή η νέα διαγλώσσα μπορεί προοδευτικά να προσεγγίσει τη δεύτερη γλώσσα. Ορισμένα της στάδια, ωστόσο, γίνονται στερεότυπα και, ως εκ τούτου, χαρακτηριστικά στοιχεία της ιδιολεκτικής διαγλώσσας του μη-ιθαγενούς ομιλητή: η σύνοψη της θεωρίας του Selinker δίνεται στη μονογραφία των Albert – Obler (1978, σ. 20). Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ομογνωμία ως προς την ερμηνεία της θεωρίας του Selinker

οποίο η γνώση της πρώτης γλώσσας «μεταφέρεται» στη διαδικασία κατάκτησης της άλλης,⁸⁸ και το οποίο υποχωρεί όταν και η μάθηση της δεύτερης γλώσσας έχει

από τους μελετητές. Δεν είναι σαφές αν «η διαγλώσσα είναι ένα δυναμικό, ρευστό σύστημα, που αλλάζει και ανανεώνεται καθώς το παιδί το αναδομεί, έτσι ώστε να συμπεριλάβει νέους κανόνες. Ένα αναπτυξιακό continuum [...] που χαρακτηρίζεται από τα λεγόμενα λάθη τα οποία σημαίνουν απόκλιση από τις νόρμες του ιθαγενούς ομιλητή προς την κατεύθυνση της γλώσσας-στόχου [...] λάθη που] παίζουν έναν αναγκαίο και αναπόφευκτο ρόλο για την επιτυχή ολοκλήρωση της διαδικασίας εκμάθησης της δεύτερης γλώσσας», όπως το βλέπει η Kessler (1984, σ. 43), ή αν τελικά πρόκειται για την ακριβώς διάδοχη γλωσσική κατάσταση, κατά την οποία, το άτομο «θα εξαφανίσει επιτυχώς τα στοιχεία που έχουν μεταφερθεί λανθασμένα και θα προσεγγίσει επιτυχώς τη νέα γλώσσα», οπότε «όπου η διαπλοκή συμβαίνει, θα είναι ως επί το πλείστον συστηματική», όπως ερμηνεύουν τον Selinker οι Albert – Obler (1978, σ. 209).

⁸⁸ Όπως φάνηκε κι από τις σημειώσεις που προηγήθηκαν υπάρχει μια λεπτή διαφορά στις αντιλήψεις των μελετητών για το θέμα αυτό. Επιγραμματικά, θα λέγαμε ότι υπάρχουν δύο θεωρίες: η πρώτη αποδίδει τα λάθη των δίγλωσσων σε καθαρή παρεμβολή της πρώτης γλώσσας στη δεύτερη (L1-L2 interference). Η άλλη πιστεύει, αντίθετα, ότι τα «λάθη» θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν σε μια κοινή ψυχονοητική δομή, που είναι έμφυτη στο νευρικό σύστημα και η οποία επιτρέπει στον ανθρώπινο εγκέφαλο να *μαθαίνει* (μεταξύ άλλων και τη γλώσσα): «an alternative hypothesis [the common underlying processes hypothesis] is that L1 and L2 learning share in common the underlying properties of the central nervous system and human cognitive functioning that enable humans to acquire language. ... hence any ‘errors’ will reflect not interference from the L1 but aspects of functioning or dysfunctioning of these underlying processes» (Miller 1984b, σσ. 101-102, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Αυτή η υποκείμενη ψυχονοητική δομή μπορεί, σε πολύ γενικές γραμμές, να περιγραφεί ως εξής: το νευρικό σύστημα –διαμέσου ενός περίπλοκου συστήματος νευρωνικών (χημειοηλεκτρικών) καλωδίων [to hardware, ας πούμε]– είναι «προγραμματισμένο» να κατασκευάζει υποθέσεις [ένα software], τις οποίες υποβάλλει στη «δοκιμασία της πραγματικότητας»: ο τρόπος επαλήθευσης των υποθέσεων (αληθείς/ψευδείς ή functioning / dysfunctioning, κατά τη διατύπωση του Miller) ενδέχεται να προκύπτει από την πρόκληση *συνήχησης* (resonance) ή *μη συνήχησης* (dissonance) νευρωνικών «συνελεύσεων» που συγκρίνονται μεταξύ τους: η *σύγκριση* εικάζεται ότι γίνεται μεταξύ των νευρωνικών συνελεύσεων που είναι υπεύθυνες για την επικοινωνία με τον εξωτερικό κόσμο (αισθητήρια όργανα) και εκείνων που ανήκουν στα λεγόμενα συνειρμικά πεδία (σχετίζονται με τις ήδη αποκρυσταλλωμένες έννοιες, γνώσεις): μια αναλυτική περιγραφή του μηχανισμού αυτού δίνει ο

επιτελεσθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, που θα πει ότι το άτομο έχει αποκτήσει επίγνωση των δομικών διαφορών των δύο γλωσσών και διαθέτει την απαιτούμενη επικοινωνιακή επάρκεια, ώστε να τις διαχωρίσει λειτουργικά (γι' αυτό και οι ενήλικες –που έχουν εσωτερικεύσει το κοινωνικό status και διαθέτουν καλύτερο έλεγχο των μεταγλωσσικών τους ικανοτήτων– έχουν, στο θέμα αυτό, ένα προβάδισμα έναντι των παιδιών).

Τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση που το άτομο έχει εξαρχής δύο γενέθλιες γλώσσες; Είναι φυσικά αδύνατον να μιλήσουμε για μια *a priori* κυρίαρχη γλώσσα, όταν το νήπιο εκτίθεται *ταυτόχρονα* σε ετερόγλωσσα ερεθίσματα, κάτι που βέβαια αντανακλάται και στον λόγο του. Πράγματι, αποτελεί ένα από τα ελάχιστα σίγουρα πορίσματα της διεπιστημονικής έρευνας του φαινομένου ότι η ανάμιξη των γλωσσών είναι το κατ' εξοχήν γνώρισμα της συμπεριφοράς των δίγλωσσων νηπίων. Οι ειδικοί δεν μπορούν βέβαια να ερμηνεύσουν το γνώρισμα αυτό αξιοποιώντας τη θεωρία της διαγλώσσας (αφού, όπως είδαμε, αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη μιας γλωσσικής βάσης, μιας πρώτης γλώσσας, πάνω στις δομές της οποίας «συστοιχίζεται» το ακατάταχτο γλωσσικό υλικό της δεύτερης). Προσφεύγουν, λοιπόν, σε ένα άλλο επιχείρημα. Αυτή η ρευστή γλωσσική κατάσταση, λένε, είναι *προ-συστηματική*. Είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για διγλωσσία, βασιζόμενος στο φτωχό υλικό των «ολοφραστικών μορφωμάτων»⁸⁹ ενός βρέφους, για τον λόγο ότι είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για γλώσσα, όταν αυτή δεν έχει συγκροτηθεί σε σύστημα. Γρήγορα, η *φάση των υβριδικών ολοφράσεων* (που στη βιβλιογραφία αποδίδεται χαρακτηριστικά με τον όρο «τήξη» των γλωσσών, *fusion*) θα δώσει τη θέση της στη *φάση του διαχωρισμού των γλωσσών*, γεγονός που απορρέει από την πρώιμη ικανότητα αυτών ειδικά των

Changeux 1984 [βλ. κυρίως κεφ. V: «Τα ψυχογονικά αντικείμενα», αλλά και κεφ. IX: «Ο εγκέφαλος αναπαράσταση του κόσμου»].

⁸⁹ Δανείζομαι τον όρο από τον Χρηστίδη 1991. Για τον ολιστικό χαρακτήρα της γνωστικής και γλωσσικής αντίληψης του παιδιού, όπως τον συλλαμβάνει η σύγχρονη γλωσσολογία, βλ. πρόχειρα Γουνελάς 1995, σσ. 44-46, ιδίως σ. 45.

παιδιών (εν συγκρίσει προς τα μονόγλωσσα) ν' αναγνωρίσουν σε κάθε γλώσσα τα δομικά γνωρίσματα που τις καθιστούν ένα σύστημα (μεταγλωσσικές δεξιότητες).⁹⁰ Η φάση του διαχωρισμού των γλωσσών –που θα πρέπει να διευκολυνθεί από τους γονείς μέσω του σχήματος «ένας γονιός - μία γλώσσα» (one parent - one language)– είναι ο προθάλαμος της διαδικασίας, κατά την οποία η μία γλώσσα θα κυριαρχήσει επί της άλλης.⁹¹ Με άλλα λόγια, η άμεση επαφή των παιδιών με το μικροκοινωνικό και μακροκοινωνικό περιβάλλον είναι αυτή που θα κρίνει την τελική γλωσσική τους διαμόρφωση: η είσοδος του παιδιού στη σχολική πραγματικότητα και η ενίσχυση των διαπροσωπικών του επαφών κυρίως με συνομηλίκους του θα διαδραματίσουν βασικό ρόλο στην εσωτερίκευση του κοινωνικού status της κάθε γλώσσας και, επομένως, θα συμβάλλουν στην εκδήλωση της επικοινωνιακής επάρκειας του δίγλωσσου παιδιού.

⁹⁰ Πβ. το αναπτυξιακό μοντέλο που εισηγήθηκαν οι Volterra – Taeschner 1978· σε πλήρη ευθυγράμμιση με αυτή τη γραμμή έρευνας βρίσκονται οι συμβολές της Taeschner 1983· Kessler 1984, ιδίως σσ. 37-39· Koppé – Meisel 1995, ιδίως σσ. 283-297.

⁹¹ Πβ. λ.χ. Kessler 1984, σ. 35: «όλες οι μελέτες της παιδικής διγλωσσίας παρέχουν αποδείξεις για την άριστη ανάπτυξη των δύο γλωσσών. Μια μάλλον προφανής γενίκευση είναι ότι τα παιδιά αναπτύσσουν γρηγορότερα τη γλώσσα που χρησιμοποιείται περισσότερο στο περιβάλλον τους. Η πλήρως ισορροπημένη έκθεση σε δύο γλώσσες είναι συχνά, αν όχι πάντα, πολύ δύσκολο να διατηρηθεί στην αναπτυσσόμενη διγλωσσία».

Ε'. Διγλωσσία και Νευροεπιστήμες

- Ένα νευρολογικό παράλληλο

Το ενδιαφέρον είναι ότι η ψυχολογολογική τυπολογία της πρώιμης διγλωσσίας που εκθέσαμε παραπάνω βρίσκει ένα ισχυρό έρεισμα στις νευρολογικές θεωρίες για την ανάπτυξη του ανθρώπινου εγκεφάλου και την οργάνωση του λόγου στον εγκεφαλικό φλοιό. Όπως είναι γνωστό, στον ανθρώπινο εγκέφαλο υπάρχει *εξειδίκευση* των ημισφαιρίων: οι λειτουργίες που συνδέονται με τον λόγο ελέγχονται κατά βάση από το αριστερό ημισφαίριο, κάτι που ισχύει για τη συντριπτική πλειονότητα του ανθρώπινου πληθυσμού της γης (στους δεξιόχειρες αυτό είναι κανόνας, εν αντιθέσει προς τη μειονότητα των αριστερόχειρων, οι οποίοι μπορεί να μιλούν είτε με το αριστερό, είτε με το δεξιό, είτε και με τα δύο ημισφαίρια). Εκείνο που ίσως δεν είναι και τόσο γνωστό είναι πως η εξειδίκευση αυτή φαίνεται ότι αποτελεί την κατακλείδα μιας *φάσης μεταβατικού πληθωρισμού* των νευρωνικών συνάψεων, φάση κατά την οποία, όπως εικάζεται, τα δύο ημισφαίρια παρουσιάζουν ισοδυναμία δυνατοτήτων ως προς τον έλεγχο των πεδίων του λόγου.⁹² Κατά τη διάρκεια της φάσης αυτής (που καλύπτει

⁹² Διάφορα κλινικά δεδομένα οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση: το γεγονός ότι η αφασία στα παιδιά μπορεί να προέρχεται από βλάβες εξίσου του δεξιού και του αριστερού ημισφαιρίου, ή ότι μια σπάνια μορφή αφασίας –που εκδηλώνεται σε δεξιόχειρες ύστερα από βλάβη στο δεξιό ημισφαίριο– εμφανίζεται στα παιδιά 10 φορές πιο συχνά απ' ό,τι στους ενήλικες, ή, το κυριότερο, ότι σε περιπτώσεις ολικής αφαίρεσης ενός (οποιοδήποτε) ημισφαιρίου στα νεογέννητα η εγχείρηση δεν εμποδίζει την απόκτηση της ομιλίας (έστω και με προβλήματα). Όλα αυτά είναι πολύ πιθανό να σημαίνουν ότι «στα πρώτα χρόνια της ανάπτυξης, το άλλο ημισφαίριο διατηρεί για ένα χρονικό διάστημα την ικανότητα ν' αντικαταστήσει τουλάχιστον ένα μέρος από τις λειτουργίες του αντίθετου ημισφαιρίου [...]», ικανότητα η οποία, στη διάρκεια της μακρόχρονης μαθητείας που οδηγεί στον ενήλικο, εξαφανίζεται μέσω επιλογής δεξιά ή αριστερά: Changeux 1984, σσ. 351-352. Η Curtiss 1985, σ. 102, μιλάει για «prospective potency», αλλά, εκκινώντας

τα πρώτα αναπτυξιακά χρόνια), το νήπιο είναι ανοιχτό προς όλα τα ερεθίσματα και δυνάμει πολύγλωσσο: «μέσα στο πρώτο έτος ζωής τα ανθρώπινα όντα είναι δυνάμει έτοιμα να αντιληφθούν και να μάθουν όλες τις ανθρώπινες γλώσσες».⁹³ Μια υπόθεση που να συσχετίζει αυτή την αξιοσημείωτη γνωστική και γλωσσική έφεση του νηπίου με την πλαστικότητα που παρουσιάζει ο αναπτυσσόμενος εγκέφαλος λόγω της υπερπληθώρας των νευρικών κυττάρων και των νευρωνικών συνάψεων είναι, επομένως, ευλογοφανής.

Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να στηριχθεί σ' αυτήν την υπόθεση για να ερμηνεύσει τα ψυχογλωσσολογικά δεδομένα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Πράγματι, στη φάση του μεταβατικού πληθωρισμού το νευρικό σύστημα δεν έχει ακόμη σταθεροποιηθεί, βρίσκεται, ας πούμε, σε μια χαώδη κατάσταση, ανάλογη μ' εκείνη που επικρατεί –την ίδια ακριβώς περίοδο– στην ομιλία του δίγλωσσου νηπίου (στάδιο των υβριδικών ολοφράσεων). Τη φάση της υπερπαραγωγής διαδέχεται μια «κρίσιμη περίοδος», όσον αφορά την ανάπτυξη του νευρικού συστήματος, καθώς το σύστημα από πληθωρικό, πλεοναστικό και διάχυτο γίνεται προοδευτικά σταθερό. Για να επιτευχθεί αυτό, επεμβαίνουν μειωτικά φαινόμενα (τόσο σε κυτταρικό όσο και σε συναπτικό επίπεδο), που καθορίζονται αφενός από τις λειτουργικές ανάγκες του συστήματος και αφετέρου από τον βαθμό δραστηριότητας των συνάψεων. Πιστεύεται ότι και η εξειδίκευση των ημισφαιρίων που επακολουθεί είναι απόρροια της σταθεροποίησης μέσω επιλογής

από την υπόθεση ότι η λειτουργική ασυμμετρία των ημισφαιρίων –ειδικά σε ό,τι αφορά τις λειτουργίες του λόγου– είναι γενετικά προκαθορισμένη, ερμηνεύει τα δεδομένα διαφορετικά: «φαίνεται ότι ο βαθμός της έμφυτης ειδίκευσης των πεδίων του λόγου [...] περιορίζει τη μεταφορά αυτών των λειτουργιών από το ένα ημισφαίριο στο άλλο, σε βαθμό τέτοιο ώστε να υπάρχουν πάντα επιπτώσεις, όταν το δεξιό ημισφαίριο αναλαμβάνει τον έλεγχο εκείνου που ήταν προορισμένο να ελεγχθεί από το αριστερό ημισφαίριο, με πιο σοβαρές τις επιπτώσεις που σχετίζονται με διαταραχές μετά την απόκτηση της ομιλίας».

⁹³ Fabbro 1996, σ. 29. Ο Jakobson 1968 φτάνει μάλιστα στο σημείο να υποστηρίξει ότι το παιδί «μπορεί να συσσωρεύσει αρθρώσεις φθόγγων που δε βρέθηκαν ποτέ ούτε σε μια μόνο γλώσσα ή ακόμα σε μια ομάδα γλωσσών» [αντλώ το παράθεμα από τον Changeux 1984, σ. 353].

νευρωνικών συνάψεων, οι οποίες επιβιώνουν, αφού έχει επέλθει ο θάνατος του 50% των αρχικών νευρώνων που αναπτύσσονται στον εγκεφαλικό φλοιό.⁹⁴ Καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση και τελική ρύθμιση των συνάψεων φαίνεται ότι παίζει η μάθηση και η εμπειρία, το περιβάλλον δηλαδή.⁹⁵ Αλλά σταθεροποίηση των συνάψεων και εξειδίκευση των ημισφαιρίων έχουν ως αποτέλεσμα τη συλλαβική φθορά.⁹⁶ Από ψυχογλωσσολογική άποψη, βρισκόμαστε στα χρόνια της διαμόρφωσης του γλωσσικού οργάνου του ατόμου. Έτσι, η οργάνωση του γλωσσικού συστήματος φαίνεται να βρίσκει το νευρολογικό της ισοδύναμο στην οργάνωση του συστήματος της εγκεφαλικής δραστηριότητας (εξειδίκευση ημισφαιρίων).

• Υποθέσεις

Τέτοια στοιχεία προσφέρουν άραγε μια βάση για να στηριχθούν υποθέσεις σχετικά με τη συνύπαρξη και συλλειτουργία των γλωσσών στο μυαλό του δίγλωσσου (ειδικά σε ό,τι αφορά την παιδική διγλωσσία); Δεν αποκλείεται. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η εξειδίκευση των ημισφαιρίων δεν φαίνεται να είναι τόσο απόλυτη στους δίγλωσσους αυτούς όσο στους (δεξιόχειρες) μονόγλωσσους⁹⁷

⁹⁴ Μια ένδειξη που θα μπορούσε να στηρίζει την υπόθεση αυτή είναι η «σημαντική ελάττωση του αριθμού των ινών του μεσολοβίου που συνδέει τα δύο ημισφαίρια», η οποία παρατηρείται στα ζώα στη διάρκεια της ανάπτυξης μετά τη γέννηση: Changeux 1984, σ. 352.

⁹⁵ Βλ. Σαββάκη 1997, σ. 32· πβ. Changeux 1984, σ. 363: «Εκμάθηση σημαίνει σταθεροποίηση συναπτικών συνδυασμών που προϋπάρχουν. Σημαίνει επίσης απάλειψη άλλων συναπτικών συνδυασμών».

⁹⁶ Από αυτή την υπεραφθονία των φθόγγων ένα μικρό υπόλειμμα θα απομείνει στη γλώσσα του ενηλίκου: βλ. Changeux 1984, σ. 353 κ.εξ· πβ. Fabbro 1996, σ. 29.

⁹⁷ Αξίζει να προσεχθεί η αξιοσημείωτη σύμπτωση που παρατηρείται ανάμεσα σε δίγλωσσους και αριστερόχειρες αναφορικά με το ζήτημα αυτό [ίσως μάλιστα αυτή η σύμπτωση να διαφορτίζει αναδρομικά τον αρνητικό συσχετισμό διγλωσσίας/αριστεροχειρίας, που επισημάναμε στις πρώιμες μελέτες για το φαινόμενο (βλ. παραπάνω, σημ. 11): και οι δύο αυτές «μειονότητες»

οδηγεί στη σκέψη ότι ο εγκέφαλος των πρώτων διατηρεί ίσως μια εντονότερη πλαστικότητα και ότι οι νευρωνικές συνάψεις δεν έχουν υποστεί στον ίδιο βαθμό τα μειωτικά φαινόμενα που επισυμβαίνουν κατά την κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο, ακριβώς γιατί οι λειτουργικές ανάγκες του συστήματος (έλεγχος περισσότερων γλωσσών) είναι αυξημένες.

Σύμφωνα με όσα σημειώσαμε παραπάνω, φαίνεται ότι γεννιόμαστε έχοντας δύο πεδία για την ομιλία (αριστερό και δεξιό) και όντας δυνητικά πολύγλωσσοι. Μια επιγενετική ρύθμιση κλίνει την πλάστιγγα προς το ένα από τα δύο ημισφαίρια, γενικά το αριστερό και μας «μετατρέπει» σε μονόγλωσσους. Αν κάποιος παράγοντας (ενδογενής ή/και εξωγενής) αναστείλλει ή μετριάσει αυτή τη ρύθμιση, η δυνατότητα αμοιβαίου ελέγχου των κέντρων ομιλίας από τα δύο ημισφαίρια και η διατήρηση του πολύγλωσσου ρεπερτορίου μας είναι, επομένως, θεωρητικά δυνατή.

Όσο για τις περιπτώσεις μη φυσικής διγλωσσίας, το γεγονός ότι σ' αυτές η χρονική προτεραιότητα μίας γλώσσας (της λεγόμενης μητρικής) είναι κατοχυρωμένη αποτρέπει από το να τις βάλουμε στον ίδιο παρονομαστή με τις προηγούμενες: ίσως οι περιπτώσεις αυτές θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο της γενικότερης γνωστικής μας εξέλιξης (το να μάθουμε –όσο καλά κι αν είναι αυτό– μια *δεύτερη* γλώσσα μού φαίνεται ότι παρουσιάζει εντονότερες αναλογίες με το να μάθουμε καλά ένα πράγμα απ' ό,τι με το να *γαλουχηθούμε* με δύο ή περισσότερες γλώσσες: η διαφορά, που είναι ποιοτική, θα μπορούσε να συνοψιστεί στον κυρίως *χρηστικό* χαρακτήρα της μάθησης εν αντιθέσει προς τον κυρίως *οργανικό* χαρακτήρα της γαλούχησης).⁹⁸

εκδήλωναν χαρακτηριστικά καταφανώς έκκεντρα εν σχέσει προς τον (μονόγλωσσο και δεξιόχειρο) κανόνα της συντριπτικής πλειονότητας του ανθρώπινου πληθυσμού της γης].

⁹⁸ Δεν είναι τυχαίο που τόσο οι νευρογλωσσολόγοι όσο και οι ψυχαναλυτές θεωρούν ουσιώδη τη διάκριση ανάμεσα σε *acquisizione* και *apprendimento*: βλ. λ.χ. Fabbro 1996, σ. 120: «αυτή η διάκριση θεωρείται σημαντική, γιατί φαίνεται ότι υπάρχει μια εμπλοκή διαφορετικών εγκεφαλικών δομών ανάλογα με το αν πρόκειται για διαδικασίες φυσικής μάθησης (συστήματα

Σε ό,τι αφορά τη συλλειτουργία των γλωσσών, το μοντέλο που σήμερα φαίνεται να τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής στον χώρο των νευροεπιστημών (και που στηρίζεται ως επί το πλείστον σε μελέτες που έχουν γίνει πάνω σε αφασικούς) υποθέτει την ύπαρξη ανεξάρτητων μεταξύ τους υποσυστημάτων (υποσυστήματα για την ανάλυση των λέξεων της μίας και της άλλης γλώσσας, υποσυστήματα για την εκφορά των λέξεων της μίας και της άλλης γλώσσας), τα οποία συγκροτούνται από έναν άγνωστο αριθμό ανεξάρτητων στοιχείων σε διαρκή αλληλεπίδραση. Οι σχέσεις μεταξύ των υποσυστημάτων αυτών είναι τριών ειδών: ενεργοποίησης, αναστολής και τροφοδότησης.⁹⁹ Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, τα «ανώμαλα φαινόμενα της διαπλοκής» (*il mescolamento patologico delle lingue*) οφείλονται πιθανώς σε ένα μειωμένο επίπεδο αμοιβαίας αναστολής των δύο γλωσσών, όπως ακριβώς εικάζεται ότι συμβαίνει στην περίπτωση των διερμηνέων που μεταφράζουν ταυτόχρονα.

*

Παραφράζοντας τον Changeux, κάθε θεωρητικό μοντέλο, για να αποδειχθεί έγκυρο, χρειάζεται να υποβληθεί στη «δοκιμασία της πραγματικότητας». Θα κλείσω, λοιπόν, την παρουσίαση αυτή –και θα ανοίξω την επόμενη– με τον προβληματισμό ενός ανθρώπου που κοιτάζει το πρόβλημα της διγλωσσίας (στην περίπτωσή του τριγλωσσίας) ενδοσκοπικά:¹⁰⁰

ελέγχου των συναισθημάτων, φλοιώδεις και υποφλοιώδεις δομές) ή για διαδικασίες επίκτητης μάθησης (ως επί το πλείστον περιοχές του εγκεφαλικού φλοιού)».

⁹⁹ Βλ. αναλυτικά Fabbro 1996, σσ. 219-221. Το μοντέλο προτάθηκε από τον D. Green, «Control, activation, and resource: A framework and a model for the control of speech in bilinguals», *Brain and Language* 27 (1986), σσ. 210-223, και το επεξεργάστηκε κατόπιν ο M. Paradis σε διάφορες εργασίες του.

¹⁰⁰ Steiner 1992 (το παράθεμα που ακολουθεί είναι συμπυκνωμένη μορφή –με ορισμένες αναγκαίες επεμβάσεις στη ροή της αφήγησης– των σκέψεων που διατυπώνει ο συγγραφέας στις σσ. 120-125 του βιβλίου του).

Δεν διατηρώ καμία ανάμνηση μιας οποιασδήποτε πρώτης γλώσσας. Από τότε που θυμάμαι ότι υπάρχω, κατέχω ισότιμα τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα γερμανικά ... ως τέλεια ισοδύναμα κέντρα του εαυτού μου. Στο σπίτι, οι συζητήσεις ήταν διαγλωσσικές όχι μόνο μέσα στην ίδια φράση ή σε απόσπασμα λόγου, αλλά και ανάμεσα σε ομιλητές. Ήταν συνηθισμένη, απαρατήρητη πρακτική για τη μητέρα μου να αρχίζει μια πρόταση σε μία γλώσσα και να την τελειώνει σε μία άλλη.

Η έλλειψη μιας και μόνης γενέθλιας γλώσσας εμπειρείχε μια κάποια αποξένωση σε σχέση με την περιβάλλουσα κοινωνική και ιστορική κοινότητα. Στον πολύκεντρο, αυτή τούτη η ιδέα μιας μοναδικής ή προνομιακής ρίζας είναι ύποπτη. ... Η συνειδητοποίηση ότι η καστανιά έξω από το σπίτι μας δεν ήταν λιγότερο ένα *marronnier* απ' ό,τι ένα *Kastanienbaum* ήταν ουσιώδης για την αίσθησή μου ενός συνταιριασμένου κόσμου.

Υπήρξε άραγε, παρά την ανικανότητά μου να το «αισθανθώ», μια πρώτη γλώσσα, μια *Muttersprache* βαθύτερη από τις άλλες δυο; Ή μήπως η αίσθησή μου μιας απόλυτης ισότητας και συγχρονίας είναι ακριβής; Γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά συνιστούν άραγε ένα σημασιολογικό μάγμα, ένα πλήρως αδιαφοροποίητο κράμα γλωσσικής ικανότητας; ... ανακατεύονται απόλυτα αυτά τα τρία γλωσσικά ρυάκια, έστω κι αν «κοντά στην επιφάνεια» αποκρυσταλλώνονται σε διακριτούς σχηματισμούς; Υπάρχει ο ίδιος δυναμικός πυρήνας συμπυκνωμένου σημασιολογικού υλικού σε οποιονδήποτε ξεκινά με αυτές τις τρεις συγκεκριμένες γλώσσες ή μήπως οι αναλογίες της ανάμιξης των στοιχείων είναι με κάποιον τρόπο διαφορετικές για κάθε άτομο;

Όταν ένας εκ γενετής πολύγλωσσος μιλάει, άραγε οι γλώσσες που δεν χρησιμοποιούνται πιέζουν το σώμα του λόγου που εκφέρεται εκείνη τη στιγμή; Εάν πράγματι αυτό ισχύει, μια τέτοια πράξη μπορεί να εκτροχιάζει τις αγγλικές

μου εκφράσεις, καθιστώντας τες ως έναν βαθμό ασταθείς, περιστασιακές, έκκεντρες. Η μήπως, αντίθετα, μια τέτοια «παρεμβολή» από τις άλλες γλώσσες καθιστά τη χρήση από μέρους μου μιας οποιασδήποτε γλώσσας πλουσιότερη, πιο συνειδητή από την άποψη της ακρίβειας και των διαθέσιμων πόρων;

... Το δίγλωσσο άτομο δεν «βλέπει τις δυσκολίες», το σύνορο μεταξύ των δύο γλωσσών δεν είναι αρκετά διακριτό στο μυαλό του. Το πολύγλωσσο μυαλό κόβει τις γραμμές διαχωρισμού των γλωσσών φτάνοντας στο εσωτερικό, στον συμβιωτικό πυρήνα. ... Άραγε οι μηχανισμοί της αποστροφής εις εαυτόν, του εσωτερικού διαλόγου ανάμεσα σε σύνταξη και ταυτότητα, είναι διαφορετικοί σε έναν πολύγλωσσο απ' ό,τι σε έναν μονόγλωσσο ομιλητή; Για έναν άνθρωπο που κατέχεται από κάμποσες γενέθλιες γλώσσες και που διαμορφώνει ένα αίσθημα προσωπικής ταυτότητας μέσα από μια πολύγλωσση εσωτερική ομιλία, η στροφή προς τα έξω, η συνάντηση του λόγου με τους άλλους και με τον κόσμο, θα πρέπει αναγκαστικά να είναι πολύ διαφορετική, μεταφυσικά, ψυχολογικά διαφορετική, από εκείνη που βιώνεται από τον χρήστη μιας και μόνης μητρικής γλώσσας. ...

Σε ποια γλώσσα *am I, suis-je, bin ich*, όταν είμαι ο βαθύτερος εαυτός μου; Ποια δίνει τον τόνο του εγώ;

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΟΛΩΜΙΚΗΣ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑΣ***Α'. Οι γλώσσες του Σολωμού***

Ο Διονύσιος Σολωμός δεν μας άφησε προσωπικές σκέψεις για τη γλώσσα του. Μάς άφησε όμως άφθονα χειρόγραφα, που δείχνουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι η γλώσσα αυτή αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διγλωσσίας. Όπως έχει αποφανθεί η φιλολογική έρευνα, σε κανενός άλλου δικού μας συγγραφέα τα γραπτά δεν είναι τόσο αισθητή η επαφή ανάμεσα σε δυο γλώσσες, όπως συμβαίνει με τα ελληνοϊταλικά χειρόγραφα του Επτανήσιου ποιητή. Βέβαια, στα γραπτά αυτά θα ανακαλύψουμε και άλλες γλώσσες – αρχαίες (λατινικά, ελληνικά) και νέες (γαλλικά, ισπανικά)–, πράγμα που κάνει το γλωσσικό όργανο του ποιητή να φαίνεται ακόμη πιο σύνθετο και ποικίλο. Ανακύπτει έτσι το γνωστό πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ διγλωσσίας-πολυγλωσσίας-γλωσσομάθειας: αφού υπάρχουν κι άλλες γλώσσες, γιατί να θεωρήσουμε τη γλώσσα του Σολωμού ένα παράδειγμα διγλωσσίας και όχι, λόγου χάρη, τριγλωσσίας ή τετραγλωσσίας; Έπειτα, ποιο είναι το όριο πού θα χαράξουμε ανάμεσα σε πολυγλωσσία και γλωσσομάθεια; Όπως έγινε φανερό από τη θεωρητική συζήτηση που προηγήθηκε, οι διακριτικοί δείκτες που μας βοηθούν στο να οριοθετήσουμε καλύτερα τα φαινόμενα αυτά είναι δύο: το είδος και ο βαθμός της γλωσσικής επάρκειας του ατόμου· η ένταση και η έκταση της διαπλοκής μεταξύ των γλωσσών.

Η ευρεία ποικιλογλωσσία των αυτογράφων δεν αρκεί από μόνη της για να πιστοποιήσει με ακρίβεια τον βαθμό επάρκειας του ποιητή σε καθεμιά από τις παραπάνω γλώσσες. Αν μη τι άλλο δίνει μια ιδέα για τη γενικότερη πνευματική

του συγκρότησης, η οποία, όπως γνωρίζουμε, ήταν ευρύτατη.¹ Ωστόσο, η χρήση των γλωσσών στα αυτόγραφα, σε συνδυασμό με τις εξωτερικές μαρτυρίες που διαθέτουμε, αποτελούν ενδείξεις οι οποίες επιτρέπουν να στήσουμε μια κλίμακα, που οδηγεί από τη στοιχειώδη (ή και αμφίβολη) γλωσσομάθεια στην πραγματική επαφή των γλωσσών.

Η ισπανική γλώσσα, για παράδειγμα, αντιπροσωπεύεται από ένα τετράστιχο στα χειρόγραφα του Λάμπρου (12, α.6-9), ανεξακρίβωτης προέλευσης και αντιγραμμένο με λάθη.² Η γενική και αόριστη νύξη που γίνεται στη «γλώσσα των Ισπανών» στον Διάλογο (ΑΠ.2, σ. 17), σ' ένα πλαίσιο αναφοράς που δεν αποδεικνύει τίποτα περισσότερο από μια εγκυκλοπαιδική γνώση, δύσκολα στηρίζει την υπόθεση μιας άμεσης γνώσης των ισπανικών.³ Με την αρχαία ελληνική τα πράγματα είναι συγκεχυμένα, και είναι συγκεχυμένα όχι μόνο εξαιτίας μιας εγχώριας ιδεολογικής μυωπίας που τα βλέπει θαμπά, αλλά κυρίως γιατί τα ίδια τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι αμφιλεγόμενα. Το θέμα απαιτεί εκτενή διαπραγμάτευση, η οποία δεν μπορεί να γίνει εδώ.⁴ Περιορίζομαι στα ουσιώδη σημεία. Το πρόβλημα με την ελληνομάθεια του Σολωμού ξεκινάει από μια απλή παρατήρηση: τα όρια της αρχαιογνωσίας του δεν φαίνεται να συμπίπτουν με τα

¹ Για «έφεση στην παντογνωσία» μιλάει ο Παπατσώνης 1957, σ. 110· πβ. Τωμαδάκης 1954, σ. ρνδ'.

² Βλ. *Αυτόγραφα Έργα* [στο εξής: ΑΕ], «Σημειώσεις», σ. 586. Οι παραπομπές γίνονται στον δεύτερο τόμο των ΑΕ, αυτόν της «τυπογραφικής μεταγραφής» (όταν πρόκειται για χωρίο, ο πρώτος αριθμός δηλώνει σελίδα, το γράμμα στήλη και η αριθμητική ένδειξη που ακολουθεί στίχο ή αράδα· οι συντομογραφίες αναλύονται στο τέλος της παρούσας εργασίας· όταν ο τίτλος του έργου δίνεται ολογράφως, υπογραμμίζεται).

³ Βλ. και Coutelle 1977, σ. 488.

⁴ Το θέμα ανέπτυξα σε προφορική ανακοίνωση με τίτλο *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι* στο Συνέδριο «Τα όρια της αρχαίας κληρονομιάς. Η διαχείριση της αρχαιότητας από τον νεότερο ελληνισμό», Ρέθυμνο (30 Οκτωβρίου – 3 Νοεμβρίου 1996).

όρια της αρχαιογλωσσίας του.⁵ Δύσκολα συμβιβάζεται η περίσσεια των αναφορών του σε αρχαίους με την κραυγαλέα ισχύτητα, αν όχι ανυπαρξία, γραπτών τεκμηρίων σε αρχαία γλώσσα μέσα στο έργο του.⁶ Αναρωτιέται κανείς: τι αρχαία ελληνικά μπορεί να γνώριζε ένας άνθρωπος που γράφει αποκλειστικά στη δημοτική, με μια ορθογραφία που κάθε άλλο παρά συνηγορεί για μια σχολική μόρφωση ελληνική;⁷ Οι μαρτυρίες για ενδεχόμενες σπουδές του, συστηματικές, πάνω στην αρχαία γλώσσα ή για δασκάλους του ελληνιστές είναι λίγες –κατά κανόνα συγκεχυμένες, ανεξακρίβωτες ή απίθανες.⁸ Ο μαθητής του και πρώτος

⁵ Τους όρους «αρχαιογνωσία» (= γνώση της αρχαιοελληνικής γραμματείας) και «αρχαιογλωσσία» (= ικανότητα χειρισμού της αρχαίας ελληνικής γλώσσας) τούς δανείζομαι από τον Δ. Ν. Μαρωνίτη [βλ. *Το Βήμα της Κυριακής* (12.5.1996), σ. 36].

⁶ Στο σύνολο του σολωμικού έργου είναι ουσιαστικά ο *Διάλογος* το κείμενο που συγκεντρώνει, με κάποια πυκνότητα, αρχαιοελληνικά χωρία - εκφράσεις - λέξεις - ονόματα, στη μορφή βέβαια που μας παραδίδει το έργο το αντίγραφο Πήλικα-Τερτσέτη (χφ. ΑΑ, αρ. 4), μορφή που δεν περιλαμβάνεται στα ΑΕ και η οποία θεωρείται ύποπτη για αρχαϊκές γλωσσικές επεμβάσεις (βλ. τις σχετικές σημειώσεις του Λ. Πολίτη, ΑΠ.2, σσ. 287-288). Στο αντίγραφο αυτό συναντάμε και το εκτενέστερο αρχαιοελληνικό χωρίο σε όλο το σολωμικό έργο (βλ. ΑΠ.2, σ. 18): πρόκειται για ένα απόσπασμα από τον πλατωνικό διάλογο *Αλκιβιάδης*, το οποίο μάλιστα προτάσσεται αυτολεξεί στην *Απλή Γλώσσα* του ίδιου του Τερτσέτη (1847). Ο Rotolo 1974 εκφράζει σοβαρές αμφιβολίες για το αν ο Σολωμός ερμηνεύει σωστά τις γλωσσικές θέσεις του Πλάτωνα· η παρερμηνεία, εικάζει ο ίδιος μελετητής (σ. 103), ίσως να έχει την πηγή της στη γνώση του πλατωνικού χωρίου από τα ιταλικά αναγνώσματα του Σολωμού, ειδικότερα δε από τα έργα ενός από τους πρωταγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος της Ιταλίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., του G. B. Niccolini.

⁷ Ένα χτυπητό παράδειγμα: το παράθεμα από το επίγραμμα για την Κνιδία Αφροδίτη του Πραξιτέλη (*Anthologia Graeca*, XVI, 168) καταγράφεται στα ΑΕ (96, β.34-37), με το ιδιότυπο σύστημα του Σολωμού: «Γ̄μινιν η̄δε Παρισ με και Ανχησισ κ' Αδονισ Τ̄ϋσ̄ τρισ η̄δα μονον Πραξιτελις δε ποθεν». Για το σύστημα αυτό, που δεν μαρτυρεί σχολική μόρφωση ελληνική, βλ. Μέρος ΙΙΙ. Το παράθεμα βρίσκεται σε νεανικό τετράδιο (πβ. παρακάτω, σημ. 14).

⁸ Για τις σπουδές αυτές μία, όσο ξέρω, ρητή μαρτυρία διαθέτουμε: αυτή του Bernardo Bellini, ελληνιστή καθηγητή στο Λύκειο της Κρεμόνας, ο οποίος σε σημείωση στο ποίημά του *Callomazia* (1841) αναφέρει ότι δίδαξε προσωπικά τα αρχαία ελληνικά στον νεαρό Σολωμό (βλ.

εκδότης του έργου του τον χαρακτηρίζει ρητά στα *Προλεγόμενα* «συγγραφέα σχεδόν αμαθή της αρχαίας Ελληνικής» (ΑΠ.1, σ. 28),⁹ ξένο «εις τη σχολαστική παράδοση της γραπτής γλώσσας» (αυτ., σ. 15), που με τη γλωσσική του ανέλιξη ακριβώς «αποδειχνει την ορθότητα της θεωρίας ότι όχι από τη μηχανική προσέγγιση εις την αρχαία, αλλ' από το οργανικό ξετύλιγμα της νέας δύναται να μορφωθή η φιλολογική μας γλώσσα» (αυτ., σ. 28).

Από την άλλη, η πληροφορία που μάς δίνει ο ίδιος συγγραφέας για τα γλωσσικά μαθήματα που έκανε ο Σολωμός με τον Τρικούπη στη Ζάκυνθο δεν φαίνεται απόλυτα ασφαλής ως προς το αρχαιογλωσσικό σκέλος της: ο Πολυλάς λέει ότι οι δύο άνδρες καταγίνονταν «αδιάκοπα εις την απλή, και μετά ταύτα, αλλά πολλά ολίγον, εις την αρχαία» και μνημονεύει τον ακόλουθο διάλογο: ««Παρατηρώ» του είτε ο Τρικούπης «ότι όσο προκόβεις εις την Ελληνική, τόσο απλούστερα γράφεις, όταν συνθέτης εις την ομιλουμένην». *Τούτο σημαίνει*, απεκρίθηκε ο Σολωμός, *ότι εννοώ καλύτερα και τη μία και την άλλη*» (αυτ., σ. 19 –η υπογράμμιση είναι του κειμένου). Δεν ξέρω αν η πηγή του Πολυλά είναι άλλη από τη γνωστή επιστολή που του έστειλε ο Τρικούπης με ημερομηνία 25.5 / 6.6.1859. Στην επιστολή αυτή, πάντως, δεν γίνεται πουθενά λόγος για αρχαία ελληνικά. Ο Τρικούπης στο σχετικό απόσπασμα γράφει:

««Τα ελληνικά δεν τα ηξεύρω, μου λέγει. Πώς θα ημπορούσα να γράψω κάτι καλόν;» Πράγματι, δεν εγνώριζε ει μη λίαν ατελώς και αυτήν την ομιλουμένην. «Η γλώσσα, του απήντησα, την οποίαν ερροφήσατε με το γάλα της μητρός σας, είναι η ελληνική· δεν θα έχετε παρά να την επαναφέρετε εις την μνήμην σας, και, εάν συγκατατίθεσθε, είμαι

Πολίτης Λ. 1985, σσ. 223-225). Για τις σπουδές του Σολωμού στην Ιταλία βλ. αναλυτικά Coutelle 1977. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι ο Πολυλάς στα *Προλεγόμενά* του, όταν αναφέρεται στις σπουδές τού ποιητή, μιλάει ρητά μόνο για την ιταλική και λατινική παιδεία που πήρε ο Σολωμός στην Ιταλία (τα σχετικά παραθέματα αναφέρονται παρακάτω).

⁹ Για λόγους διευκόλυνσης του αναγνώστη οι παραπομπές στο κείμενο των *Προλεγόμενων* γίνονται από την έκδοση (Πολυλά-)Πολίτη [= ΑΠ.1, σσ. 9-43].

πρόθυμος να σας βοηθήσω το κατά δύναμιν όσον θα είμαι εις την Ζάκυνθον [...]. Δεν εννοώ, του προσέθεσα, ούτε την γλώσσαν την φιλολογικήν, η οποία είναι τόσοσος δύσκολος, ούτε την μακαρονικήν, η οποία είναι τόσοσος γελοία, αλλά την μητρικήν σας γλώσσαν την ζωντανήν». Όταν είδα εξαπτομένην την φιλοτιμίαν του, επρομηθεύθην αυθημερόν έν αντίτυπον των Ωδών του Χριστοπούλου. Από δε της επομένης ετέθημεν επί το έργον, και επί τινας μήνας διηρχόμεθα τας ημέρας μαζί, ασχολούμενοι αποκλειστικώς με τα ελληνικά».¹⁰

Ο αποδεικτικός αγώνας υπέρ της αρχαιογλωσσίας του Σολωμού δεν τελεσφορεί ούτε και γι' αυτούς ακόμη τους πιο «ελληνοκεντρικούς» κριτικούς του. Χαρακτηριστική η περίπτωση Τωμαδάκη, στον οποίο οφείλουμε την πιο διεξοδική έρευνα των αρχαιοελληνικών πηγών και γνώσεων του Σολωμού, τα πορίσματα της οποίας συγκεντρώθηκαν στη μονογραφία του *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι* τού 1943.¹¹ Η εργασία του Τωμαδάκη αποκαλύπτει μια έντονη αμηχανία, μια διαρκή αμφιταλάντευση του συγγραφέα ανάμεσα στην αρχαιογνωσία και την αρχαιογλωσσία του Σολωμού· ο μελετητής είναι φανερό πως δεν μπορεί να πάρει μια θέση, ή μάλλον η ελληνοκεντρική θέση του τον αναγκάζει να πέφτει συχνά σε αντιφάσεις και να οδηγείται σε αστήρικτα συμπεράσματα. Στο κεφάλαιο για την ομηρογνωσία του Σολωμού, λόγου χάρη, ο Τωμαδάκης προβαίνει, μεταξύ άλλων, στη σύγκριση της νεοελληνικής μετάφρασης στίχων τού Σ της *Ιλιάδας* από τον Σολωμό με την αντίστοιχη ιταλική του Monti –και στην παραβολή αμφοτέρων προς το ομηρικό κείμενο–, για να αποδείξει ότι η σολωμική μετάφραση «δεν ήτο

¹⁰ Η επιστολή, που συντάχθηκε στα γαλλικά, περιλαμβάνεται σε ελληνική μετάφραση στον τόμο *Exposition* 1957, σ. 188-191 (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου).

¹¹ Προσιτή στον τόμο *Νεοελληνικά*, Β' [= Τωμαδάκης 1983, σσ. 7-96]. Στοιχεία για την αρχαιομάθεια/αρχαιογλωσσία του ποιητή δίνονται επίσης στις εργασίες «Λόγια χρήσεις...» [= Τωμαδάκης 1991, σσ. 215-223] και στην έκδοση Σολωμού της ΒΒ [= Τωμαδάκης 1954, σσ. ρμζ'-ρμζ''].

δυνατόν να γίνη από ιταλικόν αλλ' από το ομηρικόν πρωτότυπον» (σσ. 30-31).¹² Το συμπέρασμα αυτό δεν κατοχυρώνεται από τα πράγματα, τα οποία, αντίθετα, συνηγορούν υπέρ της αρχικής του θέσης, ότι δηλαδή στη μετάφρασή του «ο ποιητής ηκολούθησε μεταφράζων τον Monti», λαμβάνοντας απ' αυτόν το μέτρο (11σ.) και διάφορους εκφραστικούς τρόπους» (σ. 27). Το πράγμα γίνεται αντιληπτό και από την ίδια τη γραφή της μετάφρασης στα αυτόγραφα, όπου υπάρχουν, εκτός των άλλων, και ιταλικά σημεία στίξης.¹³

Δεν θα επιμείνω περισσότερο. Κοιτάζοντας το ζήτημα με απροκατάληπτη ματιά, είμαστε υποχρεωμένοι εκ των πραγμάτων να αναγνωρίσουμε ότι η γνώση της αρχαιοελληνικής γραμματείας στην περίπτωση του Σολωμού εμφανίζεται διαμεσολαβημένη, αποκτημένη μέσω λατινικών, ιταλικών, ίσως και νεοελληνικών αγωγών. Είναι πολύ πιθανό στις παραδόσεις των καθηγητών του, Ιταλών κλασικών φιλολόγων, ο Σολωμός να είχε μπροστά του αρχαιοελληνικά κείμενα στο πρωτότυπο, τα οποία επεξηγούνταν και αναλύονταν στην τάξη.¹⁴ Ωστόσο, όπως αναγκάζεται να παραδεχτεί κι ο ίδιος ο Τωμαδάκης: «Αι εκ των παραδόσεων αυτών ωφέλειαι δεν ήσαν τόσον γραμματικάί όσον αισθητικάί [...]».¹⁵

¹² Το πόσο προβληματική είναι τελικά αυτή η μέθοδος φαίνεται καθαρά στο εξής παράδειγμα: αναφερόμενος ο Τωμαδάκης σε ιταλικό στοχασμό του Σολωμού για τον *Λάμπρο* επισημαίνει τη φράση *imitar questi versi d'Omero* και αμέσως μετά, εκεί που θα περιμέναμε το ομηρικό πρωτότυπο, παραθέτει τους στίχους τής ιταλικής μετάφρασης της *Ιλιάδας* από τον Monti (αυτός που ουσιαστικά γνωρίζει και στους οποίους παραπέμπει ο ίδιος ο Σολωμός, όπως φαίνεται από τα ΑΕ 46). Αυτό όμως ο Τωμαδάκης το θεωρεί «μίμησιν» του Ομήρου από τον Σολωμό και παραθέτει βεβαίως από κάτω τους πρωτότυπους στίχους της *Ιλιάδας* (βλ. Τωμαδάκης 1983, σσ. 19-20)!

¹³ Βλ. ΑΕ 74, 72.

¹⁴ Δεν είναι τυχαίο που τα μόνα ίχνη αρχαίων ελληνικών (αντιγραφές στίχων της *Ιλιάδας*) βρίσκονται σε νεανικό (ίσως μαθητικό) τετράδιο του Σολωμού, αναμειγμένα με λατινικά: βλ. ΑΕ 92, 93 και «Σημειώσεις», σσ. 587-588.

¹⁵ Τωμαδάκης 1983, σ. 10 (υπογραμμίζω εγώ). Πβ. και όσα αναφέρει ο Coutelle 1977, σσ. 73-75 για την «αισθητική» διδασκαλία του Butturini στο Πανεπιστήμιο της Παβίας (σημειώνει, μεταξύ άλλων: «L'enseignement universitaire du grec diffirait alors de ce qu'il est aujourd'hui: on croit

Μια υπό τέτοιους «αισθητικούς» όρους προσέγγιση, υποστηριζόμενη μάλιστα κατά κανόνα από άλλη γλώσσα, δεν μπορεί νομίζω να στηρίξει σοβαρά την υπόθεση ότι ο Σολωμός ήταν σε θέση να διαβάσει με άνεση αρχαιοελληνικά κείμενα από το πρωτότυπο, πράγμα που, άλλωστε, έχει αμφισβητηθεί και από άλλους μελετητές.¹⁶ Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές, μπορούμε να πούμε ότι η αρχαία ελληνική βρίσκεται μάλλον στην περιφέρεια των γλωσσών που ήξερε ο ποιητής μας (όπως, λίγο-πολύ, και η ισπανική).

Από τις λεγόμενες «νεκρές γλώσσες», ή «μητέρες-γλώσσες» της ελληνοϊταλικής παιδείας του Σολωμού η λατινική δείχνει επαρκέστερα κατακτημένη, δεδομένου ότι χρησιμοποιείται και για πρωτότυπη έκφραση: στο σατρικό Ιατροσυμβούλιο ο Σολωμός την βάζει, διόλου τυχαία, στο στόμα του ιατροσπουδαγμένου στην Ιταλία Ροΐδη.¹⁷ Ο Πολυλάς στα *Προλεγόμενά* του (1859) τονίζει ότι ο ποιητής «εις την Κρεμόνα επρόκοψε θαυμαστά εις την ιταλική και λατινική φιλολογία [...]» και ότι τα πρώτα ποιητικά του γυμνάσματα ήταν «εις λατινικούς και ιταλικούς στίχους [...]».¹⁸ Στα δύο νεανικά τετράδια του Σολωμού (το δεύτερο πιθανότατα από την εποχή των σπουδών στο Λύκειο της Κρεμόνας), υπάρχουν αντιγραφές από Ιταλούς και Λατίνους συγγραφείς.¹⁹ Αντιγραφές

deviner que ce n'est pas la langue qu'on utudiait, suffisamment apprise au lycie sans doute, ni les conditions historiques de la cration des oeuvres, ni leur place dans l'volution de la civilisation antique: il semble qu'on y ait cherchi des modθles de litterature ũ imiter»).

¹⁶ Αναφέρω ενδεικτικά τις εκτιμήσεις της Cupane 1975, κυρίως σσ. 27-28· πβ. και Di Salvo 1995, ιδίως σημ. 27, όπου επιχειρείται μια αποτίμηση των μέχρι σήμερα στάσεων της κριτικής απέναντι στο ζήτημα της ελληνομάθειας του Σολωμού.

¹⁷ Βλ. ΑΠ.1, σ. 277 κ.εξ. (οι λατινικοί στίχοι βρίσκονται στις σσ. 285-286). Το ποίημα, όπως και άλλα σατρικά της ίδιας περιόδου, μάς είναι γνωστά από αντίγραφα (βλ. τις σημειώσεις Πολυλά-Πολίτη, αυτ., σ. 362 κ.εξ., όπου και τα σχετικά με τον Ροΐδη και τις σπουδές του).

¹⁸ ΑΠ.1, σ. 10.

¹⁹ Τα δύο τετράδια καλύπτουν τις σσ. 3-132 των ΑΕ· για το περιεχόμενό τους και για την ταύτιση των συγγραφέων βλ. «Σημειώσεις», σσ. 585-591 (ο Σολωμός αντιγράφει με λάθη). Όσο για το δεύτερο σκέλος της πληροφορίας του Πολυλά, ποιητικά γυμνάσματα του Σολωμού σε λατινική γλώσσα δεν κατάφερα να εντοπίσω στα τετράδια αυτά.

λατινικών χωρίων (του Ωριγένη), με ορισμένα λάθη, βρίσκουμε και στην ώριμη περίοδο, στα χειρόγραφα των «Στοχασμών» που πλαισιώνουν τη σύνθεση των ΕΠ. (ιδίως του Β' σχεδιάσματος).²⁰ Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Σολωμός δεν είχε χάσει την επαφή με τα λατινικά και ότι, αρκετό καιρό μετά τις σπουδές του, διατηρούσε τις «παθητικές» τουλάχιστον δεξιότητές του σ' αυτήν (ανάγνωση, αντιγραφή). Τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν για να υποστηρίξουμε ότι η γλώσσα αυτή υπήρξε για τον Σολωμό ένα πραγματικό όργανο καλλιτεχνικής έκφρασης: οδηγούν, αντίθετα, στο συμπέρασμα ότι η λατινική ήταν και παρέμεινε για τον ποιητή μια κατά βάση γλώσσα παιδείας.

Εν αντιθέσει προς τα νεκρά λατινικά, η σύγχρονη γλώσσα των Γάλλων διεκδικεί με περισσότερες αξιώσεις μια θέση στο γλωσσικό ρεπερτόριο του ποιητή. Ο Σολωμός πρέπει να την διδάχτηκε στο Λύκειο της Κρεμόνας από τον αββά Pierre Bogillot.²¹ Στα χειρόγραφα των «Στοχασμών» εμφανίζεται συχνότερα αντιγραμμένη απ' ό,τι η λατινική, και πλαισιωμένη από ιταλικές σημειώσεις και μεταφράσεις.²² Στο σατιρικό Ιατροσυμβούλιο, ο Σολωμός την βάζει στο στόμα του

²⁰ Τα χειρόγραφα συγκεντρώνονται στις σσ. 471-484 των ΑΕ. Ορισμένοι στοχασμοί βρίσκονται διασκορπισμένοι στα χειρόγραφα των ΕΠ.Β' και Γ' [= ΑΕ 395-468]· βλ. επίσης «Σημειώσεις», σσ. 598-602, και, για το λατινικό κείμενο του Ωριγένη, Coutelle 1990, σ. 95 κ.εξ. Για τη λατινομάθεια του Σολωμού βλ. γενικά Rotolo 1964.

²¹ Βλ. σχετικά Coutelle 1977, σ. 20. Για τη γαλλομάθεια του ποιητή βλ. κυρίως Millieux 1957 (ευχαριστώ θερμά την κ^α Αθηνά Γεωργαντά που είχε την καλοσύνη να μου αποστείλει φωτοτυπία του άρθρου). Στηριγμένος σε ιστορικά γεγονότα (παρουσία των Γάλλων στα Επτάνησα κατά το 1797-1799 και 1807), ο συγγραφέας υποθέτει ότι ο Σολωμός πρέπει να είχε κάποια –στοιχειώδη έστω– επαφή του Σολωμού με τη γαλλική γλώσσα από τα πρώτα παιδικά του χρόνια (βλ. Millieux, *αυτ.*, σσ. 90-91). Ο ίδιος μελετητής δίνει την πληροφορία ότι «το λύκειο της Αγίας Κατερίνας, στη Βενετία, όπου πρωτοπήγε ο νεαρός Διονύσιος, ήταν δημιούργημα του Ναπολέοντα» (*αυτ.*, σ. 91) –δεν αποκλείεται λοιπόν (αν και δεν έχουμε εξακριβωμένες μαρτυρίες) η γαλλόγλωσση αγωγή του Σολωμού να ξεκίνησε από το σχολείο εκείνο.

²² Ο Coutelle 1990, σ. 99 κ.εξ. δίνει έναν κατάλογο των σχετικών παραθεμάτων και σχολιάζει το φιλοσοφικο-αισθητικό περιεχόμενό τους. Αντίγραφο από γαλλική μετάφραση έργου του Locke είναι και το απόσπασμα του Διαλόγου (ΑΕ 66.25-34), για το οποίο βλ. αναλυτικά Rotolo 1970, σ.

Ταγιαπιέρα –απόδειξη ότι τα γαλλικά δεν ήταν άγνωστα στον κύκλο του ποιητή στη Ζάκυνθο.²³ Όπως ξέρουμε, η γαλλική γλώσσα από τα μέσα του 18ου αιώνα γνωρίζει μια ευρεία διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο (γίνεται ό,τι και η λατινική τον Μεσαίωνα, η αρχαία ελληνική στα ελληνιστικά χρόνια, ή η αγγλική σήμερα: μία κοινή, η *langue internationale* της φωτισμένης Δύσης). Στην Ελλάδα διαδίδεται όχι μόνο στον φαναριώτικο χώρο αλλά και τον επτανησιακό· ως μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η διάχυση της γαλλικής στην Ιταλία –τη χώρα με την οποία ο επτανησιώτικος πολιτισμός ήταν άμεσα συναρτημένος– υπήρξε μία από τις βασικές αφορμές που πυροδότησαν το εκεί γλωσσικό ζήτημα στο μεταίχμιο μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα.²⁴ Ο Σολωμός, επομένως, είτε κατά την παραμονή του στην Ιταλία, είτε μετά την επιστροφή του στη Ζάκυνθο, είχε ερεθίσματα για να εξασκήσει τη γλώσσα που είχε μάθει, πιθανότατα, στην Κρεμόνα.²⁵ Δεν

24, σημ. 66. Άλλωστε, στον *Διάλογο* οι γαλλικές αναφορές αφθονούν. Για άλλα τεκμήρια σε έργα του ποιητή (*Λάμπρος*, *Μπάιρον*) βλ. Millieux 1957. Πβ. επίσης Παπάζογλου 1995 για το *Carmen Seculare*.

²³ Στοιχεία για το ποίημα δόθηκαν στη σημ. 17· οι γαλλικοί στίχοι περιέχονται στις σσ. 282, 283 (για τον Ταγιαπιέρα και τη γαλλόγλωσση αγωγή του βλ. ΑΠ.1, «Σημειώσεις», σσ. 367-368). Πβ. και την προσθήκη του Σολωμού στο αυτόγραφο του *Διαλόγου* (ΑΕ 67.17-18^δ), όπου ο Σπ. Τρικούπης φέρεται να λέει στα γαλλικά μια φράση από τη Βίβλο: *que le soleil ne se couche pas dans votre coltre* (ο Millieux 1957, σ. 89, σημειώνει ότι το «dans votre coltre» λέγεται συνήθως «sur votre coltre»).

²⁴ Για τη διάδοση της γαλλικής στην Ελλάδα βλ. Δημαράς, *Διαφ.*, 1994 –πβ. και Σαββίδης 1994, σσ. 189-190. Μια ευσύνοπτη παρουσίαση του προβλήματος των γαλλισμών στην ιταλική γλώσσα και των πρώτων αντιδράσεων στον εκεί πνευματικό χώρο δίνει ο Serianni 1989, σσ. 15-28 (για τα ιστορικά περιστατικά πβ. και Millieux 1957, σ. 91).

²⁵ Σημειώνω με την ευκαιρία ότι στα υπολείμματα της προσωπικής του βιβλιοθήκης (για την οποία βλ. παρακάτω σημ. 31) υπάρχουν γαλλόγλωσσες μεταφράσεις άγγλων και γερμανών συγγραφέων (Shakespeare, Milton, Byron, Klopstock, Gesner κ.ά.). Το πράγμα τεκμηριώνεται και από την αλληλογραφία του: βλ. λ.χ. ΑΠ.3, σ. 186 κ.εξ. (επιστολή προς Ιω. Γαλβάνη από Κέρκυρα, 8.7.1830: «Ti prego [...] di non mancare [...] di mandarmi il Lessing e la Lusiade di Camoens in francese»).

γνωρίζουμε αν την μιλούσε. Ο Πολυλάς δίνει την πληροφορία ότι στη διάρκεια της οικογενειακής δίκης (1833-1838) ο ποιητής είχε αποφασίσει «αν τύχαινε να χάσει την υλικήν ανεξαρτησία, να εγκατασταθή εις Παρισίους και να φυλαχθή από την εσχάτην ανάγκη, [...] μεταφράζοντας εις την ιταλική νεοφανή γαλλικά συγγράμματα»²⁶ –πράγμα που σημαίνει ότι όχι μόνο μπορούσε να την διαβάζει αλλά, ενδεχομένως, και να την μιλάει. Παρατηρούμε, με άλλα λόγια, ότι ο βαθμός γλωσσικής επάρκειας του Σολωμού στα γαλλικά δεν περιορίζεται μόνο στις λεγόμενες «παθητικές» δεξιότητες (ανάγνωση, κατανόηση, αντιγραφή) αλλά επεκτείνεται και στις λεγόμενες «ενεργητικές» (γραφή, μετάφραση, ομιλία;). Αρχίζει, έτσι, να διαγράφεται το περίγραμμα μιας ενδεχόμενης τριγλωσσίας.

Η πρώτη ένδειξη που έχουμε είναι η συνύπαρξη γαλλικών-ιταλικών-ελληνικών στα χειρόγραφα των «Στοχασμών». Στην πραγματικότητα, όπως το σημειώσαμε και αλλού, η επαφή υπακούει σε μια λογική δυαδική: η εναλλαγή αφορά κυρίως τα γαλλικά και τα ιταλικά, ή τα ιταλικά και τα ελληνικά, σχεδόν ποτέ τα γαλλικά και τα ελληνικά.²⁷ Μια εξέταση των ιταλο-γαλλικών παραθεμάτων δείχνει ότι είναι δύσκολο να μιλήσουμε για πραγματική *διαπλοκή* των γλωσσών: οι δύο γλώσσες συνυπάρχουν μεν, αλλά διατηρούν την αυτονομία τους.²⁸ Δεν δημιουργείται, με άλλα λόγια, εκείνο το γλωσσικό κράμα που βρίσκουμε στα ελληνοϊταλικά του Σολωμού.

²⁶ ΑΠ.1, σ. 27.

²⁷ Ορισμένα δείγματα τέτοιων εναλλαγών παραθέτει ο Millieux 1957, σ. 90.

²⁸ Ο Coutelle σε μία περίπτωση σημειώνει «μια διόρθωση με λανθασμένη γραμματική κατάληξη και μια λέξη στα γαλλικά, «parterre»», πράγμα που τον οδηγεί στην υπόθεση ότι το ιταλόγλωσσο απόσπασμα των ΑΕ 432, β.5-12 είναι μετάφραση του Σολωμού από τα γαλλικά (Coutelle 1990, σ. 103). Αλλά οι «παρεμβολές» αυτές είναι τόσο ισχνές, που δεν επαρκούν για να στοιχειοθετήσουν διαπλοκή. Θα πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι η στενή γραμματική σχέση των δύο γλωσσών ενδέχεται να αποκρύπτει φαινόμενα αλληλεπίδρασης –σε φωνολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό επίπεδο– που, αντιθέτως, προβάλλονται ευκρινώς κατά την επαφή γλωσσών που δεν έχουν άμεση γενετική συγγένεια (όπως τα ιταλικά με τα ελληνικά). Η διερεύνηση της ελληνοϊταλικής διαπλοκής είναι, και από την άποψη αυτή, προσφορότερη.

Το βασικό τεκμήριο της εικαζόμενης τριγλωσσίας του ποιητή είναι ένα απόσπασμα που προέρχεται από πρωτότυπο έργο του, και πιο συγκεκριμένα από τα χειρόγραφα της ΓΖ (261, β.17-28). Το παραθέτω με τη σολωμική ορθογραφία, απλοποιώντας την τυπογραφική διάταξη:

*Sul principio della Visione introdurre il fantasma del Diavolo che si fa grande come gigante fino πχ εδοσε τα κερατα στα σιγνεφα e stendendo una mano all'Oriente, e l'altra all'Occidente avec **une grimace** εδο κατχ ιπε fino che dura sta macchinetta, θελι εχο κ' εγοη ο καιμενος ναη παριγοριθοη μαμ δλιηζοντας.*²⁹

Η παρουσία της γαλλικής φράσης «avec une grimace» είναι οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα, αλλά ακόμη πιο ενδιαφέρουσα μού φαίνεται η ισχύτητα αυτής της παρουσίας. Βρίσκω άλλο ένα παράδειγμα στο ίδιο έργο (285.5) : [...] *ιδα σαη μια κεφαλυ ακινιτη e **mince** [...]*.³⁰ Εδώ η παρεμβολή περιορίζεται σε μια λέξη, και μάλιστα υπογραμμισμένη, πράγμα που, όπως ξέρουμε, δηλώνει συνειδητή πρόθεση διόρθωσης.

Είναι προφανές ότι η γαλλική –όπως, άλλωστε, και οι υπόλοιπες γλώσσες που σχολιάσαμε– χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για την αναπαραγωγή (αντιγραφή) χωρίων από ξένους συγγραφείς, όχι για πρωτότυπη έκφραση. Αυτή είναι η πρώτη διαφορά σε σχέση με τα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Η δεύτερη διαφορά έγκειται στην ένταση και την έκταση της γλωσσικής επαφής: είναι πράγματι δύσκολο να συγκριθούν οι ισχνές σφήνες των γαλλικών με το πυκνό και διαρκές ανακάτεμα ιταλικών και ελληνικών στον λόγο του. Πρόκειται για διαφορετικής τάξεως

²⁹ Το *πχ εδοσε* είναι γραμμένο στο διάστιχο πάνω από δυσανάγνωστη, διαγεγραμμένη λέξη. Στηριγμένος σε αυτό ακριβώς το χωρίο, ο Σαββίδης 1994, σ. 189, πιθανολογεί ότι «ο κόντες μπορεί να ήταν και τρίγλωσσος».

³⁰ Το *e* είναι ιταλικό (στα γαλλικά θα ήταν *et*). Πιθανότατα και το *βρδλέ*, που βρίσκουμε σε σατιρικό γύμνασμα του Σολωμού (ΑΕ 490, β.16), να αποτελεί μεταγραφή της γαλλικής λέξης *brûli*, όπως το εικάζει ο Λ. Πολίτης, αυτ., «Σημειώσεις», σ. 603.

φαινόμενα. Το αίτιο αυτής της διαφοράς θα πρέπει, ίσως, να αποδοθεί στο γεγονός ότι η τριγλωσσία του Σολωμού ήταν επίκτητη και όχι «οργανική» όπως η διγλωσσία του (έχουμε δηλαδή να κάνουμε με την κρίσιμη διάκριση ανάμεσα σε *bilinguismo primario* ή *naturale* και *bilinguismo secundario*, που είδαμε στο θεωρητικό μέρος). Εξάλλου, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Σολωμός έμαθε τα γαλλικά (σε ιταλικό σχολικό περιβάλλον και σε προχωρημένη σχετικά ηλικία) αιτιολογούν την άνιση ανάπτυξη στις δύο γλώσσες, που πιστοποιείται όχι μόνο από την ανάγκη μετάφρασης, αλλά και από τη μονόδρομη κατεύθυνση της μεταφραστικής του εργασίας (πάντα από τα γαλλικά στα ιταλικά και όχι το αντίστροφο).

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις παρατηρήσεις αυτές είναι ότι η διευρυμένη ποικιλογλωσσία των *Αυτογράφων* δεν μεταβάλλει ουσιαστικά την εντύπωση που αποκομίζουμε από τον δημιουργικό λόγο του ποιητή, ότι δηλαδή αυτός παράγεται από τη σύνθεση/συνεργασία δύο γλωσσών, της ελληνικής και της ιταλικής. Αυτό είναι το βασικό πρόβλημα της γλώσσας του Σολωμού και σ' αυτό το πρόβλημα θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας.

Β'. Ατομική και κοινωνική διγλωσσία (Σολωμός και Επτάνησα)

Είναι άραγε μόνο στο επίπεδο της γραπτής έκφρασης του Σολωμού που διαπιστώνουμε το πρόβλημα αυτό; Αν πάρουμε την ερώτηση αυτή κατά γράμμα, η απάντηση είναι ότι, ναι, μόνο σ' αυτό το επίπεδο μπορούμε να το διαπιστώσουμε, δεδομένου ότι είναι φυσικά αδύνατον να έχουμε ίδια αντίληψη του τρόπου που ο Σολωμός μιλούσε. Οι άνθρωποι που τον έζησαν από κοντά μάς δίνουν, βέβαια, μια γενική εικόνα της ομιλίας του, στην οποία η ιταλική γλώσσα εμφανίζεται κυρίαρχη: «εις αυτήν συνήθως ομιλούσε», αυτοσχεδίαζε, διάβαζε, αλληλογραφούσε, «και, τες περισσότερες φορές, επρωτοσχεδίαζε τα ποιήματά του».³¹ Η ελληνική, απ' ό,τι φαίνεται, περιοριζόταν σε έναν πολύ στενότερο, και στοιχειωδέστερο, κύκλο επικοινωνιακών επαφών με ανθρώπους που δεν ήξεραν ιταλικά (υπηρέτες, χωρικοί, άνθρωποι της αγοράς). Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, ο Σολωμός συμπεριφέρεται σαν τυπικό μέλος μιας «δίγλωσσης ελίτ».³²

Αν λάβουμε υπ' όψιν το καθεστώς της διγλωσσίας που επικρατούσε στην κοινωνία των Ιονίων Νήσων κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αι., με την ιταλική να αποτελεί το «ισχυρό» σκέλος στο δίπολο «υψηλή/χαμηλή» γλώσσα (high/low variety) λόγω της μακραίωνης παρουσίας της και του αδιαφιλονίκητου κοινωνικού και παιδευτικού της κύρους,³³ τότε η περιγραφή αυτή δεν φαίνεται να απέχει και

³¹ Οι φράσεις σε εισαγωγικά είναι του Πολυλά (βλ. ΑΠ.1, σ. 39). Για τον σολωμικό κύκλο της Ζακύνθου και τα αυτοσχέδια ιταλόγλωσσα ποιήματα που συνήθιζαν να συνθέτουν ο ποιητής και οι φίλοι του (π.χ. Μάτεσης) βλ. Coutelle 1977, σ. 117 κ.εξ. Για το περιεχόμενο της σολωμικής βιβλιοθήκης –τουλάχιστον του μέρους που διεσώθη–, όπου πλεονάζουν οι ιταλόγλωσσοι τίτλοι (πρωτότυπα ή μεταφράσεις) βλ. Coutelle, *απ.*, σσ. 501-503. Όσον αφορά την ιταλόγλωσση αλληλογραφία του ποιητή με πρόσωπα του φιλικού ή συγγενικού του κύκλου, βλ. ΑΠ.3.

³² Για την έννοια της δίγλωσσης ελίτ βλ. Skutnabb-Kangas 1981, σσ. 75-76 (και παρακάτω, σημ. 42).

³³ Μολονότι ο χαρακτηρισμός περικλείει τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης μιας πολύ πιο ποικίλης πολιτισμικής και γλωσσικής πραγματικότητας, που διαμορφώθηκε στα Επτάνησα μέσα

πολύ από τα πράγματα. Είναι, ωστόσο, πιθανό η σχηματικότητά της να αφαιρεί από τη γλωσσική πραγματικότητα που προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε αποχρώσεις που της δίνουν τελικά έναν πιο σύνθετο χαρακτήρα. Μια παγιωμένη κατάσταση διγλωσσίας, όπως αυτή που βρίσκουμε στα Επτάνησα (αλλά η παρατήρηση έχει γενικότερη εφαρμογή), μπορεί μεν σε μια μακροσκοπική κοινωνιογλωσσολογική εξέταση να παρουσιάζεται ως διάκριση των γλωσσών (ως diglossia, ακριβώς), σε μικροσκοπικό όμως επίπεδο, στην ομιλία μεμονωμένων ομάδων ή ατόμων, μπορεί να παρουσιάζεται με μια πιο ρευστή και ανάμικτη μορφή. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως σίγουροι για το ότι η προφορική γλώσσα των Επτανήσιων λογίων της εποχής ήταν αμιγώς η ιταλική. Αν πιστέψουμε κάποιες άλλες μαρτυρίες, όπως εκείνη του Σιγούρου,³⁴ η γλώσσα αυτή αποδεικνύεται ανάλογα μικτή με τη γλώσσα των γραπτών του Σολωμού – τουλάχιστον των *Σατιρικών* του (αλλά και των σατιρικών άλλων Επτανήσιων συγγραφέων, όπως του σύγχρονου του Μάτεση).³⁵ πρόκειται για ένα πολύγλωσσο επικοινωνιακό όργανο, στη συγκρότηση του οποίου συμμετέχει ο κάθε ομιλητής

από ένα μεταβαλλόμενο ανά τους αιώνες αποικιακό καθεστώς (διαδοχικές και εναλλασόμενες κατακτήσεις από Βενετούς, Τούρκους, Γάλλους, Ρώσους, Άγγλους), είναι κοινή η παραδοχή ότι η ιταλική παιδεία και γλώσσα σφράγισε μονιμότερα από οποιαδήποτε άλλη ξένη γλώσσα τον χαρακτήρα της επτανησιακής γλώσσας. Μια ματιά στις λεξικογραφικές και γλωσσολογικές εργασίες τις σχετικές με τα επτανησιακά ιδιώματα αλλά και στο άφθονο γραμματειακό υλικό που υπάρχει αρκεί για να το αποδείξει.

³⁴ Για την οποία βλ. Κουτσιλιέρης 1997, σ. 866.

³⁵ Αναφέρομαι κυρίως στο *Passio*: το κείμενο μου είναι προσιτό στην έκδοση της Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου [= Μάτεσι *Έργα*, σσ. 52-62 κ.εξ.]. Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε ότι η πολυγλωσσία στη σάτιρα, πέραν των ρεαλιστικών της συνδηλώσεων, ενδέχεται να είναι και αντανάκλαση μιας λογοτεχνικής σύμβασης με ισχυρή παράδοση σε κοσμοπολίτικα περιβάλλοντα, όπως αυτό της Βενετίας και των κατακτημένων απ' αυτήν ελληνικών χώρων (Κρήτη, Επτάνησα κλπ.). Για έναν βασικό προσανατολισμό παραπέμπω στις εργασίες των Paccagnella 1983 (ιδίως σσ. 150-161, αλλά βλ. και τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του συγγραφέα για τη σχέση ανάμεσα σε plurilinguismo, parodia, espressionismo στις σσ. 164-167)· Coutelle 1971· Cortelazzo 1989 (κυρίως σσ. 27-58, 207-222, 427-431)· Vincent 1997.

ανάλογα με τη γλωσσομάθειά του και το οποίο, κατά μεγάλο μέρος, βασίζεται στη λαϊκή γλώσσα της Επτανήσου. Περνώντας, τώρα, σ' αυτήν τη λαϊκή ή «χαμηλή» γλώσσα, που χρησίμευε κατά κύριο λόγο για την επικοινωνία με τους αγράμματους ανθρώπους του λαού (και των αγράμματων ανθρώπων μεταξύ τους), με πόση βεβαιότητα άραγε μπορούμε να την εξισώσουμε με την ελληνική, όταν ξέρουμε πόσο εμφανή είναι τα ίχνη της ιταλικής γλώσσας στα επτανησιακά ιδιώματα; Το πρόβλημα με την επτανησιακή είναι ακριβώς ότι πρόκειται για μια γλώσσα-κρεολή (creole language).³⁶ Θα ήταν προτιμότερο, επομένως, να μιλήσουμε και εδώ για ένα μικτό γλωσσικό όργανο, για μια προφορική γλώσσα που αξιοποιεί, συμφύροντας ή εναλλάσσοντας, στοιχεία και από τις δύο γλώσσες.

Στο σημείο αυτό θα ήταν ίσως σκόπιμο να κάνουμε μια διευκρίνιση: μολονότι δεν υπάρχει, όσο ξέρω, μια μονογραφία που να καταπιάνεται με το ζήτημα της επτανησιακής διγλωσσίας κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αι., αξιοποιώντας τα μεθοδολογικά εργαλεία της κοινωνιογλωσσολογικής επιστήμης,³⁷ τα στοιχεία που διαθέτουμε δείχνουν ότι η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να οριστεί ως ένα φάσμα, το ένα άκρο του οποίου είναι καθαρά ιταλικό (η γλώσσα της διοίκησης και της γραφειοκρατίας), το άλλο άκρο ελληνικό (η γλώσσα της υπαίθρου), αλλά οι ενδιάμεσες πτυχώσεις του, που συνθέτουν την πραγματικότητα της ομιλίας στο

³⁶ Ένα οριακό παράδειγμα του μιγαδικού χαρακτήρα της γλώσσας αυτής προσφέρει ο *Χάσης* (1790) του Δημητρίου Γουζέλη (όμως και εδώ ισχύει η επιφύλαξη της σημ. 35).

³⁷ Ό,τι γνωρίζουμε για το ζήτημα αυτό προέρχεται ως επί το πλείστον από εργασίες με άλλο επίκεντρο (έχω στον νου μου κυρίως τα *Επτανησιακά Μελετήματα* του Ζώρα). Το ζήτημα είναι ακόμη πιο σύνθετο, αν σκεφτούμε ότι το καθεστώς κοινωνικής διγλωσσίας που επικρατεί στα Επτάνησα την εποχή του Σολωμού έχει μια προϊστορία αιώνων, η οποία δεν γνωρίζω να έχει συστηματικά διερευνηθεί στο πλαίσιο μιας συνθετικής μελέτης: μια περιεκτική περιγραφή του πυκνού πλέγματος των γλωσσο-πολιτισμικών επαφών μεταξύ Ιταλίας και Λεβάντε στη διαχρονία τους δίνει πάντως ο Cortelazzo 1989 (βλ. ιδίως την ενότητα «Il Levante», σ. 379 κ.εξ.)· συνοπτική αλλά αρκετά κατατοπιστική είναι και η προσέγγιση του Κασιμάτη 1996.

αστικό περιβάλλον, είναι πολύ πλουσιότερες ως προς τη γλωσσική τους υφή.³⁸ Από τα γραπτά μνημεία (νοταριακά κ.ά.) φαίνεται ότι στις πόλεις η γλωσσική κατανομή παρακολουθεί την ιεραρχία των κοινωνικών στρωμάτων, η οποία συμπίπτει με τη στάθμη της παιδείας: η γλώσσα της εγγράμματης αριστοκρατίας είναι εντονότερα χρωματισμένη από ετερόγλωσσα στοιχεία (βλ. λ.χ. τη διαθήκη του Νικολάου Σολωμού) απ' ό,τι η γλώσσα των αγράμματων ποπολάρων που κρατιέται πιο αμιγής (βλ. λ.χ. τα γράμματα της Αγγελικής Νίκλη προς τον ετεροθαλή αδελφό του Σολωμού, τον Ιωάννη Λεονταράκη).³⁹ «Αυτό δεν σημαίνει –όπως σημειώνει ο Cortelazzo 1989, σ. 404– ότι στο καθημερινό λεξιλόγιο του απλού κόσμου δεν έμπαιναν διαρκώς, σύμφωνα με έναν γνωστό και επαναλαμβανόμενο κοινωνιογλωσσολογικό κανόνα, λέξεις κι εκφράσεις παρμένες από τις υψηλότερες τάξεις, που διέφθειραν, κατά την απαξιωμένη έκφραση των καθαρολόγων, την αυθεντικότητα της ελληνικής γλώσσας». ⁴⁰ Τέτοιες παρατηρήσεις μάς βοηθούν ίσως να ερμηνεύσουμε καλύτερα τον υβριδικό χαρακτήρα της γλώσσας του ποιητή: έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε τον υβρισμό αυτόν ως προϊόν της διασταύρωσης δύο διαφορετικών κόσμων, των ιταλικών του αριστοκράτη

³⁸ Για ένα παράλληλο (= η καθομιλουμένη στην Αθήνα και τα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου στα χρόνια του Ρομαντισμού) βλ. Βαγενάς 1996, κυρίως σ. 31.

³⁹ Το κείμενο της διαθήκης (1802) είναι προσιτό στον τόμο της *Αλληλογραφίας* του ποιητή (ΑΠ.3, σσ. 570-574· προηγούμενη δημοσίευση: Μπουμπουλίδης 1956, σσ. 87-88 [= περιγραφή και προγενέστερες δημοσιεύσεις], 95-100 [= κείμενο, από το οποίο λείπουν όλα τα ιταλικά στοιχεία της γραφής]· το πρωτόγραφο της διαθήκης απόκειται στο αρχείο Σπ. Λοβέρδου). Για τα γράμματα της μητέρας του Σολωμού στον Ιωάννη, βλ. Πολίτης Λ. 1985, σσ. 67-83 (τα γράμματα που αποδίδουν γνησιότερα τη γλώσσα της αγράμματης μητέρας είναι τα υπ' αρ. 2 και 3). Θα μπορούσε κανείς να τα παραβάλει με τα υστερόγραφα που σκαλίζει η Διαμαντίνα, μητέρα του U. Foscolo, στις επιστολές που του στέλνει η αδελφή του Rubina Molena: τα εξέδωσε κριτικά ο Pontani 1964.

⁴⁰ Αυτό προκύπτει και από το ποικίλο υλικό (αφηγήματα, επιστολές, ποιήματα) σε ζακυνθινή και κερκυραϊκή διάλεκτο, που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει ο κύριος Διονύσιος Κονιδάρης, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από δω.

πατέρα και των ελληνικών της πληβείας μάνας.⁴¹ Ενδέχεται όμως ο υβριδισμός να είναι πιο οργανικός, αν σκεφτούμε ότι η γλωσσική κληρονομιά είναι κι από τις δυο πλευρές μπασταρδεμένη (έστω και σε διαφορετικές αναλογίες).

Εν ολίγοις, το φαινόμενο της ατομικής διγλωσσίας που καλούμαστε να εξετάσουμε δεν εκδηλώνεται εν κενώ. Το γεγονός ότι ο δίγλωσσος Σολωμός γεννήθηκε, έζησε και έγραψε το λογοτεχνικό του έργο στα δίγλωσσα Επτάνησα είναι βασικό για να καταλάβουμε τη γλωσσική συμπεριφορά του. Όπως εξίσου βασικό είναι ότι πέρασε 10 χρόνια καθοριστικά για την ανάπτυξή του (από την ηλικία των δέκα ως την ηλικία των είκοσι ετών: 1808-1818) στην Ιταλία, ακολουθώντας τη μοίρα των αρχοντόπουλων του τόπου του, που στέλνονταν στη χώρα εκείνη για σπουδές.⁴² Αν όμως η περίπτωση του Σολωμού συμμορφώνεται απόλυτα με αυτό το κοινωνιογλωσσολογικό «έθος», αν ο άνθρωπος αυτός εκπαιδεύεται και διαμορφώνεται γλωσσικά, όπως όλοι λίγο-πολύ οι λόγιοι της κάστας του, τότε πού έγκειται η ιδιοτυπία της γλωσσικής του έκφρασης; Πόσο «μοναδική» είναι η σολωμική διγλωσσία; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό,

⁴¹ Βλ. λ.χ. Τωμαδάκης 1954, σ. ρμς' και κζ'. Ζώρας, *Επτ. Μελ.*, Β', σ. 9. Η περιγραφή αυτή αναπαράγει ένα σχήμα διάκρισης που μας είναι γνωστό από την ξένη βιβλιογραφία, το σχήμα one parent-one language.

⁴² Γενικές παρατηρήσεις για το καθεστώς κοινωνικής διγλωσσίας που επικρατούσε στα Ιόνια Νησιά (ειδικά τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα) στα χρόνια του Σολωμού και, ιδίως, για την ιταλική εκπαίδευση της δίγλωσσης ελίτ υπάρχουν στα *Προλεγόμενα* του Πολυλά (βλ. ΑΠ.1, σ. 9). Η ίδια εικόνα αναπαράγεται σε εργασίες νεότερων μελετητών που ασχολήθηκαν με τα επτανησιακά πράγματα (Ζώρας, Τωμαδάκης και άλλοι). Θα άξιζε ίσως στο σημείο αυτό να θυμηθούμε τα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν μια δίγλωσση ελίτ, κατά την περιγραφή της Skutnabb-Kangas 1981: οι δίγλωσσοι που ανήκουν στην ομάδα αυτή μαθαίνουν τη δεύτερη γλώσσα συνήθως από μικρή ηλικία (μένοντας στο εξωτερικό ή από ξένες γκουβερνάντες και δασκάλους), προέρχονται κατά κανόνα από υψηλές κοινωνικές τάξεις, ωθούνται στη διγλωσσία από το ίδιο τους το περιβάλλον, το οποίο την θεωρεί *πλεονεκτική* (διακριτικό κύρους και πολιτιστικής ανωτερότητας), και την αναπτύσσουν σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας, καθώς η γλωσσική αγωγή που λαμβάνουν δεν καθορίζεται από μια κοινή μεθοδολογία αλλά από τις συγκυρίες της ζωής του κάθε ατόμου χωριστά.

χρειαζόμαστε ένα μέτρο σύγκρισης. Το πρόβλημα είναι ότι, εκτός από τα αυτόγραφα του Σολωμού (τα «πρόχειρα» δηλαδή των ποιητικών του συνθέσεων), πρόχειρα γραπτά προερχόμενα από το χέρι των λεγόμενων «γραμματικών» του⁴³ ή της ευρύτερης παρέας του⁴⁴ ή άλλων ομοτέχνων του (π.χ. Κάλβος) είτε δεν

⁴³ Για τους γραμματικούς του Σολωμού (Γ. Δε Ρώσσης, Λ. Στράνης, Σπ. Τρικούπης κ.ά.) βλ. Coutelle 1967.

⁴⁴ Ας σημειώσουμε με την ευκαιρία ότι ο λεγόμενος «σολωμικός κύκλος» δεν είναι ένας αλλά δύο: ο πρώτος είναι ο κύκλος της εποχής της Ζακύνθου (1818-1828), που απαρτίζεται από τους Αντώνιο Μάτεση, Παύλο Μερκάτη, Διονύσιο Ταγιαπιέρα, Λουδοβίκο Στράνη, Γεώργιο δε Ρώσση, Gaetano Grassetti, Διονύσιο Ροΐδη, Γεώργιο Τερτσέτη (στη συντροφιά ίσως να προστέθηκε ο Δημήτριος Πελεκάσης – πάντως μετά το 1826: βλ. σχετικά Πολίτης Α. 1991, ιδίως σ. 218– και, εξακριβωμένα, ο Σπυρίδων Τρικούπης στο διάστημα που βρισκόταν στη Ζάκυνθο: τέλη 1822 – 1823). Στα σατιρικά του Σολωμού παρελαύνουν και άλλα ονόματα, αλλά ο βασικός πυρήνας της παρέας είναι, νομίζω, αυτός. Τα χρόνια που ο Σολωμός περνάει στην Κέρκυρα (από το 1828 και μετά), χωρίς να έχει κόψει ολότελα τις επαφές του με τους ζακυνθινούς φίλους (όλοι θυμόμαστε το γνωστό γράμμα στον Τερτσέτη του 1833, καθώς και τις μεταφράσεις από τα γερμανικά που του έστειλε ο Νικόλαος Λούντζης –βλ. πιο αναλυτικά ΑΠ.3· Βελουδής 1989· Coutelle 1990, σ. 23 κ.εξ.), δημιουργείται ένας δεύτερος κύκλος, βασικά μέλη του οποίου είναι οι αδελφοί Τυπάλδοι-Ιακωβάτοι (Κωνσταντίνος, Χαραλάμπης και Γεώργιος –ο Νικόλαος μένει στο Ληξούρι), ο Ιωάννης Κουντούρης και ο παπα-Διονύσιος Αραβαντινός· γύρω από τον κύκλο αυτό περιστρέφονται και άλλα πρόσωπα, όπως ο Ιω. Καρανηνός, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Ιω. Πετριτζόπουλος (αντλώ τις πληροφορίες από τον Μεταλληνό 1971, κυρίως σσ. 9-10). Ο κύκλος είναι ενεργός τουλάχιστον ως τα 1841, όπου φαίνεται να χάνεται το ενδιαφέρον του Σολωμού για τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών διαμέσου του κυκλώματος των αδελφών Ιακωβάτων (τελευταία σχετική αναφορά σε γράμμα του Κουντούρη προς Κων/νο Ιακωβάτο με ημερομηνία 7.10.1841 ε.π.: βλ. Μεταλληνός, αυτ., σ. 28 και 31). Στην παρέα της Κέρκυρας θα πρέπει να συναριθμήσουμε τους Ζαμπέλιους, τον Ιάκωβο Πολυλά, τον μουσικό Νικόλαο Μάντζαρο (μα και τον Regaldi). Το ότι πρόκειται για κύκλο λιγότερο πολυπληθή από τον προηγούμενο θα πρέπει να συσχετιστεί με την ολοένα και αυξανόμενη τάση του ποιητή για απομόνωση, η οποία, όπως ξέρουμε, κορυφώνεται μετά το τέλος της περιβόητης οικογενειακής δίκης (1838)· την ομολογεί ρητά και ο Πολυλάς σε διάφορα σημεία των *Προλεγόμενων* του (βλ. ΑΠ.1, σ. 26, 29, 30).

υπάρχουν είτε είναι εξαιρετικά δυσεύρετα.⁴⁵ Ό,τι διαθέτουμε από δικά τους χειρόγραφα είναι το «καθαρό»: κείμενα που προόριζαν για έκδοση (βλ. λ.χ. το χειρόγραφο της *Ιστορίας της Ιονίου Ακαδημίας* του Γεωργίου Τυπάλδου-Ιακωβάτου)⁴⁶ ή κείμενα άλλων, τα οποία αναλάμβαναν να καθαρογράψουν (είναι η περίπτωση των γραμματικών του Σολωμού). Κοινό χαρακτηριστικό των γραπτών αυτών –όσων τουλάχιστον μπόρεσα να ελέγξω–⁴⁷ είναι ότι δεν υπάρχει ανάμιξη των γλωσσών.⁴⁸ Αυτό μπορεί να σημαίνει δυο πράγματα: ή ότι κανένας από τους υπόλοιπους Επτανήσιους δεν έγραφε όπως ο Σολωμός, ή ότι πίσω από τη συμπεριφορά αυτή υπάρχει μια σκοπιμότητα.

⁴⁵ Για διάφορους λόγους: ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων ξέρουμε ότι αφανίστηκε από τις φυσικές καταστροφές που έπληξαν τα νησιά, ορισμένα μπορεί να καταστράφηκαν και από τους ίδιους τους δημιουργούς τους, άλλα πάλι απόκείνται σε ιδιωτικές συλλογές και αρχεία που δεν είναι εύκολα προσβάσιμα.

⁴⁶ Το κείμενο –που άρχισε να γράφεται στα 1831 και ολοκληρώθηκε στα 1837– έμεινε τελικά ανέκδοτο: το εξέδωσε ο Ασδραχάς 1982 (αναλυτική παρουσίαση του έργου δίνεται στην «Εισαγωγή»).

⁴⁷ Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Αλέξη Πολίτη, που μου προμήθευσε «δείγματα χειρών» Επτανήσιων και άλλων συγγραφέων της εποχής (βλ. και Legrand 1901): την κ^α Αικατερίνη Κορδούλη και τους συνεργάτες της στο Τμήμα Χειρογράφων της Ε.Β.Ε., που διευκόλυναν την έρευνά μου· τον κύριο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, που μου επέτρεψε να δω τα μικροφύλι του ΚΝΕ/ΕΙΕ, που περιέχουν το χειρόγραφο της *Ιστορίας της Ιονίου Ακαδημίας*, καθώς και άλλα κείμενα από το κεφαλλονίτικο αρχείο των Τυπάλδων-Ιακωβάτων, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν καταγραφές δημοτικών τραγουδιών και παροιμιών.

⁴⁸ Το ίδιο ισχύει και για τα καλβικά αυτόγραφα που μας έχουν παραδοθεί: αναφέρομαι στο χειρόγραφο της *Ιωνιάδος* (προεκδοτική μορφή της *Λύρας* (1824), που εξέδωσε ο Δάλλας 1992), στο «Αγνώστου ποιήματος απόσπασμα» (για το οποίο βλ. Ζώρας 1970 [πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Μ. Vittì στο *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Napoli 1960]), καθώς και στο ιστορικό έγγραφο του 1823, που σώζεται στα αρχεία της πρώτης φιλελληνικής επιτροπής της Γενεύης και το οποίο εξέδωσε και σχολίασε ο Bouvier 1974 (τα ανέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα του Κάλβου που παρουσίασε ο Ασδραχάς 1964 δεν ενδιαφέρουν εδώ γιατί είναι γραμμένα στα ιταλικά).

Η πρώτη υπόθεση δεν μπορεί να επαληθευτεί, γιατί οι όροι της σύγκρισης (πρόχειρα Σολωμού – καθαρά άλλων Επτανησίων) είναι ανόμοιοι. Μάλιστα, ορισμένα στοιχεία, όπως τα πυκνά φαινόμενα ελληνοϊταλικής διαπλοκής στη διαθήκη του Νικολάου Σολωμού, τα δείγματα code-switching σε γράμμα του Κων/νου Τυπάλδου και, ιδίως, στους κώδικες του Λούντζη,⁴⁹ καθώς και η παρουσία κάποιων ιταλικών γραμμάτων ή σημείων στίξης στα αντίγραφα των γραμματικών του Σολωμού που περιέχονται στον τόμο των *Αυτογράφων*,⁵⁰ μάς κάνουν να ευχόμαστε να γνωρίζαμε περισσότερα για τα πρωτόγραφα των λογίων της Επτανήσου, αφού τέτοια στοιχεία ενδέχεται να παραπέμπουν σε ένα πλουσιότερο κοίτασμα ελληνοϊταλικής διαπλοκής, που ήταν κοινό μα που για μας παραμένει λανθάνον. Στο τωρινό στάδιο των γνώσεών μας οι ενδείξεις αυτές, πενιχρές και αμφίσημες καθώς είναι,⁵¹ επιτρέπουν μόνο να θέσουμε το πρόβλημα της σολωμικής γραφής σε μια ιστορικο-κοινωνική προοπτική, αναγκαία για να δούμε πού έγκειται εν τέλει και η ιδιοτυπία της. Δεν λύνουν όμως το πρόβλημα

⁴⁹ Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για απλή παρείσφρηση μιας ιταλικής φρασούλας («[...] και μη γυρεύς τα του Κουντούρη, come un pezzo di cristallo») σε επιστολή του Κων/νου προς τον αδελφό του Γεώργιο «από Κερκύρας την 27 Οκτωβρίου 1833 Ε.Π.»: βλ. Μεταλληνός 1971, σ. 8, σημ. 6. Πολύ πιο πυκνή είναι η εναλλαγή των δύο γλωσσών στις μεταφράσεις του Λούντζη: ορισμένα παραδείγματα δίνει ο Coutelle 1990, σ. 39 (ιδιαίτερα έντονο το φαινόμενο στον κώδ. αρ. 13, έναν κώδικα πολυχρησιμοποιημένο από τον Σολωμό, αν κρίνει κανείς από την κατάσταση στην οποία βρέθηκε: βλ. σχετικά Coutelle, *αυτ.*, σ. 45). Για τις «σφήνες» των ελληνικών στο *Epistolario* του Foscolo βλ. Pontani 1964, κυρίως σσ. 26-27.

⁵⁰ Εντόπισα τα εξής: *αλλι* (Λ 20, β.14 –διάβ. *άλλοι*)· *σιμένα* (TM_αντίγρ. 125, β.2 –διάβ. *στημένα*)· *Σμόρνη* (Μπ 249, α.22 -αντιπβ. 204.13: *Σμόρνη*)· ιταλικό ερωτηματικό στο ΝΩ.Ι 61.11· ιταλική άνω τελεία στο Μπ 223, α.12 (πβ. μτφ.: *αυτ.*, β.12).

⁵¹ Η διαθήκη του Νικολάου Σολωμού, λ.χ., είναι νοταριακό έγγραφο, οπότε είναι πιθανό να αντανακλά τη στερεότυπη μικτή γλώσσα των δημόσιων εγγράφων της εποχής. Από την άλλη, τα ξένα στοιχεία που έχουν παρεισφύσει στα αντίγραφα των γραμματικών του Σολωμού είναι τόσο σποραδικά, που κάνουν εξίσου πιθανό το ενδεχόμενο να οφείλονται σε επίδραση του σολωμικού πρωτογράφου, να είναι δηλαδή εξαιρέσεις που απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα (της ανόθευτης ελληνικής γραφής των συντακτών τους).

αυτό καθ' εαυτό. Χρειάζεται αναμφίβολα να γίνει και άλλη έρευνα, πριν προχωρήσουμε σε τελεσίδικες αποφάνσεις. Νομίζω ότι για την ώρα πιο συνετό θα ήταν να θεωρήσουμε τη σολωμική γλώσσα ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διγλωσσίας και από την άποψη του ιστορικο-φιλολογικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο εκδηλώνεται, αποφεύγοντας να την ορίσουμε ως κάτι το μοναδικό.

Για να ολοκληρώσουμε τον προβληματισμό αυτόν, χρειάζεται να πούμε δυο λόγια και για τη δεύτερη υπόθεση, που διαβλέπει στην αμιγή μορφή των ελληνόγλωσσων κειμένων που έχουμε από τους άλλους Επτανήσιους λογίους μια σκοπιμότητα. Κάνει πράγματι εντύπωση πώς άνθρωποι των οποίων η προφορική γλώσσα είναι διάστικτη από ιταλογενή στοιχεία δεν αφήνουν στα επίσημα γραπτά τους κανένα εμφανές σημάδι ξένης παρεμβολής. Φαίνεται ότι και οι λόγιοι της Επτανήσου αισθάνονται την ανάγκη να «καθαρίσουν» τη γλώσσα τους (μια ανάγκη που είδαμε να την αισθάνονται και οι Ιταλοί συγγραφείς απέναντι στη συρροή των γαλλισμών). Τέτοιες συμπεριφορές εναρμονίζονται απόλυτα με το πνευματικό κλίμα της εποχής, και ειδικότερα με το πνεύμα της γλωσσικής πολιτικής, που προετοιμάζεται από τις γλωσσολογικές θεωρίες του Διαφωτισμού (μετακένωση ιδεών διαμέσου μιας γλώσσας καταληπτής από όλον τον λαό), αποκτά συγκεκριμένο χαρακτήρα στην επαναστατημένη Γαλλία (όπου η γλωσσική ενότητα γίνεται ισοδύναμο της ισότητας και της αδελφοσύνης), διοχετεύεται στον πολιτικο-εκπαιδευτικό λόγο της ευρωπαϊκής διάνοησης (ως αίτημα γλωσσικού καθαρισμού και ομοιογένειας) και αποκρυσταλλώνεται σε αντιθέσεις του τύπου: κοινή γλώσσα – διάλεκτος, γραπτό – προφορικό, λόγιο – λαϊκό.⁵² Γύρω από

⁵² Αναγκάζομαι να σχηματοποιήσω ένα θέμα που απαιτεί μια ξεχωριστή εργασία για να αναπτυχθεί. Η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη. Περιορίζομαι σε μελέτες βασικού προσανατολισμού. Για τις γλωσσολογικές θεωρίες του Διαφωτισμού και τη μετακένωσή τους στον ελλαδικό χώρο βασικές παραμένουν οι εργασίες του Δημαρά, *Διαφ. και Ιστορ. Φροντ.*). Για τη γλωσσική πολιτική της Γαλλικής Επανάστασης –και, ειδικότερα, για τη συμβολή του αββά Baptiste-Henri Grai εκτενέστατη. Πη ένοποίηση της Γαλλίας [στα 1790 ο Γρολισμού. Γιάσσει και διανέμει ένα ερωτηματολόγιο σε όλη τη χώρα με απώτερο σκοπό την καταγραφή των διαλέκτων και μειονοτικών γλωσσών (των λεγόμενων patois), ούτως ώστε να γίνει ευχερέστερο

αυτούς τους άξονες περιστρέφεται, όπως ξέρουμε, το γλωσσικό ζήτημα στις νεότερες κοινωνίες της φωτισμένης Ευρώπης καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του παρατεταμένου αιώνα, που είναι ο αιώνας του Ρομαντισμού-εθνικισμού.⁵³

Στο κεφάλαιο που αφιερώσαμε στην κοινωνιογλωσσολογική θεώρηση της διγλωσσίας είπαμε ότι υπό το βάρος ιδεολογικών πιέσεων και κοινωνικών αλλαγών μια παγιωμένη κατάσταση διγλωσσίας δύναται να αποσταθεροποιηθεί και να μεταπέσει σε μια άλλη μορφή. Μια επαλήθευση αυτής της παρατήρησης προσφέρει, νομίζω, και η επτανησιακή περίπτωση. Πράγματι, αν δούμε το πράγμα εξελικτικά, διαπιστώνουμε ότι η λόγια τάση για καθαρισμό της γραπτής γλώσσας από τα ετερογενή στοιχεία οδηγεί τη διγλωσσία σ' ένα νέο σχήμα high / low variety: η high ή γραπτή τείνει να απωλέσει όλο και περισσότερο τα ιταλικά της στοιχεία (και ιδίως μετά την Ένωση η αφομοίωση από το αθηναϊκό κέντρο γίνεται αισθητή και στο λογιότερο ιδίωμα των Επτανήσιων λογίων, τουλάχιστον το πεζογραφικό),⁵⁴ ενώ η low ή προφορική θα διατηρήσει αρκετά από τα ιταλογενή της χαρακτηριστικά, αλλά θα υποβιβαστεί –λειτουργικά και αξιολογικά– στο

το έργο της χειραγώγησής τους, προς όφελος της κοινής γλώσσας του Παρισιού]– ευσύνοπτη αλλά διαφωτιστική είναι η μελέτη του Renzi 1978, όπου και σχετική βιβλιογραφία: πβ. Πολίτης Α. 1984, σ. 49, 75. Η απήχηση των ιδεών του Γρισόν (των λεγόμενα σχολιάζεται, εκτός από την εργασία του Renzi, και στη μελέτη του Serianni 1989, σσ. 17-18. Για τη γλωσσική πολιτική στο πλαίσιο του προτύπου βασιλείου βλ. Σκοπετέα 1988 (ιδίως κεφ. 2): ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις διατυπώνει και ο Tziovas 1994.

⁵³ Στην ιστορία των ιδεών, όπου, ως γνωστόν, οι πραγματικές τομές δεν συμβαδίζουν κατ' ανάγκην με τις χρονολογικές αλλαγές των αιώνων, ο 19ος αιώνας δίκαια μπορεί να χαρακτηριστεί «παρατεταμένος», όχι μόνο γιατί οι απότερες καταβολές του ανάγονται στον Διαφωτισμό, αλλά και γιατί πολλά από τα στοιχεία της ιδεολογικής ταυτότητας του αιώνα μας, τουλάχιστον του πρώτου μισού, αποτελούν οργανική συνέχεια της εμπειρίας εκείνου (η πραγματική τομή σε επίπεδο αλλαγής νοοτροπιών επέρχεται, μεταπολεμικά, με την τεχνολογική επανάσταση).

⁵⁴ Πβ. λ.χ. τα ύστερα κριτικά του Πολυλά, τα πεζά του Βαλαωρίτη, την εξέλιξη της γλώσσας του Τερτσέτη, το καθαρευουσιάνικο ιδίωμα του ύστερου Μάτση, τον Λασκαράτο κ.ά. (βλ. πρόχειρα Δημαράς, *I.N.E.A.*, ιδίως κεφ. 19, σ. 286 κ.εξ., και 21, σ. 313 κ.εξ.).

επίπεδο της διαλέκτου.⁵⁵ Έχουμε ουσιαστικά μια πλήρη αντιστροφή των όρων, που θα μπορούσαμε συνοπτικά να την περιγράψουμε ως εξής: σε πρώτη φάση το δίπολο υψηλή/χαμηλή γλώσσα συμπίπτει με τη διχοτομία πόλη/ύπαιθρος και, εντός αστικού περιβάλλοντος, αντανακλά την κοινωνική ιεράρχηση: η «υψηλή» γλώσσα των αριστοκρατών και των μορφωμένων είναι πιο ιταλογενής, ενώ η «χαμηλή» γλώσσα των χωρικών και των αμόρφωτων είναι πιο ελληνογενής. Η καταλυτική επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και η απήχηση της γλωσσικής πολιτικής της Γαλλικής Επανάστασης επιφέρουν αλλαγές στο ισχύον καθεστώς διγλωσσίας. Στη νέα φάση το δίπολο υψηλή/χαμηλή γλώσσα συμπίπτει με τη διχοτομία γραπτή/προφορική γλώσσα: η γραπτή ή υψηλή γλώσσα των λογίων είναι πιο ελληνογενής, η προφορική ή χαμηλή είναι η γλώσσα της αγοράς, του σπιτιού, μ' έναν λόγο η «διάλεκτος» που ιταλίζει.⁵⁶

Στα χρόνια του Σολωμού φαίνεται ότι βρισκόμαστε κάπου μεταξύ πρώτης και δεύτερης φάσης. Ίσως να μην είναι άνευ σημασίας αυτό που έχει παρατηρηθεί, ότι δηλαδή –εξαιρουμένων των σατιρικών ποιημάτων του (που αντανακλούν πιο πιστά την *προφορική* γλώσσα του τόπου του)– ο Σολωμός στα λεγόμενα σοβαρά του ποιήματα, και ειδικά σ' εκείνα της ώριμης περιόδου, χρησιμοποιεί ένα ιδίωμα που βρίσκεται πιο κοντά σε ό,τι θα ονομάζαμε «πανελλήνια δημοτική» (καθαρίζει δηλαδή τη γλώσσα του από τα διαλεκτικά στοιχεία).⁵⁷

⁵⁵ Έτσι παρουσιάζεται στα εγχειρίδια (βλ. λ.χ. Κοντοσόπουλος 1994, σ. 68: «Εκείνο που χρωματίζει έντονα την επτανησιακή ομιλία είναι οι πολλές λέξεις ιταλικής καταγωγής»).

⁵⁶ Για να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της διαχρονικής εξέλιξης της επτανησιακής διγλωσσίας, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ότι προηγούνται δύο ακόμη στάδια (για τα οποία βλ. πιο αναλυτικά Cortelazzo 1989, σσ. 388, 402-406): η επαφή των γλωσσών πρωτοεκδηλώνεται ως ιδίωμα των λιμανιών και του εμπορίου, μια *lingua franca* ή *pidgin*, που δεν διαθέτει ιθαγενείς ομιλητές: όταν οι Βενετοί κατακτούν τα νησιά, η επαφή γίνεται μονιμότερη: μετεξελιίσσεται σε γλώσσα-κρεολή (για λογοτεχνικά τεκμήρια –Κορωνάιος, Τριβόλης, Κατσαΐτης, Γουζέλης– βλ. Cortelazzo, *αυτ.*, σσ. 428-431), και σταδιακά αποκρυσταλλώνεται σε ένα σχήμα *high/low variety*.

⁵⁷ Βλ. Mackridge 1994b [σ. 63: «in his mature poetry Solomos increasingly aspired to the structure and diction of the Greek folk song, which was presented by its learned proponents as being

Γ'. Η αντιμετώπιση της σολωμικής διγλωσσίας

Η ανάλυση που προηγήθηκε θα μπορούσε να αποβεί χρήσιμη και για να κατανοήσουμε ορισμένες στάσεις της φιλολογικής κριτικής απέναντι στα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Μολονότι η ιδιαιτερότητα των σολωμικών γραπτών ήταν γνωστή σε όσους εργάστηκαν πάνω στα χειρόγραφα με σκοπό να τα εκδώσουν (προφανώς και σε ένα ευρύτερο κοινό από τη χρονιά της *Εκθέσεως των πεπραγμένων υπό της Κεντρικής Επιτροπής επί της εκατονταετηρίδος [από τη γέννηση] του Σολωμού*, Εν Ζακύνθω 1902) οι νύξεις για την υβριδική γλώσσα του Σολωμού υπήρξαν ισχνές και σποραδικές. Σε γενικές γραμμές, δεν νομίζω ότι θα πέφταμε και πολύ έξω αν μιλούσαμε για μια κριτική αναστολή.⁵⁸ Δεν είναι ότι οι σολωμιστές δεν αναγνώριζαν πως ο ποιητής έγραψε σε δυο γλώσσες (πώς

composed in a universal (*transdialectal*) Greek language which embodied the national soul» σσ. 64-65: «Solomos [...] in his mature poems he clearly made efforts to exclude features that could be identified as regional» –οι υπογραμμίσεις δικές μου]. Ο Καββαδίας 1987 δεν είναι απολύτως σαφής: από τη μια υποστηρίζει ότι ο Σολωμός αντικαθιστά τους διαλεκτικούς τύπους από άλλους κοινούς (σ. 169: «η πρώτη του γραφή βρίσκεται σε πιο πολύ στενή ανταπόκριση με την τοπολαλιά του. Ύστερα αγωνιζόταν για την ανύψωσή της σε κοινή»), και επιδίδεται σε μια σχολαστική αντιβολή των παραλλαγών για να το αποδείξει, καταλήγει όμως στο συμπέρασμα «πως, και όταν το πετύχανε αυτό, δεν έμενε πάντοτε ικανοποιημένος, αλλά επέστρεφε σε παραλλαγή με ιδιωματικά στοιχεία» (σ. 209 –πβ. σσ. 204-205). Κατά τον συγγραφέα, αυτή η αμφιταλάντευση δείχνει τον διμέτωπο αγώνα του Σολωμού αφενός να δημιουργήσει πανελλήνια ποιητική γλώσσα και αφετέρου να διασώσει το διαλεκτικό στοιχείο στην ποίησή του, ως στοιχείο αυθεντικότητας. Αλλά το πρόβλημα, όπως θα δούμε παρακάτω, έγκειται κατά μεγάλο μέρος στη μέθοδο του μελετητή.

⁵⁸ Είναι φυσικά αδύνατον να παρακολουθήσουμε λεπτομερώς την ανέλιξη του κριτικού στοχασμού, καθώς μάλιστα δύσκολα θα βρούμε στη σολωμική βιβλιογραφία ένα βιβλίο που να μην αφιερώνει έστω και λίγες γραμμές στη γλώσσα του ποιητή. Οι επισημάνσεις που ακολουθούν δεν έχουν καμία αξίωση πληρότητας. Απομονώνουν απλώς ορισμένες στιγμές της σχετικής συζήτησης, τις οποίες θεωρώ αντιπροσωπευτικές γενικότερων πνευματικών τάσεων και ζυμώσεων.

μπορούσε να αγνοηθεί το πρόδηλο;). Είναι ότι το πρόδηλο αυτό γεγονός περιγράφηκε σχεδόν πάντα διχοτομικά: ο Σολωμός έγραψε ελληνικά ή ιταλικά, κατά τρόπο μάλιστα που «όταν έγραφε ελληνικά ελευθερώνετο παντάπασι από την επιρροή της ιταλικής»⁵⁹ –και το αντίστροφο βέβαια. Τα πράγματα αυτά λέγονται το 1859 από έναν άνθρωπο, τον Πολυλά, που για δυο χρόνια περίπου ξημεροβραδιαζόταν πάνω στα κατάλοιπα του ποιητή προσπαθώντας να βάλει τάξη στο δίγλωσσο, αν όχι πολύγλωσσο, χάος τους. Δεν μπορούμε, φυσικά, να αγνοήσουμε την ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία ο απόλυτος αυτός ισχυρισμός του πρώτου εκδότη του Σολωμού αποκτά νόημα και αξιωματική εγκυρότητα: στα 1859 ο φερόμενος ως εθνικός ποιητής της Ελλάδας⁶⁰ εννοείται ότι ελευθερωνόταν παντάπασι από την επιρροή της ιταλικής, όταν έγραφε ελληνικά. Ξέρουμε ότι η δεκαετία του '50 είναι για τον ελλαδικό χώρο μια περίοδος εντεινόμενου γλωσσικού εξαρχαϊσμού και εθνικιστικού παροξυσμού, μια περίοδος βεβαρημένη από την ξενοφοβία (για την ακρίβεια: δυτικοφοβία), που εκδηλώνεται ως αντίβαρο στις «επιθέσεις» των Ευρωπαίων (Κριμαϊκά, δυσπιστία ως προς την αρχαιοελληνική καταγωγή).⁶¹ Αν και ο Πολυλάς των *Προλεγομένων* φαίνεται να

⁵⁹ ΑΠ.1, σ. 39.

⁶⁰ Το επίσημο χρίσμα του εθνικού ποιητή το πήρε ο Σολωμός το 1865 επί Γεωργίου του Α', με την καθιέρωση του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* ως εθνικού (αξίζει να υπενθυμιστεί ότι ο *Ύμνος* αποτελεί, κατά γενική ομολογία, ένα από τα «λογιότερα» ποιήματα του Σολωμού). Όμως στη συνείδηση των Επτανησίων ο ποιητής είχε από νωρίς καθιερωθεί ως «εθνικός» και την ίδια τιμή του επιδαμίλευσε μερίδα του αθηναϊκού Τύπου ήδη την επομένη του θανάτου του: βλ. λ.χ. την αγγελία του γεγονότος από την εφημ. *Αιών* (19/2/1857), την οποία αναφέρει ο Τωμαδάκης 1954, σ. οα'.

⁶¹ Η γλωσσική μάχη δίνεται πλέον μεταξύ καθαρεύουσας-αρχαϊζουσας: βλ. Βαγενάς 1992α, σ. 300 κ.εξ.· Σκοπετέα 1988, ιδίως σ. 110 κ.εξ.· Η διαμάχη Π. Σούτσου (*Νέα Σχολή*) και Κων/νου Ασόπιου (*Τα Σούτσεια*) στα 1853 συνοψίζει τις εντάσεις της πνευματικής ζωής εκείνου του καιρού: βλ. Μουλλάς 1980, κυρίως σσ. 145-146. Στην αρχή της δεκαετίας (1951) ξεκινάει ο Ράλλειος ποιητικός διαγωνισμός: για την «ιδεολογία» των ποιητικών διαγωνισμών βλ. Moullas 1976. Αμυντικές τάσεις καθορίζουν το δόγμα ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και δίνουν κύρος στη ζαμπελιο-παπαρηγοπούλειο σχολή: βλ. σχετικά Δημαράς, *Ρωμ.*, σσ. 376-379 και *passim*.

βρίσκεται έξω από την άμεση επιρροή αυτού του κλίματος, η στάση του είναι ενδεικτική της απήχησης που είχε η «γλωσσική πολιτική» στους κύκλους της επτανησιακής λογοσύνης. Συνδυάζοντας δύο φαινομενικά αντίθετες απόψεις, εκείνη που βλέπει μια αγεφύρωτη διάσταση ανάμεσα σε Επτάνησα και Αθήνα⁶² και εκείνη που θεωρεί ότι η τομή ανάμεσα στις δύο παραδόσεις δεν είναι και τόσο απόλυτη,⁶³ θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Πολυλάς θέλει μεν να συμβάλει στο

⁶² Για «αντίθεση αποφασιστικής σημασίας», μιλάει ο Μουλλάς 1980, σ. 146, «που εκδηλώνεται από νωρίς ανάμεσα στα δυο κυρίαρχα στρώματα της ελληνικής διανοήσης, τους Φαναριώτες και τους Επτανήσιους. Αγώνας διείσδυσης στα καίρια πόστα της κρατικής μηχανής από την αρχή κióλας της δημιουργίας του κράτους [...] τέτοιες αντιθέσεις οξύνονται σε ορισμένες στιγμές, όταν ανατρέπονται οι ισορροπίες σε όφελος της μιας ή της άλλης παράταξης. [...] γύρω στα 1850, [...] η μεταβολή της Αθήνας σε κυρίαρχο πόλο έλξης, ο μεγαλοϊδεατισμός και η στροφή του ενδιαφέροντος προς την Κωνσταντινούπολη - Βυζάντιο είναι ασφαλώς από τους παράγοντες που ανεβάζουν τις μετοχές των Φαναριωτών». Για τον Βελουδή η ριζική διάσταση των δύο παραδόσεων αποτυπώνεται έκδηλα στο επίπεδο της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Κατ' αυτόν, ο ελληνικός ρομαντισμός είναι μεν ενιαίος –επτανησιακός και αθηναϊκός– αλλά διαφοροποιημένος: «η λογοτεχνία της λεγόμενης «Επτανησιακής Σχολής» [που ο συγγραφέας εμμέσως πλην σαφώς την εξομοιώνει με τη «σολωμική»] στοιχειοθετεί μιαν αμιγέστερη («ουσιαστικότερη» θα έλεγε ο Παλαμάς) παραλλαγή του ευρωπαϊκού ρομαντισμού απ' ό,τι η αθηναϊκή, κλασικορομαντική παρεκτροπή του» (Βελουδής 1989, σ. 399).

⁶³ Είναι η θέση που υποστήριξαν οι Γαραντούδης και Βαγενάς σε πρόσφατες ανακοινώσεις και επιφυλλίδες τους [βλ. λ.χ. το δημοσίευμα του Γαραντούδη, «Ο Σολωμός και οι Επτανήσιοι ποιητές» στην *Καθημερινή* (3.11.1998, σ. 10), καθώς και τα κείμενα του Βαγενά, «Ο Σολωμός ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Επτανήσιους», «Το επίτευγμα του Σολωμού» στο *Βήμα της Κυριακής* (29.11.1998, σσ. 14-15, και 13.12.1998, σ. 21, αντίστοιχα)]. Οι μελετητές αυτοί α) θεωρούν ότι δεν υπάρχει ουσιαστικά μια ενιαία και ομοιογενής «επτανησιακή (= σολωμική) σχολή» (με τον τρόπο που είναι ενιαία και ομοιογενής η «αθηναϊκή σχολή»), β) δέχονται ότι υπάρχει σύγκλιση –και όχι απόκλιση– μεταξύ των δύο παραδόσεων (επτανησιακής και αθηναϊκής), και γ) αναγνωρίζουν, ως εκ τούτου, την οριακή μοναξιά του Σολωμού, που προσπαθεί να καλλιεργήσει την ποιητική γλώσσα της νεότερης Ελλάδας επιλέγοντας έναν δρόμο τον οποίο κανείς τελικά από τους συγχρόνους του (ούτε καν οι «κύκλος» του) δεν ακολουθεί ή δεν καταλαβαίνει.

στήσιμο ενός εθνικού ποιητή που δεν θά 'ναι Φαναριώτης αλλά Επτανήσιος, το κάνει όμως με τους όρους που επιβάλλει το πνευματικό κλίμα της εποχής, και δη το πνευματικό κλίμα των Αθηνών: αποσιωπώντας, διπλωματικά, τη διγλωσσία των σολωμικών αυτογράφων.⁶⁴

Γενικά, η εντύπωση που σχηματίζει κανείς είναι ότι ο Πολυλάς, τόσο στο επίπεδο της εκδοτικής πρακτικής όσο και στο επίπεδο της παρουσίασης του ποιητή, αντιμετωπίζει το πρόβλημα των ελληνοϊταλικών του Σολωμού κάπως απλουστευτικά, σχεδόν σαν αυτό να μην υπάρχει: στο επίπεδο της εκδοτικής πρακτικής, παρουσιάζει το σολωμικό έργο γλωσσικά ομοιογενές, αποδίδοντας στα ελληνικά (χωρίς να το δηλώνει ρητά στον αναγνώστη) τους ιταλικούς στοχασμούς και τα σχεδιάσματα του ποιητή.⁶⁵ Στα *Προλεγόμενα*, από την άλλη, φαίνεται να

⁶⁴ Ίσως ο εκδότης διαισθανόταν ότι η απογοήτευση και διάψευση των προσδοκιών, που, ούτως ή άλλως, προκαλούσε η εικόνα των *Ευρισκομένων* ποιητικών σπαραγμάτων και αποσπασμάτων του Σολωμού (πβ. τη γνωστή ρήση του Βαλαωρίτη για τη διάψευση των ελπίδων του έθνους), θα επιτεινόταν από την αναφορά και στην προβληματική –ιταλοελληνική– γλωσσική εκφορά τους. Μπορεί, βέβαια, η εξήγηση να είναι ακόμη πιο απλή: ίσως για τον Πολυλά να είναι *φυσιολογικό* αυτό που βλέπει στα αυτόγραφα (έτσι έγραφαν στα πρόχειρά τους οι Επτανήσιοι) και, επομένως, να μην αισθάνεται την ανάγκη να το δηλώσει στο κερκυραϊκό κοινό του 1859, που είναι και ο αμεσότερος αποδέκτης των *Ευρισκομένων*. Αλλά μια τέτοια υπόθεση μού φαίνεται λίγο πιθανή: γιατί αισθάνεται την ανάγκη να προκρίνει μια *διχοτομική* περιγραφή της σολωμικής διγλωσσίας, εφόσον το κοινό στο οποίο απευθύνεται είναι εθισμένο στην ανάμιξη των δύο γλωσσών;

⁶⁵ Το εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού είναι πολύ σύνθετο για να το συζητήσουμε εδώ. Η μέθοδος που γενικά ακολουθήθηκε έθετε ένα διαχωριστικό όριο ανάμεσα στα ελληνικά και τα ιταλικά του Σολωμού. Θα χρειαστεί να περιμένουμε ως τα 1964 για να καταδειχθεί, με τη μνημειώδη έκδοση των *Αυτογράφων Έργων* από τον Λ. Πολίτη, ότι η μονοδιάστατη εικόνα της σολωμικής γλώσσας είναι τελικά μια οφθαλμαπάτη. Από την έκδοση αυτή απορρέουν οι μόνες εκδοτικές δοκιμές, που διασώζουν τη μιγαδική μορφή των σολωμικών κειμένων, οι λεγόμενες αναλυτικές. Το μειονέκτημα των εκδόσεων αυτών, όπως έχει επανειλημμένα τονίσει ο Αλεξίου (1994, 1997) αλλά και άλλοι μελετητές, είναι ότι δεν διαβάζονται. Αξίζει πάντως να τονισθεί ότι, κατά τα τελευταία ιδίως χρόνια, οι σολωμιστές αποκτούν ολοένα και εντονότερη συνείδηση της σημασίας που έχουν τα ιταλικά σχεδιάσματα στην κατανόηση των ελληνικών στίχων του ποιητή

προκρίνει ένα σχήμα διάκρισης, σύμφωνα με το οποίο η χρήση των δύο γλωσσών δεν συμπίπτει ποτέ στην ίδια και την αυτή περίοδο για την ίδια και την αυτή ασχολία.⁶⁶ Κι αν σε κάποια περίοδο η σύμπτωση αυτή συμβαίνει, ο Πολυλάς φροντίζει να την άρει, με έναν τρόπο όμως που μάλλον προδίδει την αμηχανία του. Θα άξιζε τον κόπο να ξαναδούμε τη φράση που σημειώσαμε παραπάνω μέσα στα συμφραζόμενά της:

«Εις την ύστερη δεκαετία της ζωής του ποιητή σημαντική είναι η εποχή (1847-1851), εις την οποία προσωρινά επέστρεψε εις την ιταλική σύνθεση [...]. Η ιταλική σύνθεση, εις την οποίαν ο ποιητής εργάζετο με απίστευτην ευκολία, δεν τον απόκοβε όμως από την ελληνική. Εις την ίδιαν εποχή (1849), [...] έγραφε και το *Carmen Seculare* [...]. Μέρος του τρίτου αποσπάσματος ευρίσκεται και εις ιταλικούς ενδεκασύλλαβους στίχους [...] και όποιος συγκρίνη αυτά τα δύο στιχουργήματα της ίδιας ύλης θέλει εύρει ότι ο χαρακτήρας των δύο γλωσσών ήταν καθαρότατα τυπωμένος εις το πνεύμα του Σολωμού, ώστε όταν έγραφε ελληνικά ελευθερώνεται παντάπασι από την επιρροή της ιταλικής, μολονότι εις αυτήν συνήθως ομιλούσε, και, τες περισσότερες φορές, επρωτοσχεδίαζε τα ποιήματά του».⁶⁷

Τις ελάχιστες φορές που το πρόβλημα της μιγαδικής γλώσσας του Σολωμού βγαίνει στην επιφάνεια, αντιμετωπίζεται σαν κάτι το αρνητικό. Θα περιοριστώ και

(είναι μία από τις αρχές που ακολούθησε ο Αλεξίου στη νεότερη έκδοση των *Πεζών και Ποιημάτων* του Σολωμού).

⁶⁶ Παράδειγμα: «[...] τρεις χρόνους μοναχά μετά την επιστροφή του από την Ιταλία έγραφε την *Τρελή Μάνα*, και πολύ πιθανώς τα *Δύο Αδέλφια*. Είχε παύσει να συγγράφει εις την ιταλική γλώσσα, εις την οποία, μόνον ως *ξεφάντωση* και για να κάμη χάρη των φίλων του αυτοσχεδίαζε ακόμη με θαυμαστήν ετοιμότητα. Το πνεύμα του φυσικά αυτεξούσιο και αναπαυμένο εις τον εθνισμό είχε ήδη χωρισθή την *ξένη φιλολογία* από την οποία ήταν θρεμμένο» (ΑΠ.1, σ. 17 –η υπογράμμιση των φράσεων είναι δική μου).

⁶⁷ ΑΠ.1, σσ. 38, 39.

πάλι σε επτανησιακά παραδείγματα. Ο ανιψιός του Πολυλά, Γεώργιος Μαρτινέλης, σε απόσπασμα μελέτης του που δημοσιεύθηκε στα *Προλεγόμενα* της σολωμικής έκδοσης του Δε Βιάζη (1880), θεωρεί ότι η διγλωσσία του Σολωμού – το διαρκές πέρασμα από την ιταλική σκέψη στην ελληνική λέξη– υπήρξε το βασικό αίτιο που ο ποιητής δεν ετελείωσε και δεν ετελειοποίησε τα ποιήματά του.⁶⁸ Ο Καιροφύλας, που εκδίδει τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* στα 1927, επαναλαμβάνει εν ολίγοις αυτά που λέει ο Μαρτινέλης, κάνει δε λόγο για την τρομερή κακογραφία και ανορθογραφία των σολωμικών χειρογράφων, καθώς και για την ανάμιξη ελληνικών και ιταλικών λέξεων.⁶⁹ Νομίζω ότι και αυτές οι αντιδράσεις φέρουν έκδηλα τα ίχνη της εποχής στην οποία ανήκουν. Στα χρόνια μετά την Ένωση η αφομοίωση του επτανησιώτικου στοιχείου συντελείται με γοργούς ρυθμούς: το 1880 και, πολύ περισσότερο, το 1927 η σολωμική διγλωσσία δεν φαίνεται πια το ίδιο αυτονόητη για τους συμπατριώτες του ποιητή, οι οποίοι αισθάνονται την ανάγκη να την δηλώσουν ως κάτι το προβληματικό εν σχέσει προς τη γλωσσική ενοποίηση (τον μονογλωσσικό προσανατολισμό) που έχει εν τω μεταξύ επιβληθεί ανά την επικράτεια από το αθηναϊκό κέντρο.

Κάνοντας ένα χρονικό άλμα, ας σημειώσουμε ότι η παθολογική διάσταση της σολωμικής διγλωσσίας αναδεικνύεται και στη μόνη νεοελληνική εργασία που γνωρίζω να αναμετριέται με το πρόβλημα σε μεταγενέστερη εποχή. Αναφέρομαι στον «Σολωμό» του Ζήσιμου Λορεντζάτου, μια μελέτη γραμμένη στα χρόνια του

⁶⁸ Το κείμενο του Μαρτινέλη περιλαμβάνεται στις σσ. νς'-νκ' της έκδοσης Δε Βιάζη 1880 (ευχαριστώ τον κύριο Περικλή Παγκράτη για την αποστολή του σχετικού αποσπάσματος και τις πληροφορίες που μου έδωσε: ο Γεώργιος Μαρτινέλης, ποιητής που επηρεάζεται από τον Σολωμό, είχε γράψει μια ευρύτερη μελέτη με τίτλο «Βραχεία αισθητική εκ παραλλήλου κρίσις περί των τεσσάρων κατ' εξοχήν ποιητών της νεωτέρας Ελλάδος, Χριστοπούλου, Σολωμού, Ζαλοκώστα και Βαλαωρίτου», η οποία όμως έμεινε ανέκδοτη. Απέστειλε τη μελέτη του στον Δε Βιάζη, ο οποίος δημοσίευσε μόνο το τμήμα που αναφερόταν τον Σολωμό. Το χειρόγραφο της μελέτης του Μαρτινέλη λανθάνει).

⁶⁹ Βλ. Καιροφύλας 1927, σ. 20.

Εμφυλίου (1945-46),⁷⁰ που φέρει –θά ’λεγε κανείς– το βάρος και τα τραύματα του πολέμου: είναι χαρακτηριστικό ότι η διγλωσσία του Σολωμού εξετάζεται πάντα υπό το πρίσμα της «τυραννίας» (σ. 19), της «τραγικότητας» (σ. 20), της «δυσκολίας» (*passim*), του «δράματος» (σ. 20), του «διχασμού» (σ. 21), της «ταλαιπωρίας» (σ. 21), της «κόλασης», στην οποία ο Σολωμός ήταν «καταδικασμένος να βασανίζεται» (σ. 22) έχοντας το αίσθημα του «γλωσσικού προπατορικού αμαρτήματος» (σ. 22).⁷¹ Εκείνο που οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στη θαρραλέα προσπάθεια του Λορεντζάτου είναι πως, για πρώτη φορά, το πυκνό πλέγμα της ελληνοϊταλικής διαπλοκής δεν επιχειρείται να διαχωριστεί στα εξ ων συνετέθη: σχολιάζοντας, στην κατακλείδα της μελέτης του (σσ. 87-88), «το απρόοπτο κείμενο της *Γυναίκας*» ο συγγραφέας γράφει: «Παραθέτω τις φράσεις όπως είναι γραμμένες από το χέρι του Σολωμού δίχως να τις ξεχωρίζω [...]. Εκτός από την ασύγκριτη γεύση του γλωσσικού των επινοήματος νομίζω πως αφήνουν μια ιδιαίτερη προοπτική για το σχέδιο. [...] Προς θεού να μη μεταφραστούν ελληνικά!».

Πέρα από τις μεμονωμένες και σποραδικές αναφορές στη διαγλωσσική υπόσταση της σολωμικής έκφρασης, η συζήτηση γύρω από τον Σολωμό και τη γλώσσα του θα κινηθεί σε αυστηρά ενδογλωσσικό πλαίσιο και θα συνδεθεί, από νωρίς, με το εγχώριο γλωσσικό ζήτημα –για την ακρίβεια: με το ζήτημα της νεοελληνικής ποιητικής γλώσσας, που στα χρόνια του Σολωμού είναι υπό διαμόρφωση. Μια εκτεταμένη πραγμάτευση των θεμάτων αυτών θα μας οδηγήσει έξω από τα όρια της παρούσας μελέτης. Για τον λόγο αυτό θα περιοριστώ σε κάποιες γενικές επισημάνσεις. Όπως ξέρουμε, διάφορες μελέτες εκπονήθηκαν κατά καιρούς με στόχο να προσδιοριστούν οι γλωσσικές φλέβες που αρδεύουν το

⁷⁰ Προσιτή στη συναγωγή *Μελέτες* [= Λορεντζάτος 1967].

⁷¹ Αν κανείς διάβαζε την τελευταία φράση με την οπτική του Καπάδοχου 1992 (βλ. την ψυχολογική ερμηνεία που δίνεται στις σσ. 95-100), θα έμπαινε στον πειρασμό να συσχετίσει το αίσθημα του γλωσσικού προπατορικού αμαρτήματος με το στίγμα που κουβαλάει ο Σολωμός, όντας νόθο («φυσικό») παιδί ενός αριστοκράτη και μιας πληβείας.

σώμα της ελληνόγλωσσης ποίησης του Σολωμού: μανιάτικη (Κουτσιλιέρης 1967), επτανησιώτικη (Καββαδίας 1987), λόγια (Τωμαδάκης 1991· πβ. Γεωργακάς 1959), δημοτική (ενν. του δημοτικού τραγουδιού: Χατζηγιακουμής 1968). Κατά τον Mackridge 1994b, το γλωσσικό ιδεώδες του Σολωμού ήταν η δημιουργία μιας αδαμικής ή καθολικής γλώσσας (universal, adamic language: βλ. σσ. 65-66, 69-70) πέρα και πάνω από τις διαλέκτους (πβ. εδώ και σημ. 57). Επιχειρώντας μια κριτική αποτίμηση των συμβολών αυτών, θα επισημαίναμε επιγραμματικά τα εξής: η εργασία του Κουτσιλιέρη είναι εξαιρετικά προχειρογραμμένη. Η θέση του Mackridge πολύ θεωρητική. Σε ό,τι αφορά το τρίπτυχο «επτανησιώτικη – λόγια – δημοτική», με το οποίο ασχολούνται οι άλλοι μελετητές, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Σολωμός αντλεί το γλωσσικό υλικό του και από τις τρεις αυτές πηγές. Το πρόβλημα έγκειται στην τεκμηρίωση.⁷² Το βασικό μειονέκτημα στην εργασία του Τωμαδάκη είναι η έλλειψη ενός, μικρού έστω, προβληματισμού γύρω από τη μεθοδολογία: τα πάντα είναι θέμα διαίσθησης, υποκειμενικής κρίσης: οι λέξεις έχουν αποκοπεί από το άμεσο γλωσσικό περιβάλλον τους και αγνοείται η πραγματική τους λειτουργία μέσα στο κείμενο. Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζει και η μέθοδος του Γεωργακά. Σε ό,τι αφορά την εργασία του Καββαδία, το αδύνατο σημείο της ανάλυσης είναι η γραμμικότητα με την οποία ο μελετητής βλέπει τη γλωσσική επεξεργασία του ποιητή (από τον ιδιοματικότερο στον πανελλήνιο τύπο), μολοντί το κριτήριο της «διαδοχής» είναι συχνά ιδιαίτερα επισφαλές σε ό,τι αφορά τις σολωμικές παραλλαγές. Ακόμη πιο έντονο

⁷² Ο Τωμαδάκης, λόγου χάρι, παραθέτει έναν μακρύ κατάλογο λέξεων και φαινομένων, που πιστοποιούν την επίδραση της λόγιας γλώσσας στον Σολωμό. Σύμφωνοι. Αλλά με βάση ποιο κριτήριο λογαριάζονται «λόγια» στοιχεία όπως: *αγρός, αριθμός, εχθρός, ήχος, πλούτος, αγκάλη, ακοή, γαλήνη, βία, πλημμύρα, αίμα, δάκρυ, θαύμα, πέλαγος, φως* κλπ., κλπ.; Κατά πόσο «αρχαία» μπορεί να θεωρηθεί η χρήση του *άκρος*, ή ο αναδιπλασιασμός *τετρομασμένος* (που είναι διαλεκτικός: βλ. σχετικά Καββαδίας); Γιατί να θεωρήσουμε χαρακτηριστικό λογιότητας την παραγωγή σύνθετων επιθέτων (το *καρδιοχτύπι*, ας πούμε), όταν είναι βασικό γνώρισμα όχι μόνο του εγγράμματος Χριστόπουλου αλλά και του δημοτικού τραγουδιού (βλ. σχετικά Χατζηγιακουμής);

προβληματισμό δημιουργούν τα κριτήρια βάσει των οποίων ορίζεται ένας τύπος ως διαλεκτικός, λαϊκός ή πανελλήνιος.⁷³

Το οδηγητικό νήμα αυτού του είδους των προσεγγίσεων είναι, ασφαλώς, το εγχώριο γλωσσικό ζήτημα και, πιο ειδικά, το ζήτημα της νεοελληνικής ποιητικής γλώσσας που, όπως είπαμε, στα χρόνια του Σολωμού είναι υπό διαμόρφωση. Ήδη το 1859, για να αναφερθώ σε ένα μόνο, ενδεικτικό, παράδειγμα, η «αντανακλαστική» αντίδραση του Σπ. Ζαμπελίου⁷⁴ στο διάβασμα των *Ευρισκομένων* δεν στοχεύει (τουλάχιστον όχι ευθέως) στο μικτό γλωσσικό όργανο του ποιητή όσο μάλλον στο σπάσιμο ενός κανόνα που τηρείται απ' όλους ανεξαιρέτως τους λογοτέχνες της εποχής. Ο κανόνας μπορεί να συνοψιστεί στα αντιθετικά ζεύγη: υψηλές ιδέες – λόγια γλώσσα / αφελής ποίηση – δημοτική γλώσσα.⁷⁵ Κατά τον

⁷³ Παραδείγματος χάρη, δεν μου είναι αντιληπτό γιατί ο τύπος ««μοσκοβολίζαν» είναι της λαϊκής ζακυνθινής, ενώ το «μοσκομυρίζαν» είναι πανελλήνιο» (σ. 173)· ή γιατί το «κακότυχο» είναι «πιο κοινό» από «το λαϊκό επίθετο «κακορίζικου» (σ. 175) και το «βαστούνε» (στο χέρι) είναι ένα «τοπικό λαϊκό ρήμα», που ο Σολωμός «*τρέπει* σε «κρατούνε»» (σ. 174). Δυσκολεύομαι ακόμα να καταλάβω τη διαφορά ανάμεσα στη «*λαϊκή κατάληξη* – ουνε του ρήματος «*χώνουνε*»» και «στην *πανελλήνια* – ουν» (σ. 171). Τέτοιες απορίες προκύπτουν διαρκώς κατά την ανάγνωση του κύριου μέρους της εργασίας αυτής (σσ. 169-205). Όσο για τον Χατζηγιακουμή, θα αναφερθώ σε ορισμένα προβλήματα της μεθόδου του παρακάτω (βλ. Μέρος ΙΙΙ, σημ. 163).

⁷⁴ Ο Σπ. Ζαμπέλιος, γιος του Ιωάννη, ήταν, όπως αναφέρει ο Χατζηβασσιλείου 1989, σ. 161, «πρώην ομοτράπεζος του σολωμικού κύκλου». Δεν είναι απίθανο η αρνητική κριτική του (αναφέρομαι στη γνωστή μελέτη του «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;») να υποκινείται και από προσωπικά κίνητρα, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Πολυλάς στην ανταπάντησή του «Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπελίου» (βλ. λ.χ. σσ. 134-135, σημ. 1 και *passim*). Τα δύο κείμενα δημοσιεύονται μαζί στον τόμο *Γύρω στο Σολωμό* (1925).

⁷⁵ Ο κανόνας αυτός ανάγεται στη νεοκλασική αντίληψη ότι ο ποιητής που φιλοδοξεί να δημιουργήσει σοβαρή ποίηση – ειδικά μάλιστα ο νεοέλληνας ποιητής που θέλει να γίνει υμνητής του εξαιρετικού γεγονότος της ελληνικής Επανάστασης – δεν μπορεί παρά να προσδώσει στη γλώσσα και το ύφος του τη μεγαλοπρέπεια της κλασικής γλώσσας, ήτοι να «ενδύσει» το έργο του με αρχαϊκό ένδυμα: θυμίζω ότι τυπική θέση των νεοκλασικιστών ήταν πως η αρχαία ελληνική αποτελεί την ιδανική γλώσσα της υψηλής ποίησης. Προς αυτή την οδό κατευθύνονται οι ποιητικές απόπειρες του Κάλβου, αλλά και των βασικών εκπροσώπων της Α' Αθηναϊκής Σχολής

Ζαμπέλιο, η αποτυχία των έργων του Σολωμού (εξαιρουμένων των νεανικών τραγουδιών του) έγκειται ακριβώς στο ότι θέλησε να εκφράσει υψηλές ιδέες σε μια γλώσσα κατάλληλη μόνο για την ελεγειακή και απλή ποίηση. Δεν πρόκειται απλώς για την «αποστασία» στον «ετερούσιον και αλλοτύπωτον Γερμανισμόν». Πρόκειται κυρίως για την αποστασία από τα ποιητικά ειωθότα, από τη γλωσσική πεπατημένη του καιρού: ο Σολωμός ελέγχεται διότι επιχείρησε «να αναχθεί σε ένα είδος ανώτερης λυρικής ποίησης με ανεπαρκές, εν προκειμένω, όργανο τη δημοτική γλώσσα», τη στιγμή που «για έναν αντίστοιχο τύπο ποίησης [...] οι «στιχουργοί» καθιέρωσαν στα ποιήματά τους «τη διάλεκτο της ανωτέρας και πεπαιδευμένης τάξεως» [...].⁷⁶

Με παρεμφερείς όρους επιχειρείται κάποτε να περιγραφεί και η σχέση ελληνικών στίχων / ιταλικών πεζών στα χειρόγραφα του Σολωμού. Ο Massimo Peri πρότεινε τον όρο «ερμηνεία κατά ζεύγη»⁷⁷ για να περιγράψει αυτού του είδους τη θεώρηση, σύμφωνα με την οποία –για να το πούμε πολύ σχηματικά– ο Σολωμός χρησιμοποιούσε τα ιταλικά προκειμένου να καλύψει το διανοητικό σκέλος των εκφραστικών του αναγκών και τα ελληνικά για να καλύψει το συναισθηματικό (ποιητικό) σκέλος των αναγκών αυτών. Το ενδιαφέρον στην περιγραφή αυτή, εκτός των άλλων, είναι ότι μας θυμίζει την παραδοσιακή αντίθεση ανάμεσα σε καλλιεργημένη και λαϊκή γλώσσα, που στήριξε τη

μετά τη «δημοτικίζουσα» φάση των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων. Για έναν βασικό προσανατολισμό γύρω από το σύνθετο αυτό ζήτημα βλ. Γουνελάς 1995 (κυρίως το πρώτο Μέρος)· Δημαράς, *Ρωμ.* (κυρίως σ. 167 κ.εξ.)· Σκοπετέα 1988 (κυρίως σσ. 99-118)· Vitti 1995 (κυρίως σσ. 13-36, 79-90)· Βαγενάς 1992α.

⁷⁶ Τα παραθέματα προέρχονται από το άρθρο του Χατζηβασιλείου 1989, σ. 164, ο οποίος δίνει μια καλή σύνοψη των αντιλήψεων περί λογοτεχνικής γλώσσας στους κύκλους των λογίων της τότε ρομαντικής Αθήνας. Αυτής ακριβώς της ατμόσφαιρας πιστός εκφραστής είναι ο Ζαμπέλιος: αξίζει να σημειωθεί μια φράση του για τις μεγαλόπνοες Ωδές του ποιητή (τον Ύμνο και τον Μπάμπρον): το γλωσσικό τους ένδυμα είναι «στενόν και πενιχρόν επί πελώριον ήρωος ανάστημα» (την παραθέτει ο Χατζηβασιλείου, *αυτ.*, σ. 163).

⁷⁷ Peri 1996b, σ. 83.

θεωρητική διαμάχη γύρω από το γλωσσικό πρόβλημα ως τα πολύ πρόσφατα χρόνια. Διατυπωμένο όμως με τους όρους του γλωσσικού ζητήματος, το πρόβλημα της σολωμικής γλώσσας εξομαλύνεται κατά κάποιον τρόπο, αφενός γιατί προσγράφεται στην κοινή εμπειρία των Ελλήνων διανοουμένων της εποχής του, αφετέρου γιατί ανάγεται σε πρόβλημα όχι τόσο του χρήστη όσο μάλλον του οργάνου έκφρασης. Δεν είναι, φαίνεται να μας λέει η περιγραφή αυτή, ότι ο Σολωμός αδυνατούσε να χειριστεί τη νεοελληνική γλώσσα. Είναι ότι η λεκτική ύλη της αυτομόρφωτης γλώσσας του λαού «δεν ημπορούσε να αρκέσει εις τα πολυειδή λεπτά ζητήματα τα οποία καθημερινώς του επαρουσίαζε η άκρα καλαισθησία του»⁷⁸ –και η διάνοιά του, φυσικά. Είναι, με λίγα λόγια, ότι το ένδυμα της ακατέργαστης δημοτικής ήταν εξ ορισμού πολύ στενό, πολύ στοιχειώδες για να χωρέσει τα υψηλά νοήματα, σύμφωνα με την αγαπημένη νεοκλασική μεταφορά των Ελλήνων ρομαντικών. Μολονότι μια τέτοια περιγραφή δεν είναι αβάσιμη, αν σκεφτούμε ότι το καθεστώς διγλωσσίας που επικρατεί στα Ιόνια Νησιά στις αρχές του περασμένου αιώνα παρουσιάζει σημαντικές αναλογίες με το καθεστώς διγλωσσίας που επικρατεί, την ίδια εποχή, στο μικροσκοπικό ελλαδικό βασίλειο (φτάνει στη θέση της αρχαΐζουσας, ως υψηλής ή καλλιεργημένης γλώσσας, να βάλουμε την ιταλική),⁷⁹ μια πρόχειρη ματιά στις σελίδες των αυτογράφων αρκεί για να μάς δείξει πως αυτή η εφησυχαστική ερμηνεία κατά ζεύγη περιορίζει δραστικά την ιδιοτυπία του προβλήματος, κάνοντας τη σολωμική διγλωσσία να δείχνει όχι μόνο λιγότερο σύνθετη αλλά και λιγότερο «ανοίκεια» απ' ό,τι είναι πραγματικά.⁸⁰

⁷⁸ Η φράση είναι του Πολυλά (βλ. ΑΠ.1, σ. 38).

⁷⁹ Κι ίσως μάλλον γι' αυτό η λόγια γλώσσα δεν ρίζωσε στα Επτάνησα: το ισχυρό σκέλος στο δίπολο υψηλή/χαμηλή γλώσσα το κατείχε ήδη μια ξένη γλώσσα.

⁸⁰ Πβ. τα σχόλια του Peri 1996b, σσ. 83-84, καθώς και την καίρια παρατήρηση του Λορεντζάτου 1967, σύμφωνα με την οποία το εκφραστικό όργανο του Σολωμού θα μπορούσε να παραβληθεί με «ένα γλωσσικό τρίγωνο: τα ελληνικά, τα ιταλικά, τα ελληνοϊταλικά. Και τουλάχιστον ως μια ορισμένη περίοδο ο μηχανισμός της σκέψης του γινόταν ιταλικά [ή] πιθανότερο [...] φαίνεται

Το πόσο σύνθετη και το πόσο παράξενη είναι η σολωμική διγλωσσία θα φανεί καθαρά μόλις τα τελευταία χρόνια από τις εργασίες μιας περιορισμένης ομάδας ερευνητών, ντόπιων και ξένων, όπως ο Γιάννης Δάλλας, ο Peter Mackridge, ο Massimo Peri και άλλοι.⁸¹ Κοινό χαρακτηριστικό των νεότερων αυτών συμβολών είναι πως η διχοτομική ανάλυση δίνει τη θέση της στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι δύο γλώσσες διαλέγονται, αλληλοσυμπληρώνονται, ανακαλούν η μία την άλλη σ' αυτό το έργο εν προόδω που είναι η ποίηση του Σολωμού. Πρόκειται για μια ριζική αλλαγή οπτικής: αν η παραδοσιακή έρευνα συλλαμβάνει τη διγλωσσία μονόπλευρα μέσα από το σχήμα «διάκριση-των-γλωσσικών-κωδίκων», η σύγχρονη έρευνα την αντιλαμβάνεται μέσα από το σχήμα «διαπλοκή-των-γλωσσικών-κωδίκων». Η εξέλιξη αυτή οδηγεί σε μια πληρέστερη κατανόηση του διγλωσσικού φαινομένου όχι μόνο στον Σολωμό αλλά και γενικότερα: όπως δείξαμε και στο θεωρητικό μέρος, *λειτουργική διάκριση* και *διαπλοκή* αποτελούν δύο εκδοχές της επαφής των γλωσσών που δεν είναι εξομοιώσιμες, παρά μόνο με το τίμημα μιας σοβαρής παράβλεψης θεμελιακών χαρακτηριστικών της διγλωσσικής εμπειρίας.

πως έκανε τις ιδιαίτερες σκέψεις του [σε] μια γλώσσα μεικτή, καθαρά δικό του επινόημα: ελληνοϊταλικά» (συνοψίζω από τις σσ. 18, 21).

⁸¹ Πιο συγκεκριμένα: Mackridge 1994a, Mackridge 1994b, Peri 1996b, Δάλλας 1997 –πβ. και Merlier 1990, σσ. 45-58, καθώς και την πρόσφατα δημοσιευμένη εργασία της Κατερίνας Τικτοπούλου (1998).

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ***Μέθοδος ανάλυσης***

Από τις δύο όψεις της διγλωσσικής εμπειρίας η δυσκολότερη να περιγραφεί (και να ερμηνευθεί) είναι ασφαλώς η διαπλοκή. Αυτή μπορεί να εκδηλώνεται είτε άμεσα (η γλωσσική έκφραση παρουσιάζει γραμματικά στοιχεία από διαφορετικές γλώσσες –ας πούμε ότι πρόκειται για *διαπλοκή επιφανείας*), είτε έμμεσα (η γλωσσική έκφραση εμφανίζει επιφανειακά τα χαρακτηριστικά μιας γλώσσας, αλλά σ' ένα βαθύτερο επίπεδο είναι «διαταραγμένη» από την άλλη γλώσσα –ας πούμε ότι πρόκειται για *διαπλοκή βάθους*). Η διαπλοκή μπορεί να είναι ενδοφραστική και διαφραστική. Στο επίπεδο της προτασιακής δομής μπορεί να εμπλέκει ευρύτερα λεκτικά σύνολα (ονοματικές ή ρηματικές φράσεις), ή ακόμη και ελάχιστα δομικά στοιχεία (λέξεις, φωνήματα). Διαπλοκή, επομένως, μπορούμε να έχουμε και στα τρία επίπεδα γλωσσολογικής ανάλυσης: φωνολογικό, γραμματικό (μορφο-συντακτικό) και λεξικο-σημασιολογικό. Με βάση αυτό το τυπολογικό σχήμα θα επιχειρήσω να σχολιάσω ορισμένα φαινόμενα ελληνο-ιταλικής διαπλοκής στο έργο του Σολωμού.

Πριν προχωρήσω, θα ήθελα να επισημάνω δύο μεθοδολογικά προβλήματα: το πρώτο αφορά τη «διαπλοκή επιφανείας»: σύμφωνα με τις αρχές της δομικής γλωσσολογίας, χρειαζόμαστε ένα συμπαγές γλωσσικό σώμα, για να μπορέσουμε πάνω σ' αυτό να προσδιορίσουμε τα ετερόγλωσσα σημάδια της διαπλοκής. Στην περίπτωση όμως κειμένων που παρουσιάζουν μικτή γλώσσα κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου εύκολο, δεδομένου ότι η γλωσσική τους συνθετότητα αφήνει πολλά περιθώρια αυθαιρεσίας (ή τουλάχιστον ασυμφωνίας) ως προς τα κριτήρια επιλογής της μίας εκ των δύο γλωσσών ως «γλώσσας-βάσης» για την εξέταση των φαινομένων διαπλοκής. Η λύση του προβλήματος δίνεται από το ότι «ο δίγλωσσος

έχει συνήθως επίγνωση της γλώσσας στην οποία «ανήκει» αυτό που λέει»¹ (για τον ερευνητή ένας καλός δείκτης είναι το συγκεκριμένο²): όμως η λύση αυτή είναι κάπως πρόχειρη και αρκετά συζητήσιμη, δεδομένου ότι οι δίγλωσσοι «σε ορισμένες περιστάσεις, δεν μπορούν να πουν ποια γλώσσα είχαν την πρόθεση να χρησιμοποιήσουν στη φράση που μόλις πρόφεραν»³ –ή έγραψαν: ιδού, για του λόγου το αληθές, δύο δείγματα από τη ΓΖ: **α)** *Il vecchio anacatóthike mes τη kassatʒ, egirise anisíchos, skifiti e trovando το katrokanaato gíomato της το φόρεσε* (292, β.28-31). **β)** *E andai dietro allo specchio e vidi la donna del Zante που εκρεμοσθνα κ' εκίματιζε e sotto καθισμενος το δίπλοποδι un nano che imitava perfetta<mente?> quel ridere* (294, β.16-20).⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ό,τι έχουμε συνηθίσει να αναγνωρίζουμε ως γλώσσα (ένα σύστημα με αυτοτελή, συμπαγή, ομοιογενή δομή) μετατρέπεται σε ένα δια-σύστημα με ευμετάβλητη, ανομοιογενή, ακανόνιστη μορφή, που τινάζει στον αέρα οποιαδήποτε προσπάθεια να το οριοθετήσουμε με τομές και απλουστευτικές διακρίσεις.⁵

¹ Weinreich 1974, σ. 14.

² Δανείζομαι τον όρο από τον Χαραλαμπίκη 1995, σ. 117 (αναλογεί στο αγγλικό *context*, ιταλικό *contesto* κ.τ.λ.).

³ Weinreich 1974, σ. 100.

⁴ Όλα τα παραδείγματα είναι παρμένα από τα ΑΕ (εκτός και αν δηλώνεται διαφορετικά). Τροποποιώ ελαφρώς το σύστημα των παραπομπών και ορισμένες συντομογραφίες του Λεξ. Σολ. (βλ. «Συντομογραφίες» στο τέλος). Απλοποιώ την τυπογραφική διάταξη και αφαιρώ τις διαγραμμένες λέξεις, όπου αυτά δεν εξυπηρετούν τις ανάγκες της περιγραφής. Ως προς τα σύμβολα που χρησιμοποιώ, διευκρινίζω ότι οι γωνιώδεις αγκύλες (< >) σημαίνουν δική μου συμπλήρωση. Ο εκθέτης ^δ σημαίνει διάστιχο· η ένδειξη ^{+δ} σημαίνει ότι ο τύπος βρίσκεται και στο διάστιχο. Η πλάγια γραμμή (/) δηλώνει όριο στίχου ή αράδας· χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει ομοιοκαταληξία. Τα πλάγια ή έντονα στοιχεία είναι δικά μου. Για τις παραπομπές από τα ΑΠ, ισχύουν όσα ανέφερα στο άρθρο του 1996, σσ. 7-8.

⁵ Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται να υπερισχύει το ελληνόγλωσσο «περιβάλλον»· στη δεύτερη, το ιταλόγλωσσο. Η αδυναμία καθορισμού της γλωσσικής βάσης σε τέτοιες περιπτώσεις επισημαίνεται εύστοχα από τον Miller 1984a, σ. 12: «Bilingualism is comparatively rarely the compartmentalisation of one language from the other. More commonly exchanges between

Το δεύτερο πρόβλημα αφορά τη «διαπλοκή βάθους»: δεδομένου ότι η παρεμβολή της μίας γλώσσας στην άλλη είναι στην περίπτωση αυτή αφανής, δεν μπορούμε να είμαστε πάντοτε βέβαιοι ότι η απόκλιση από τον κανόνα οφείλεται σε διαγλωσσική επαφή. Αρκετές φορές, λόγου χάρη, θα συναντήσουμε στον Σολωμό δείγματα άστοχου συνδυασμού ανάμεσα σε επίθετο και ουσιαστικό. Στους στίχους: *όνειρο κοντό για μένα / νιότη, αγάπη και ζωή* (ΦΑ: ΑΠ.1, 152, 5.1-2)· *μη μακρύς καιρός με βάλη / σ' αλλουνού την αγκαλιά* (αυτ., 154_παραλλ.)· και *δε σ' είδα ποτέ δάκρυα να χύσης, / παρά λίγη στιγμή πριν μ' ατιμήσης* (Λ: ΑΠ.1, 160_παραλλ.) έχουμε: *όνειρο κοντό* (αντί: όνειρο σύντομο), *μακρύς καιρός* (αντί: πολύς καιρός), *λίγη στιγμή* (αντί: λίγη ώρα ή, τουλάχιστον, λίγες στιγμές). Μια πιθανή εξήγηση αυτής της συμπεριφοράς είναι, βέβαια, η σχέση του Σολωμού με την ιταλική γλώσσα (το *μακρύς καιρός*, ας πούμε, φαίνεται να είναι πιστή μετάφραση του *lungo tempo* των ιταλικών). Αλλά τέτοιες διατυπώσεις δεν μπορούν να εξηγηθούν πάντα –ή τουλάχιστον όχι αποκλειστικά– με βάση τον ιταλικό κανόνα. Είτε γιατί αποκλίνουν κι απ' αυτόν (*λίγη στιγμή*, λόγου χάρη, δεν λέγεται ούτε στα ιταλικά), είτε γιατί αφήνουν ανοιχτό ένα περιθώριο ενδογλωσσικής ερμηνείας. Το *όνειρο κοντό*, για παράδειγμα, μπορεί να ερμηνευθεί άνετα και με ενδογλωσσικά κριτήρια. Πράγματι, η χρήση τού *κοντός* με τη σημασία του «σύντομος, εφήμερος» κατοχυρώνεται στα ελληνικά σε διαλεκτικές αλλά και στερεότυπες εκφράσεις, όπως «κοντή ζωή», «κοντός λογαριασμός, μακρύα αγάπη ή φιλία», «Κυριακή, κοντή γιορτή», «κοντός ψαλμός αλληλούια» κλπ.⁶

bilinguals, and to a degree between bilingual and monolingual speakers, are typified by utterances that are not analysable by reference to a grammar of either the one or the other language which the person is said to speak. Rather from the grammatical, analytical standpoint, utterances will contain features of both languages [...].»

⁶ Αποδελτιώνω από τα Λεξικά των Ζώη, Κριαρά, Δημητράκου. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Αθανασοπούλου 1996, σσ. 31-32.

Η δυνατότητα ενδογλωσσικής ερμηνείας ορισμένων προβλημάτων του σολωμικού λόγου δεσμεύεται, πάντως, από δύο σοβαρά ιστορικο-φιολογικά ζητήματα: το πρώτο είναι η ρευστότητα που παρουσιάζει η ελληνική στα χρόνια του Σολωμού. Η γλωσσική (ιδίως γραφηματική) αστάθεια που παρατηρείται στα κείμενα των συγγραφέων αυτής της περιόδου είναι αδιάψευστος μάρτυς αν όχι της παντελούς ανυπαρξίας ενός γραμματικού κανόνα, τουλάχιστον μιας φάσης, όπου το γλωσσικό σύστημα από πλεοναστικό και διάχυτο τείνει να γίνει προοδευτικά σταθερό. Η ανασυγκρότηση αυτής της εξελικτικής πορείας προϋποθέτει μία επαρκή βιβλιογραφική-λεξικογραφική βάση. Το πρόβλημα είναι ότι τα γλωσσικά βοηθήματα που διαθέτουμε, στην πλειονότητά τους, δεν έχουν τον χαρακτήρα *ιστορικών* λεξικών, συντακτικών, γραμματικών, κλπ., αλλά μάλλον τον χαρακτήρα «χρηστικών» εκδόσεων, κάτω από τα λήμματα των οποίων στοιβάζονται αδιάκριτα τύποι και σημασιολογικές αποχρώσεις, των οποίων τόσο η καταγωγή όσο και η ιστορική μετεξέλιξη μένουν αδιευκρίνιστες. Όλα αυτά δημιουργούν προφανείς δυσκολίες στο να αποφασίσουμε αν η τάδε λέξη ή η δείνα σύνταξη, μολονότι αδόκιμη ή εσφαλμένη σήμερα, την εποχή του Σολωμού ήταν λειτουργική και αποδεκτή ως ελληνική (από ποιους αποδεκτή; από τον λαό; από τους λογίους; από τους καθαρεύοντες; από τους αρχαϊζόντες; από τους νησιώτες; από τους στερεοελλαδίτες;).

Ένα δεύτερο ζήτημα προκύπτει από τη στενή γραμματική σχέση των επτανησιακών ιδιωμάτων (στο περιβάλλον των οποίων αναθρέφεται γλωσσικά ο ποιητής) με τα ιταλικά, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να γίνεται κάποτε εξαιρετικά δυσδιάκριτο το όριο ανάμεσα σε ιταλισμό και τύπο διαλεκτικό. Με το ζήτημα ασχοληθήκαμε στο προηγούμενο μέρος, χρειάζεται όμως να κάνουμε ένα τελευταίο σχόλιο. Το βασικό ερώτημα είναι: με ποιον τρόπο θα χαράξουμε τα όρια της σολωμικής ιδιολέκτου, αποκαθαίροντάς την από τα στοιχεία εκείνα που είναι κοινά; Για να καταλάβουμε τη μεθοδολογική κρισιμότητα του προβλήματος, ας δούμε τι γράφει σχετικά ο Weinreich:

«Στην ομιλία (parole) η διαπλοκή είναι σαν την άμμο που μεταφέρει ένας σίφουνας· στη γλώσσα (langue) είναι σαν το ίζημα της άμμου που έχει επικαθήσει στον πάτο μιας λίμνης. Οι δύο φάσεις της διαπλοκής πρέπει να διακρίνονται. Στην ομιλία η διαπλοκή εκδηλώνεται ex novo στις διατυπώσεις του δίγλωσσου ομιλητή ως αποτέλεσμα της προσωπικής του επάρκειας στην άλλη γλώσσα. Στην (κοινή) γλώσσα βρίσκουμε φαινόμενα διαπλοκής, τα οποία, με το να παράγονται συχνά στην ομιλία των δίγλωσσων, έχουν παγιωθεί και είναι συνηθισμένα, οπότε η χρήση τους δεν εξαρτάται πλέον από τη διγλωσσία. [...] Αυτή η θεωρητική διάκριση είναι αναγκαία, αν θέλουμε να καταλάβουμε τι σημαίνει γλωσσική επαφή για ένα άτομο που την βιώνει, αφού εκείνο που ο ιστορικός της γλώσσας θεωρεί ότι είναι αποτέλεσμα διαπλοκής από μίαν άλλη γλώσσα [...] μπορεί να μην είναι τέτοιο για τον χρήστη της γλώσσας [...]. Κατά συνέπεια, τα ερωτήματα που ο γλωσσολόγος θέτει σχετικά με τη διαπλοκή στη φάση της ομιλίας είναι διαφορετικά από εκείνα που θέτει στη φάση της γλώσσας. Στην ομιλία οι παράγοντες «πρόσληψη της άλλης γλώσσας» και «κίνητρα του δανεισμού» είναι πρωταρχικής σημασίας· στη γλώσσα αυτό που ενδιαφέρει είναι η αφομοίωση –φωνολογική, γραμματική, σημασιολογική και υφολογική– των ξένων στοιχείων».⁷

Στη δική μας περίπτωση, η αναγκαία αυτή μεθοδολογική διάκριση προσκρούει σε δυσεπίλυτα προβλήματα. Δεν είναι μόνο η χρονική απόσταση που μεσολαβεί. Είναι, κυρίως, η απουσία ή η ανεπάρκεια των βιβλιογραφικών εργαλείων, τα οποία είναι αναγκαία για να ανασυγκροτήσουμε το γλωσσικό τοπίο που υπήρξε η φυσική ενδοχώρα της σολωμικής έκφρασης. Για να είμαστε σε θέση να ξεχωρίσουμε τα ιταλογενή στοιχεία του Σολωμού από τα ιταλογενή στοιχεία της κοινής γλώσσας των Επτανήσων, θα έπρεπε, φαντάζομαι, να είχαμε στη διάθεσή μας ένα Ιστορικό Λεξικό των επτανησιακών ιδιωμάτων, ανάλογο μ' εκείνο της βενετικής διαλέκτου

⁷ Weinreich 1974, σσ. 18-19.

του Boerio. Για την ώρα διαθέτουμε άφθονες μεν διάσπαρτες όμως λεξικογραφικές μελέτες τοπικού βασικά χαρακτήρα, οι οποίες παρουσιάζουν κενά και ελλιπή τεκμηρίωση. Το *Λεξικό* του Ζώνη, για παράδειγμα (αναφέρομαι στον Β' τόμο, αφού ο Α' δίνει ιστορικές μόνο πληροφορίες), μολονότι είναι το κατεξοχήν βοήθημα που διαθέτουμε όσον αφορά το ζακυνθινό ιδίωμα, περιορίζεται στην καταγραφή κυρίως ιστορικών και λαογραφικών στοιχείων, παρουσιάζοντας αφενός μια λημματοποίηση προβληματική, που δυσχεραίνει την αναζήτηση, και αφετέρου μια αποδελτίωση μη εξαντλητική, ειδικά περιφράσεων.⁸

Μια άλλη πτυχή του ίδιου προβλήματος είναι ο συστηματικός έλεγχος του έργου και άλλων Επτανήσιων λογοτεχνών, για τον εντοπισμό κοινών ή παρόμοιων συντάξεων, εκφράσεων, περιφράσεων κλπ., που να ανακαλούν λιγότερο ή περισσότερο αφομοιωμένους ιταλισμούς.⁹ Όμως, και εδώ, η απουσία ειδικών μονογραφιών μάς αναγκάζει συχνά να ψάχνουμε στα τυφλά. Σημαντική, αναμφίβολα, είναι η συμβολή του Καββαδία 1987, ο οποίος μπαίνει στον κόπο να κοιτάξει τα διαλεκτικά στοιχεία όχι μόνο του Σολωμού αλλά και άλλων συγγραφέων. Μάς προσφέρει έτσι ένα σημαντικό βοήθημα: μια γραμματική των επτανησιακών ιδιωμάτων (κάπως ακατάτακτη, για να πούμε την αλήθεια), η οποία επικεντρώνεται στη μορφολογία. Τι γίνεται όμως με τη σύνταξη ή τη σημασιολογία; Άραγε δεν είναι διαλεκτικά στοιχεία οι περιφράσεις *ήσου βέβαιος* ή *στάσου ήσυχος*, που βρίσκουμε σε ελληνόγλωσσο γράμμα του Σολωμού (βλ. ΑΠ.3, σ. 116, αλλά και ΓΖ 278, α.3), ή η παραλλαγή *στάσου βέβαιος*, που βρίσκουμε σε

⁸ Εκτός από το *Λεξικό* του Ζώνη, χρήσιμες συμβολές στον χώρο της επτανησιακής λεξικογραφίας συνεισφέρουν το *Ζακυνθινό Λεξιλόγιο* του Κονόμου και το υποσελίδιο γλωσσάριο του *Χάση* (που, ωστόσο, έχω την εντύπωση ότι διασώζει μια μορφή της ζακυνθινής ντοπιολαλιάς προγενέστερη από εκείνη των χρόνων του Σολωμού: βλ. Μέρος ΙΙ, σημ. 56).

⁹ Μια απλή αντιβολή του σολωμικού έργου με τις καλβικές *Ωδές*, λόγου χάρι, φανερώνει αμέσως πόσο χτυπητή είναι η συνάφεια ή και ομοιότητα φαινομένων γλωσσικής διαπλοκής (βάθους) ανάμεσα στους δυο κορυφαίους ποιητές της Επτανήσου (συνάφεια που ανάγεται, ασφαλώς, στην κοινή ιταλική κληρονομιά). Υπενθυμίζω ότι το έδαφος για τη γνωριμία μας με τους ιταλισμούς του Κάλβου έχει προλειάνει ο Βαγενάς 1972 (βλ. και 1992β).

γράμμα του Κουντούρη προς Γεώργιο Τυπάλδο-Ιακωβάτο (βλ. Μεταλληνός, 1971, σ. 10, σημ. 3); Η σύνταξη *ερωτεμένος εις...*, που υπάρχει και στον Σολωμό και στα *Προλεγόμενα* του Πολυλά¹⁰ είναι άραγε χαρακτηριστικό της επτανησιακής διαλέκτου ή μήπως πολυλαϊκό «δάνειο» από τον Δάσκαλο; Η συνεκδοχική χρήση της λέξης *κύμα*, που βρίσκουμε όχι μόνο στον Σολωμό αλλά και στον σύγχρονό του Μάτση, λόγου χάρη,¹¹ είναι άραγε ιδιοματική, μήπως ο ένας την παίρνει από τον άλλο, ή μήπως ανάγεται στο κοινό ιταλικό υπόστρωμα της λογοτεχνικής τους γλώσσας; Η εργασία του Καββαδία αφήνει τα ερωτήματα αυτά ανοιχτά –και δεν γνωρίζω να έχουν καλυφθεί έως τώρα.¹²

Αν τα πράγματα έχουν έτσι, συμφέρει να σκύψουμε ταπεινά στο δικό μας παράδειγμα, που είναι η σολωμική διγλωσσία, ελπίζοντας η ανάλυση που ακολουθεί να δώσει το έναυσμα για τη συγγραφή μιας μελέτης που να εξετάζει συνολικά το πρόβλημα της διγλωσσίας στους Επτανήσιους συγγραφείς του 19ου αιώνα.

¹⁰ Στον Σολωμό: *Ο κόσμος ερωτεύτηκε / στα μάτια, στη φωνή σου* (Μον.: ΑΠ.1, 146, 7.1-2) · *Η νέα πλάση ερωτεύεται / στα δυνατά τραγούδια* (ΝΩ.ΙΙ: ΑΠ.1, 144, 1.1-2_παραλλ.). Στα *Προλεγόμενα* του Πολυλά: *Μία Ζακωνθινή νέα [...] ερωτεύθηκε εις έναν νέον ζένον [...]* (ΑΠ.1, 21).

¹¹ Τα σχετικά παραθέματα θα αναφερθούν σε οικεία θέση παρακάτω.

¹² Η έλλειψη ενός έργου τόσο σπουδαίου όσο είναι το Λεξικό της ιταλικής –λογοτεχνικής– γλώσσας του Battaglia γίνεται, στην προκειμένη περίπτωση, ακόμη πιο αισθητή.

Φωνολογικό επίπεδο

Ο όρος «φωνολογικό» στην περίπτωση του Σολωμού ακούγεται μάλλον οξύμωρος, δεδομένου ότι στη διάθεσή μας έχουμε μόνο τα γραπτά του κείμενα. Για τον λόγο αυτόν θα ήταν ίσως σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε ως εναλλακτικό τον όρο «γραφηματικό επίπεδο». Λέω «εναλλακτικό» γιατί, όπως θα δούμε παρακάτω, το φαινόμενο της διαπλοκής εμπλέκει τόσο τα γραφήματα όσο και τα φωνήματα. Πρόκειται για ένα φαινόμενο σημαντικό όσον αφορά την κατανόηση της σολωμικής γραφής, το οποίο εντούτοις δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές.¹³ Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν ευελπιστούν να καλύψουν το κενό αυτό. Ενδέχεται μάλιστα να αποβούν γενικότερα χρήσιμες, δεδομένου ότι το ίδιο φαινόμενο εκδηλώνεται –με αξιοσημείωτη πυκνότητα– στη διαθήκη του πατέρα του Σολωμού, καθώς και σε άλλα χειρόγραφα του επτανησιακού χώρου.¹⁴ Δεν

¹³ Το αδρό περίγραμμα της σολωμικής γραφής και ορθογραφίας, ως γνωστόν, σκιαγράφησε πριν από 40 χρόνια ο Λίνος Πολίτης στο *Γύρω στον Σολωμό* (βλ. Πολίτης Λ. 1985, σσ. 47-53, ιδίως 52-53). Το ενδιαφέρον είναι πως ακόμη και η περιγραφή του σπουδαίου σολωμιστή κινείται σε αυστηρά ενδογλωσσικό πλαίσιο (ούτε μια ρητή αναφορά στη μιγαδική γραφή των αυτογράφων).

¹⁴ Για το κείμενο της διαθήκης του πατέρα του Σολωμού έγινε λόγος παραπάνω. Από τη μικρή έρευνα που έκανα στην Ε.Β.Ε και στο Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, εντόπισα φαινόμενα ελληνοϊταλικής διαπλοκής ανάλογα μ' εκείνα που βρίσκουμε στον Σολωμό, ή στοιχεία που θυμίζουν το γραφικό σύστημα του Σολωμού, σε καταγραφές κυρίως λαϊκών αφηγήσεων ή τραγουδιών, επτανησιακής, κατά πάσα πιθανότητα, προέλευσης. Τα πιο χτυπητά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα: **ΕΒΕ**, φάκ. 1363, φ. 16r [καταγραφή προφορικής αφήγησης;], στ. 4: *κ' εκανι μιαφρονταρι* (μεταγραφή της ιταλ. λέξης *affrontare*): φ. 22r, στήλη α – β ως τη μέση [ερωτικό-«αρκαδικό» ποίημα σε επτασύλλαβους]: παρείσφρυση του ιταλικού *i*, ασυστηματοποίητη εναλλαγή *ο/ω*, χρήση του *υ*, δίψηφα με διφθογγική / μονοφθογγική αξία, στοιχεία προφορικού λόγου · ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν για το φ. 22r (από τη μέση της β' στήλης) – 22v [«Εραστής παραλογίζων», 12 τετράστιχες στροφές επτασύλλαβων]· φάκ. 1365, φ. 21r [«Υστερινόν άσμα της Πάργας»: ποίημα σε δημοτική γλώσσα, με ιστορική ορθογραφία γενικά ομαλή· ο γραφέας ίσως Επτανήσιος (βλ. λ.χ. στ. 17: *αυτία του*)], στ. 6: *Εγγλέσοι*, στ. 11: *τριαμβεύουν*. **ΚΝΕ**, μικροφίλμ F.16 (Ληξούρι

αποκλείεται, λοιπόν, να πρόκειται για γενικότερο γνώρισμα της (πρόχειρης) γραφής των συμπατριωτών του Σολωμού, το οποίο καθορίζεται εν πολλοίς και από το μορφωτικό επίπεδο του γράφοντος (αλλά, όπως ανέφερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, η ανασύνθεση αυτής της ιδιότυπης πρακτικής βρίσκεται ακόμη σε εμβρυακό στάδιο). Ας δούμε πώς έχουν τα πράγματα στον Σολωμό.

• Διαπλοκή επιφανείας

Στα αυτόγραφα παρατηρείται συχνά η υποκατάσταση ελληνικών γραμμάτων από ξένα (αραιότερα ξένων γραμμάτων από ελληνικά), βάσει της ηχητικής –ή και οπτικής– ομοιότητας των φθόγγων που αυτά τα γράμματα αποδίδουν. Η συχνότητα τέτοιων παρεμβολών είναι υψηλή στα πρώιμα κυρίως σολωμικά γραπτά. Ίσως γιατί αυτά βρίσκονται εγγύτερα στην ιταλική εμπειρία του ποιητή. Ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της πρωτόλειας γραφής του ποιητή δίνουν τα ελληνόγλωσσα σχεδιάσματα του ποιήματος *In morte di un giovine poeta* (ΑΕ, σ. 95), όπου, πέραν του -i- (π.χ. γλ*ικ*ίφονι, κριν*ο*δακ*τι*λι) και του υβριδικού δίψηφου -ει- (φεβ*γ*ει, γλ*υ*κομει*λ*ει*τ*α), τρία σύμφωνα (οι φθόγγοι /r/, /x/, /t/) αντιπροσωπεύονται και από γράμματα του λατινικού αλφαβήτου (*επερνε, κορδ*ηη, *κλονα*ri, *μελίγη*ρον, *χαφ*να, *μα*tia –αντιπβ. *μα*tia, *χε*ρι, *ανί*ξις). Στο αντίθετο άκρο, ανήκουν περιπτώσεις «αποκάθαρσης» τρόπον τινά της γραφής από ξένα στοιχεία.

1963) [καταγραφές λαϊκών τραγουδιών, μεταξύ των οποίων και στίχοι του *Ερωτόκριτου*]: ιταλικά γράμματα, ήτοι i, e, x, m, t, χρήση τελικού σίγμα στην αρχή ή στο μέσον της λέξης, δίψηφα φωνήεντα με διφθογγική/μονοφθογγική αξία, στοιχεία προφορικού λόγου • F 17 (Ληξούρι 1963) [δίστιχα και παραλογές]: η φωτογράφιση κακή. Ο γραφέας έχει στρωτό γραφικό χαρακτήρα, φαίνεται πεπαιδευμένος, δεν νομίζω όμως ότι είναι ο Γ. Τυπάλδος. Η ορθογραφία είναι ιστορική, αλλά δεν λείπουν κάποια λαθάκια. Η γραφηματική διαπλοκή είναι περιορισμένη: όσο μπόρεσα να διακρίνω ο γραφέας σημειώνει το m (μικρό και κεφαλαίο) κατά τον ιταλικό τρόπο· διέκρινα επίσης ένα e.

Αναφέρομαι σε «καθαρογράφες» του Σολωμού,¹⁵ όπου το φαινόμενο είναι σαφώς περιορισμένο, χωρίς ωστόσο να έχει πλήρως εξαλειφθεί: θα συναντήσουμε κι εδώ το λατινικό -i-, αλλά και το -r-.¹⁶ Στα ίδια συμπεράσματα οδηγεί και η εξέταση των ωριμότερων έργων του Σολωμού, όπου παρατηρείται μια γενικότερη τάση εξομάλυνσης της γραφής (βλ. λ.χ. τα χειρόγραφα των ΕΠ.Β' και Γ').¹⁷

Η απόδοση του φθόγγου -i-

Απ' όλα τα ξένα γράμματα μονιμότερη και πυκνότερη είναι η παρουσία του λατινικού -i-, που θα το βρούμε να εναλλάσσεται με τα ομόηγά του ελληνικά μέσα στην ίδια λέξη, π.χ. *ψυθύρισμα* (ΓΖ 266, α.10), *τηχι* (270, β.6 –διάβ. τύχη), *η διίκισυ* (297, α.9) · στο περιβάλλον μιας πρότασης, π.χ. *στα ιδυα ορυ εγενίθυκαν* (Μπ 172, α.37)· στην περιοχή της ρίμας, π.χ. *ανίγυ* / *ξανίγι* (Λ 10, α.1/3), *πληθια* / *στιθια* (11, β.22/24 –αντιπβ. 11, α.3: *στυθι*)¹⁸· κατά την επανάληψη της ίδιας φράσης, π.χ. *μυαη στηγμη ... μια στηγμι* (Μπ 184, α.21, 29), ή ακόμα και της ίδιας

¹⁵ Βλ. κυρίως ΓΖ 259-298, στήλη Α, αλλά και αλλού: π.χ. ΩΣ (σ. 103), ΤΜ (σ. 90 –ίσως όμως να είναι γραμμένο από χέρι αντιγραφέα), Ιλ. (σ. 72).

¹⁶ Παραδείγματος χάρι: *τηη λίσα του* (263, α.15), *ψοροησκίλα* (αυτ., α.18), *βίζιαη* (264, α.7^δ), *ρϑφιηξδν* (αυτ., α.6), *λετομεηνα* (285, α.21-22).

¹⁷ Σκιαγραφώ τα βασικά της χαρακτηριστικά: περιορίζεται η γραφηματική ποικιλία που βρίσκουμε λ.χ. στον Λάμπρο (το -υ- υποχωρεί προς όφελος των απλών ι / i, το -ω- είναι σχεδόν ανύπαρκτο, σπανίζουν τα διαλυτικά). Ωστόσο, η γραφή δεν γίνεται ακριβώς φωνητική. Παράλληλα προς αυτές τις απλοποιήσεις, πυκνώνουν τα δίηγηφα, πληθαίνουν οι τόνοι (συχνή και η περισπωμένη), υπάρχουν (αν και αραιά) πνεύματα. Η παρείσφρυση ξένων γραμμάτων περιορίζεται, χωρίς όμως να αποφεύγεται παντελώς (ισχύουν κι εδώ όσα σημειώσαμε για τη ΓΖ). Τέλος, γίνεται πιο αισθητή η τάση να μη σημειώνεται απόστροφος (στις περιπτώσεις της έκθλιψης ή της αφαίρεσης) καθώς και να κολλούν οι λέξεις, ή ακόμη να μη σημειώνεται το τελικό -ν, όταν ακολουθεί σύμφωνο: τα τελευταία στοιχεία αντανακλούν, πιστεύω, στο επίπεδο της γραφής, τη γνωστή πρόθεση του ποιητή να «δέσει» τον δεκαπεντασύλλαβό του, περιορίζοντας δραστικά τις χασμωδίες αλλά και τις συνιζήσεις.

λέξης: το όνομα «ποιητής», λόγου χάρη, εμφανίζεται στα αυτόγραφα με τις εξής μορφές: *πηιτης* (Γμν. 89, β.8 –πβ. GP_ελλ. 95, β.5) · *πηιλίς* (ΩΣ 103.17 –διάβ. πηιτίς) · *πιίτις* (Δ 66.1 –βλ. και 65.3: *πιίτ.*) · *πιίτηη* (Μπ 172, α.4) · *πυ.* (Δ 66.10) · *πιυ.* (66.20) · *πυτυ* (67.11) · *Πυυτης* (67.15, 68.1, 7, 17, 21) · *Πυι.* (67.21) · *πηυτης* (68.5) · *πιταδες* (ΓΖ 260, β.8).¹⁹ Ενδεικτικό είναι και το παράδειγμα του ουσιαστικού «μεσίτης», το οποίο, κατά τις διαδοχικές επαναλήψεις του στα χειρόγραφα της Ιλ. (74, 72), δεν γράφεται ποτέ με τον ίδιο τρόπο: [*μεσιτυς*], *μεσυτις*, *μεσυτις*, *μεσίτις*, *μεσσίτις*, [*μεσυτυς*] (ας προσέξουμε και την ακανόνιστη χρήση του γιώτα με διαλυτικά). Εξίσου ποικίλη, για να δώσω ένα τελευταίο παράδειγμα, είναι η γραφική απόδοση του διαζευκτικού «ή», το οποίο αποδίδεται στα αυτόγραφα ως εξής: *οι* (Μπ 254, α.5) · *η* (Λ 53.7) · *ηη – ι – οι* (ΓΖ 265.27, 28 - 276.6 - 275, β.3) · *η – οι – ι* (Τ 267, α.22, 25 - 23 - 350, α.25) · *ι – η* (Κ 354, β.17 –παντού αλλού: *ι*) · *οι – οι* (ΕΠΒ' 411, α.18 - 430, β.4) · *οιη* (Ψ 492, α.16).

Τα παραδείγματα που παραθέσαμε δείχνουν καθαρά ότι οι γραφικές επιλογές του Σολωμού, σε ό,τι αφορά την απόδοση του φθόγγου /i/, χαρακτηρίζονται από πληθωρικότητα και συμφυρμό: στις εγγενείς δυνατότητες που διαθέτει η ελληνική προστίθενται τώρα και οι συνδυασμοί με το λατινικό -i.²⁰ Υπάρχει άραγε καμιά – έστω και υποτυπώδης– γραμματική αρχή σ' αυτό το σύστημα γραφής; Για να

¹⁸ Στο κριτικό υπόμνημα οι δύο λέξεις που ριμάρουν αναγράφονται με διαφορετική ορθογραφία: *πλωθια*, *στυθια*.

¹⁹ Η ορθογραφημένη μορφή *Ποιητής* είναι πάντα από χέρι αντιγραφέα: βλ. ΩΣ 63.6 · Μπ 142, β.14 · 148.14 · 212, α.19 · 216, α.4 · 228, α.17.

²⁰ Από τα απλά γραφήματα του /i/, το συνηθέστερα εναλλασσόμενο ζεύγος στα αυτόγραφα είναι το ζεύγος -ι / -i- [ιδιαίτερα στο περιβάλλον καταχρηστικής διφθόγγου, π.χ. *διαβενι* (ΕΠ.Α' 252, β.5), *σκοταδιαζετε* – *σκοταδιασματα* (Μπ 254, γ.4 – 6), *παρομία* (Τ 266, β.3), *διαολος* (ΓΖ 275, α.15)]. Πέραν της ομοιχίας, η εξομίωση των δύο γραμμάτων διευκολύνεται και από τη φυσική ομοιότητά τους (ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι είναι και τα απλούστερα σύμβολα για τη γραφική απόδοση του φθόγγου). Το -υ- χρησιμοποιείται αρκετά συχνά για την απόδοση του ίδιου φθόγγου. Ιδιαίτερα πυκνή είναι η παρουσία του στα πρώιμα αυτόγραφα (ιδίως στον Δάμπτρο). Πιο

απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, χρειάζεται να δούμε μερικά ακόμη παραδείγματα (επιλέγω στην τύχη κάποια με ονόματα):

ΑΡΣ.

οιω *καμποί* (Λ 29.14), *οιω* *ανεημοί* (Λ 45.23), *οι* *δουλοι* (ΓΖ 277, α.10), *οι* *τιρανοί* (Μπ 254, α.24), *οιω* *αρμοιητης* [...] *ξεκλιηδοτοι* (ΓΖ 264.10-11),
αλλά και: *οι* *βρ* *αχη* (Λ 22, β.4), *οι* *καμπι* *χερσυ* (Λ 42.30 – το *χερσυ* ριμάρει με το *επερσυ*), *οιω* *όμυ* (Λ 43.2), *η* *σκοτομενυ* [...] *γεματυ* (Λ 11, β.25, β.29), *η* *τύρανι* *τις* *γίς* (ΕΠ.Β' 411.26).

ΘΗΛ.

υ *θυρες* (Λ 29.5) · *οιω* *χριες* (ΓΖ 271, α.1-2) · *ηω* *ροτισες* (αυτ., α.20-21)
οι *δροσοβολι* *πνοη*, αλλά και: *ι* *δροσοβολι* *πνοι* (2 ΑΔ 56, β.5-6 – β.19)
την *ερυμυ* – *τιν* *εριμι* (2 ΑΔ 56, β.1 – β.14), πβ. *τη* *λαμψυ* – *τι* *λαμψι* (2 ΑΔ 56, β.3 – β.13)
τυη *ποπερυη* *μ* *σ* *σ* *δα* (Γ 267, β.10).

ΟΥΔ.

τα *καλοι* (ΕΠ.Β' 406, α.17) · *στα* *γενοι* - *στα* *γενει* (Μπ 228, α.11^δ - β. 9^δ) · *ταη* *σπλαχνι* (Μπ 239, α.7^δ).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχουμε να κάνουμε με μια ετερόκλητη γραφή, που συμφύρει στοιχεία της ελληνικής και της ιταλικής (διαγλωσσική διαπλοκή), καθώς και στοιχεία φωνητικής και ιστορικής ορθογραφίας (ενδογλωσσική διαπλοκή). Εκείνο που βασικά μάς εμποδίζει να την θεωρήσουμε ένα σύστημα ονα κάνουμε με μια όπωσ θά 'λεγε ο Saussure, είναι η ασυνέπεια στη χρήση των φθογγικών

περιορισμένη εμφανίζεται η χρήση του -η-, που συναντάμε κατά βάση στις καταλήξεις των θηλυκών (κυρίως του ενικού).

συμβόλων. Η ασυνέπεια αυτή τινάζει στον αέρα τον θεμελιώδη ιστό του γλωσσικού συστήματος, που είναι –κατά τους δομιστές– η αρχή της *αντίθεσης*, βάσει της οποίας η γραφή μετατρέπεται σε ορθογραφία, γίνεται δηλαδή μέρος μιας γραμματικής. Στον παραπάνω κατάλογο τα αλλόγραφα του /i/ δεν βρίσκονται σε σχέση συμπληρωματικής κατανομής, αλλά ελεύθερης εναλλαγής: δεν αντιτίθενται, αλλά εξομοιώνονται. Η μόνη αρχή που φαίνεται να «ρυθμίζει» αυτή τη χαώδη γραφηματική ποικιλία είναι η αρχή της ομοηχίας.

Εντούτοις, η συμπεριφορά του ποιητή θα μας φανεί λιγότερο αυθαίρετη, αν ξεφύγουμε από τις μονογλωσσικές προκαταλήψεις μας και προσπαθήσουμε να την δούμε υπό το πρίσμα ενός διασυστήματος. Είναι φανερό ότι ο Σολωμός εργάζεται ταυτόχρονα με δύο συστήματα: χειρίζεται την ποικιλία των ελληνικών /i/ σύμφωνα με το εντελώς απλοποιημένο φωνητικό σύστημα της ιταλικής (που διαθέτει μόνο ένα γράμμα για την απόδοση του φθόγγου, έναντι των έξι που προσφέρει η δική μας ιστορική ορθογραφία). Λέω «φωνητικό σύστημα της ιταλικής», γιατί το φωνητικό σύστημα της νεοελληνικής, όπως το επεξεργάστηκαν οι εκπρόσωποι του προεπαναστατικού δημοτικισμού –ο Βηλαράς στη *Ρομέηκη Γλώσσα* (1814), αλλά κι ο Καλαράς στην αδημοσίευτη *Δοκίμī γραμματικίς τις γλώσσας* (1804)²¹ είναι, όμοια μ' εκείνο της ιστορικής ορθογραφίας, γραμματικά κανονισμένο: υπάρχουν σαφείς και απαρέγκλιτες αρχές που ρυθμίζουν την κατανομή των διαφόρων γραμμάτων μέσα στο σύστημα της γλώσσας (η διαφορά έγκειται καθαρά και μόνο στη λεγόμενη ορθογραφική απλοποίηση).

Οι διαπιστώσεις αυτές επικυρώνουν την άποψη ότι τα ελληνικά αποτελούν για τον Σολωμό ένα δευτεροβάθμιο, μη οργανικό στοιχείο της γλωσσικής του αγωγής (απαιτείται συστηματική εκμάθηση της γλώσσας, προκειμένου να αφομοιωθούν οι κανόνες χρήσης των διαφόρων /i/, κανόνες τους οποίους ο Σολωμός φανερά

²¹ Για περισσότερες πληροφορίες και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Αθανασοπούλου 1997, σσ. 873-874 και 879, σημ. 19. Για τη διαφορά του ορθογραφικού συστήματος του Σολωμού από εκείνο του Βηλαρά βλ. επίσης Κουτσιλιέρης 1997, σ. 864.

αγνοεί). το πρωτεύον σύστημα γι' αυτόν είναι το ιταλικό, πράγμα που επαληθεύεται, σαν να ήταν ανάγκη, και από την κατεύθυνση της διαπλοκής: είναι η ιταλική γλώσσα που επηρεάζει την ελληνική, και όχι το αντίστροφο. Ακόμη και αυτή η περιγραφή μοιάζει κάπως μονοκόμματη, αν σκεφτούμε ότι ο Σολωμός δεν «περνάει» από το ένα σύστημα στο άλλο, αλλά ουσιαστικά συγχωνεύει τα δύο συστήματα σε ένα (όπως το δείχνουν καθαρά οι υβριδικοί συνδυασμοί με το λατινικό -i-, καθώς και η χρήση του τελευταίου ως αλλογράφου σε ελεύθερη εναλλαγή με τα αντίστοιχα ελληνικά αλλόγραφα του /i/).

*

Αν και γενικά η εναλλαγή των ομόηχων γραμμάτων φαίνεται να γίνεται κατά τρόπο ολότελα μηχανικό, ορισμένες φορές, όπως είδαμε, είναι έκδηλη μια τάση για ομοιογράφιση των /i/ (που είναι μια άλλη μορφή απλοποίησης). Το φαινόμενο είναι αισθητό και στα πρώιμα και στα ώριμα γραπτά του Σολωμού. Σημειώνω ελάχιστα ακόμη παραδείγματα: *πίισι* (Κ 366, α.11· 372, α.15· 378, α.19 –διάβ. ποιήσει) · *ιχε σιλι* (Μπ 304, α.13) · *υμερα φαν ρσσυμυ* (ΓΖ 289.20) · *η κατικιαη της ψηχηστης της πονιρης κ' της αμαρτολης* (ΓΖ 266, α.1-3) · *ανακ ρστοι κιλαδισμοιη κ' λιγοθμισμενοι* (ΕΠ.Γ' 467, β.8) [τα τελευταία παραδείγματα δημιουργούν την ψευδαίσθηση μιας ορθογραφημένης φράσης, ενώ στην πραγματικότητα δεν πρόκειται παρά για ομοιογράφιση των /i/].

Άλλοτε, πάλι, η παρείσφρηση του λατινικού -i- φαίνεται υπαγορευμένη από μετρικούς λόγους: για παράδειγμα, στους στίχους *Ευτυχισμενο λυψανο / θελυ σ ρ δοσυ παλυ / τον αραβον<α> ο ιδιος / οπ ρ σ ρ πιρε αγαλι* (Μον. 307, β.7-10) ο Σολωμός, μετά τα απανωτά ύψιλον, γράφει το *ιδιος* με -i-, ίσως, για να δηλώσει τη διαίρεση: ι – δι – ος (και όχι ί-διος, όπως θα προφέραμε στη δημοτική). Η πρόθεση αυτή φαίνεται καλύτερα, νομίζω, στον στίχο *οι εχθροι χορταητοι κ' 'αξιι, πολι, κ' θιμομενοι* (ΕΠ.Β' 401, α.21), όπου ανάμεσα στα τόσα οι/οι ξεχωρίζει το *αξιι* (που είναι και το μόνο που προφέρεται με διαίρεση).

Άλλα φωνήεντα

Από τα υπόλοιπα φωνήεντα θα συναντήσουμε, σπάνια, το λατινικό -e- (π.χ. *ενα δυστυχισμενο ανδρογενο*: Λ 53.4). Για τους φθόγγους /a/ και /o/ τα πράγματα δυσχεραίνονται, αφού είναι ουσιαστικά αδύνατον να ξεχωρίσουμε τα ελληνικά φωνήεντα -α-, -ο- από τα ομόγραφα τους λατινικά (δυσκολία, η οποία στον μεν τόμο της «τυπογραφικής μεταγραφής» δεν υφίσταται, λόγω των διαφορετικών γραμματοσειρών, είναι όμως ιδιαίτερα αισθητή στον τόμο των «φωτοτυπιών»). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση τού *ορα* στη φράση: *στη ξαναδοκα μια ορα πριν ξεμιγισο, κ' τορα στην ξαναδυνο κακοη κ' αναποδο θυλωκοη* (ΓΖ 292, α.5-8), όπου είναι πολύ δύσκολο να αποφασίσουμε αν πρόκειται για παρεμβολή μιας αυτοτελούς ιταλικής λέξης σε ελληνόγλωσσο περιβάλλον ή αν, αντιθέτως, η διαπλοκή περιορίζεται στο γράμμα -r- (όπως φαίνεται να προκρίνει ο εκδότης).²²

Σύμφωνα

Στα σύμφωνα, το πρόβλημα των ομόγραφων τύπων (όσον αφορά τα μικρά γράμματα) επικεντρώνεται σε δύο στοιχεία: το κάππα και το τελικό σίγμα. Το πρόβλημα αμβλύνεται, ως έναν βαθμό, από το γεγονός ότι το κάππα δεν είναι εγγενές γράφημα της ιταλικής (η χρήση του περιορίζεται σε ορισμένες ξένες λέξεις που έχουν εισαχθεί στο λεξιλόγιό της),²³ ενώ το ιταλικό σίγμα θεωρητικά δεν μπορεί να μπερδευτεί με το ελληνικό, διότι η κατανομή τους είναι συμπληρωματική: στα ελληνικά είναι πάντα και αποκλειστικά τελικό, στα ιταλικά δεν εμφανίζεται ποτέ στο τέλος λέξης. Για να δώσω ένα παράδειγμα, η λέξη *camilafki* που παρουσιάζεται στα αυτόγραφα του Λάμπρου σε ιταλόγλωσσο συγκείμενο (48.21), φαίνεται εκ πρώτης όψεως ιταλική, στην πραγματικότητα

²² Πρόκειται αναμφίβολα για μια οριακή περίπτωση διαπλοκής, όπου η φωνολογική και σημασιολογική σύμπτωση ελληνικής και ιταλικής λέξης είναι απόλυτη: πρόκειται για μια λέξη ελληνοϊταλική.

²³ Βλ. αναλυτικά *Gramm. ital.*, σ. 48, 49.

όμως είναι μια «μεταμφιεσμένη» ελληνική λέξη, που προδίδεται από το γράμμα κ (λέξη *camilafki* στα ιταλικά δεν υπάρχει). Όσο για το σίγμα, μια απόδειξη της συμπληρωματικής κατανομής για την οποία μιλούσα προσφέρει η λέξη *στωθος* (Λ 12, β.5), αν και η διάκριση των δύο γραμμάτων δύσκολα επαληθεύεται από την αντιβολή με το πρωτότυπο. Όσον αφορά τη συχνότητα των εμβόλιμων συμφώνων, πυκνότερη και εκτενέστερη είναι η παρουσία του λατινικού -r-, πιο περιορισμένη εκείνη των l, x, m, s, t, b. Δίνω έναν μικρό κατάλογο παραδειγμάτων:

επροερχοντας απο την Rυσια (Υ 14, α.20)

αλα μονον το κυμα αφροφλυφλυζυ (Λ 15, β.14)²⁴

κ α καθενα απ ζ αυτα χερυς τη καμνυ? (Λ 15, β.16, όπου και ιταλικό σημείο στίξης)²⁵

ο Λαμπρος την ημερα της Λαμπρυς βγενυ απο το σπυτυ (Λ 11, α.28-29 και αλλού)

Εδ ετζι αντιβχιζανε / στοη δομα τα τραγυδια (ΝΩ.Π 310, γ.7-8)²⁶

Στη φοτιαη! (Μπ 180, α.5)

δυνατυ κ α αγρυπνυ στα μεγαλα συμφεροντα τχ κοσυγ (Υ 14, α.13-14)

²⁴ Άλλα παραδείγματα: *ρευμα* (Λ 99.12), *χορταρια* (Γμν. 89, α.12), *γεννοντας* (Τ 267, β.10), *χαρτι* (β.15), *ορθονε* (351, α.33), *εσκιρθισε* (Κ 365, α.31), *ζογραφισις* (ΓΖ 270, β.3 –διάβ. ζωγραφίσεις), *στεργιεης* (ΕΠ.Β' 412, α.31, *μαραμενι* (Λ 13, α.9), *προι* (Κ 365, α.21), *γεροντος* (ΕΠ.Β' 418, β.14), *καθαρια* (ΕΠ.Γ' 453. 4), *αγνωρον* (ΕΠ.Γ' 461, α.19^δ).

²⁵ Άλλα παραδείγματα: *χιπολιτι* (Α 299.2), *εμαζοχε* (Μπ 172, α.21), *μισοχιπνι* (Τ 350, α.17 –διάβ. μισοξυπνεί). Όσο για τη στίξη, βρίσκω την ευκαιρία να σημειώσω εδώ τα εξής: καταγραφή σημείων στίξης έχουμε στο Μπ 210 (πλαγιογραφημένο μεταξύ των δύο στηλών), όπου δεν φαίνεται αν πρόκειται για ελληνικά ή ιταλικά. Ιταλικά ερωτηματικά και άνω τελείες βρίσκουμε στα χειρόγραφα της Ιλ. (74, 72), αλλά κυρίως στη ΓΖ (βλ. λ.χ. 273, 276, 293-294 και αλλού): στο ΓΖ 294, α.29 σημειώνεται ταυτόχρονα ελληνική και ιταλική άνω τελεία –ένα πληθωριστικό φαινόμενο. Ιταλικά και ελληνικά ερωτηματικά συνυπάρχουν και στα χειρόγραφα του Δ (68-65).

²⁶ Πβ. *Adam* (ΓΖ 289.15), *il (μαντολιη)* (αυτ., 298, α. 12).

πδ χαραης tεtia μερα εινε συ<μερα;> (Λ 24, β.24)

βανδν στη γη τα γονατα, κ α τα σπαθιαη βαμενα (ΕΠ.Β' 402, α.33)

κ α πος; εκαλογερεψες, πδ εβαλες / το κδτρδb δχι (ΓΖ 291.6-7).

Και εδώ, όπως το είδαμε και στα φωνήεντα, ελληνικό και ιταλικό γράμμα μπορούν να εναλλάσσονται κατά την επανάληψη της ίδιας λέξης, παραδείγματος χάρη: Δυστυχως η *καρδι<α>μδ* εγυνε πετρα

βαθια μεσα η *καρδιατδ* απο τον τρομο (Λ 11, β.8-9).

πβ. το απελτυσμενο μετοπο *σδφρονι* / [...] /

το απελτυσμενο μετοπο *σδφρονι* (Λ 18, β. 26, 28),²⁷

ή να βρίσκονται σε ελεύθερη εναλλαγή στο περιβάλλον της ίδιας λέξης, π.χ. *τρομαρα* (Α 9, α.18), ή ακόμη και στην περιοχή της ρίμας, π.χ. *μερι* / *χερι* (Τ 344, α.20/21). Τέτοια παραδείγματα δείχνουν καθαρά ότι ο Σολωμός δεν «διορθώνει», βάζοντας το ένα γράμμα στη θέση του άλλου, αλλά χρησιμοποιεί τα ομόηχα γραφήματα των δύο γλωσσών ως ισότιμες παραλλαγές του ίδιου φθόγγου. Η πράξη αυτή δεν είναι κατ' ανάγκην συνειδητή: πρόκειται μάλλον για τη φυσιολογική αντίδραση ενός ανθρώπου, που δοκιμάζει να γράψει ελληνικά έχοντας εκπαιδευθεί στα ιταλικά: είναι αναμενόμενο ότι θα του ξεφεύγουν γράμματα της γλώσσας που γνωρίζει καλύτερα, όταν γράφει στην άλλη. Η εμπειρία αποδεικνύει πως τέτοια φαινόμενα είναι συχνά όχι μόνο στους δίγλωσσους, αλλά και σε όσους απλώς μαθαίνουν –και έχουν φτάσει σε ένα καλό επίπεδο εξοικείωσης με– μια ξένη γλώσσα.

Στα χειρόγραφα παρατηρείται, ωστόσο, και το αντίστροφο φαινόμενο (η κατεύθυνση δηλαδή της διαπλοκής είναι αμφίδρομη). Πράγματι, το ελληνικό όνομα «Λάμπρος», λόγου χάρη, θα το δούμε να γράφεται και με ιταλικό -l- (βλ. στον παραπάνω κατάλογο *Λαμπρος*) αλλά και αντίστροφα, σε ιταλικό συγκεκριμένο,

²⁷ Άλλα παραδείγματα: *ριχνν* (Υ 14, α.25, 28) – *ριχνν* (α.30, β.1) · *κορι* – *κορι* (ΕΠ.Γ' 462. 15^{+δ}) · *Σεκσπνr* (Δ 67.3) – *Σεκσπνp* (66.4) · *αργα* (Α 9, β.19) – *αργαη* (ΘΒ 92, α.2).

θα το βρούμε κάποτε γραμμένο με ελληνικό -λ- (π.χ. *Lambro*: Λ 41.11).²⁸ Ομοίως, ο φθόγγος /u/, σε ξενόγλωσσο συγκείμενο, μπορεί να αποδίδεται κανονικά με το γράμμα -u-, αλλά και με το σύμβολο που χρησιμοποιεί ο Σολωμός στα ελληνικά για να δηλώσει το σύμπλεγμα -ου-: π.χ. *prufico κ' aprufico* (92, α.1).

Υβρίδια

Όπως φάνηκε κι από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν, η παρεμβολή μπορεί να επεκτείνεται σε περισσότερα του ενός γράμματα μέσα στην ίδια λέξη· κάποτε καλύπτει μια συλλαβή, π.χ. *Rixnu* (Λ 16, α.25), *κλοναρι* (GP_ελλ. 95, α.18), ή τμήμα της, π.χ. *παλυκαρια* (Λ 26.26), *φριχτον κ' ανυσυχον τον υπνο* (Λ 15, β.3), άλλοτε ένα φθογγικό σύμπλεγμα, π.χ. *με χορταρια εβδοδικα* (Γμν. 89, α.12). Ορισμένες φορές γίνεται ολότελα δύσκολο να καταλάβουμε σε ποιο γραφικό σύστημα ανήκει η λέξη που έχουμε μπροστά μας, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τις λέξεις *Τχρκο* (ΕΠ.Β' 407.25), *Τχρηλια* (Σατ. 494, α.39), *arabo* (ΕΠ.Γ' 445.17), *ταμρίλα* (από *μανρίλα*: ΕΠ.Γ' 446.16), *πνευματκα* (Λ 40.24), *arpi* (Κ 357, α.25 –κρ.υπ.: αργί) κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές προβάλλει καθαρά το πρόβλημα της γλωσσικής βάσης, για το οποίο μιλούσαμε παραπάνω. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένα «πληθωριστικά» φαινόμενα, που επιβεβαιώνουν με τον πλέον ρητό τρόπο ότι στον Σολωμό ελληνικό και ιταλικό σύστημα, ιστορική και φωνητική γραφή, δεν είναι διαφοροποιημένα αλλά ενοποιημένα: π.χ. *εξύντα χυλιαδες ανθρωπυ / σφαμενειι* (ΜΜπ 73, β.5), *απαρητη* (ΕΠ.Γ' 447.22), *η λιγοκαηρηδια* (ΕΠ.Στ 474, β.15) –πβ. *εγγκατικϑ* (ΓΖ 132), *κοςσμϑ* (ΜΜπ 73, β.13), *πλευβρο* (ΝΩ.Π 305, β.3 –β.2: πλευρο).

Δίψηφα / Δίφθογγοι

Τα πράγματα γίνονται πιο σύνθετα, όταν η διαπλοκή εμπλέκει, εκτός από τη γραφή, και την προφορά. Στα φωνήεντα, το πιο ενδιαφέρον ίσως παράδειγμα

²⁸ Πβ. *Tekeλ – Tecel* (Γ 341, β.1 - 4).

αυτής της κατηγορίας το δίνει η σύγχυση ανάμεσα σε δίψηφο και δίφθογγο²⁹. Πράγματι, τα φωνηεντικά συμπλέγματα αι, ει, οι, υι –που γράφονται άλλοτε με -i ελληνικό, άλλοτε με -i λατινικό κι άλλοτε με -ï με διαλυτικά³⁰– μπορεί να έχουν είτε μονοφθογγική είτε, συχνότατα, διφθογγική αξία (διαβάζονται δηλαδή με «ερασμαϊκή προφορά»)³¹.

Έτσι, για παράδειγμα,³² το -αι- μπορεί να χρησιμοποιείται αδιάκριτα είτε για τη δήλωση του φθόγγου /e/, π.χ. *ταραχαις* (Λ 11, β.33), *δαφναις* (Λ 24, α.5, β.23· 46.19), *χαραις ...αλλαις ...ζοαις* (Μπ 172, α.26, 27, 28),³³ *ναι* (ΕΠ.Β' 416, β.10),

²⁹ Χρησιμοποιώ τη λέξη κάπως καταχρηστικά για να δηλώσω τη γεινίαση δύο διαφορετικών φθόγγων, ανεξάρτητα από το αν αυτοί συμποφέρονται ή όχι. Βέβαια, στα ποιητικά γραπτά του Σολωμού το φαινόμενο της συμποφοράς είναι και το πιο σύνηθες, οπότε δεν βρισκόμαστε έξω από την κανονική έννοια της διφθόγγου.

³⁰ Η ποικιλία στην απόδοση του /i/ είναι αισθητή τόσο στο εσωτερικό του στίχου όσο και στην περιοχή της ρίμας, π.χ. *κυτῖ: πιδῖαι χαρϋμενη* αλλά και *πυδῖαι, κῖναι χαρϋμενη* (Μον. 304, β.16^δ – 307, α.9), ή: *μαῖ* (δισ) / *μου* / *μαῖ* (ΕΠ.Α' 253.2, 6/12/19 –διάβ. Μάη), *κλει* / *φτει* / *λει* (Λ 14, β.5/7/9).

³¹ Για την υπόθεση να πήρε ο Σολωμός μαθήματα αρχαίας Ελληνικής (με ερασμαϊκή προφορά) στην Ιταλία βλ. Τομαδάκης 1954, σ. ρμζ'. Αυτή η προφορά απηχείται στα ακόλουθα παραδείγματα από το *Epistolario* του Foscolo (βλ. Pontani 1964, σ. 27): *Addio, addio psichimu kai agarimu: cai seli su ip̄s opos se agarao me olin mou tin psichinmu* [δηλαδή: και θέλει σου ειπώ όπως σε αγαπάω με όλην μου την ψυχήν μου]. Περιττό να σημειώσουμε ότι η ερασμαϊκή προφορά των δίψηφων (π.χ. και → /kai/) αποτελεί μέχρι σήμερα τυπικό γνώρισμα των ξένων σπουδαστών της νεοελληνικής (ιδίως κατά τα πρώτα στάδια της μάθησης).

³² Εδώ και αλλού, η αποδελτίωση είναι δειγματοληπτική. Δεν θέλησα να επιβαρύνω το κείμενο, καταγράφοντας όλες τις εμφανίσεις του ίδιου τύπου (ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να τις αναζητήσει διαμέσου του *Λεξ. Σολ.*).

³³ Για τη δήλωση του /e/ ο Σολωμός χρησιμοποιεί συνηθέστερα το απλό γράμμα -e- (ας θυμηθούμε εδώ, πέραν της ομοιχίας, και τη φυσική ομοιότητά του προς το ιταλικό e). Ενδεικτική είναι η περίπτωση της λέξης «αίμα», η οποία μόνο μια φορά γράφεται με δίψηφο αι- (για τα παραθέματα βλ. *Λεξ. Σολ.*). Πβ. επίσης *ετια* (Λ 130, β.17 –διάβ. αιτία), *εκεε* (ΓΖ 281, α.30), *χερετε* (Λ 14, β.5 –αντιπβ. β.13: *χαιρετε* [διάβ. χαίρεται]) και άλλα πολλά. Ένα αρκετά συστηματικό φαινόμενο είναι να αποδίδεται το αρθρ.θηλ.πλ.αιτ. με -αι- και η αντίστοιχη κατάληξη του θηλ.

είτε συνηθέστατα για να αποδώσει τους ξεχωριστούς φθόγγους /a/ + /i/, π.χ. *κυται* (Λ 10, α.27), *καιμενα* (β.36 –διάβ. καημένα), *φουσαι* (11, α.12), *φαιταη* (ΓΖ 274, α.21), *αιδονολάλιε* (ΕΠ.Γ΄ 490, β.1). Ο απόηχος της ιταλικής παιδείας του Σολωμού γίνεται αισθητός στους υβριδικούς τύπους με το λατινικό -i, π.χ. *κυται* (Λ 10, α.27^δ), *κενται* (11, β.13), *χερεται* (Γμν. 89, α.17), *εχαιδεψε* (ΓΖ 272, α.24), *νικαι* (299.16), *ξεφλγδαι* (Τ 266, β.4), *σιχνοχιπαι* (αυτ., β.5), *αιδονια* (ΕΠ.Γ΄ 462.24) –πβ. *εξαναιπε* (ΓΖ 287, α.2), όπου δεν έχουμε συμπροφορά. Σε πολλές περιπτώσεις το γιώτα σημειώνεται με διαλυτικά –προφανώς για να δηλωθεί η διφθογγική αξία του συμπλέγματος, π.χ. *φαι* (Λ 53.21 –διάβ. φάει), *τραγδαι* (ΓΖ 282.40), *μυσαι* (296, α.30 –διάβ. μισάει) και άλλα πολλά. Τέλος, δεν λείπουν οι διπλοτυπίες: *μπαιρον* (Μπ 142, α.7) - *μπαϊρον* (ΕΠ.Α΄ 252, β.8). Ακόμη πιο ποικίλες είναι οι αλληπάλληλες παραλλαγές του τύπου «πάει» στα αυτόγραφα: *παι* (Λ 11, β.37, β.40 –πβ. Τ 339, β.27) · *παη* (ΓΖ 259, α.9)· *παι* (Λ 10, β.7) · *παι* (Λ 10, α.14, β.6· 12, α.10· 13, α.29· 35, α.22· 35, β.1· 51.28 –πβ. ΓΖ 271, β.7, β.14· 273, α.10 · Τ 331, α.37· 336, α.26· 347, α.9· 349, α.14 – Κ 379, β.18 – ΦΑ 386, β.27· 387, α.39) · *παι* (Λ 10, α.3, α.11· 13, α.12 –πβ. ΕΠ.Β΄ 418, α.7^δ – Στρ.Π 575, α.13, β.21) [οι ορθογραφημένοι τύποι *πάει*, *πάη* είναι πάντα από χέρι αντιγραφέα].

Το *ει/εί* χρησιμοποιείται ως δίψηφο συχνά στις κατάληξεις ρημάτων και ονομάτων, π.χ. *προβενει* (ΩΣ 103.21), *κανει* (Δ 66.14), *μενει* (Λ 10, β.17, β.26), *πεγενει* (10, β.30 –διάβ. πηγαινει· στο Δ 68.31: *παγενει*), *στεφανει* (ΜΜπ 74, β.13), *στομενει* (ΜΜπ 72, β.23 –διάβ. στημένη), *ξακγσμενει* – *διαβθαρμενει* (Δ 68.2, 3 – διάβ. ξακουσμένη, διαφθαρμένη), *μοναχει* (ΜΜπ 72, β.14 –διάβ. μονάχοι), *εκνυει* (Δ 65.5 –διάβ. εκείνοι)· στην πρόθεση «εις», π.χ. *εις* (Λ 10, α.19, β.3), κάποτε σε ελεύθερη εναλλαγή με το ήτα, π.χ. *εις τ' αυτιτγ ... ης τ' αυτυτγ* (Μπ 184, α.9, 13),

ονόματος με -ε-, π.χ. *ταις διναμεστγ* (Λ 13, α.3), *ταις υστερνεστγ ακτινες* (Δ 67.16), *ταις τρυπεστγ* (αυτ., 28), *ταις φαντασιεστγ* (Δ 66.24), *ταις ευμορφότερες κ' καθαρότερες νίχτιεης* (Μπ 164.5-6), *ταις πολεμικές επημασες* (αυτ., 7-8), *ταις γυνεκεστον* (Μπ 172, α.16), *σαις κορασιες* (ΕΠ.Γ΄ 447.25). Καμιά φορά όμως, στην κατάληξη, -αι- και -ε- εναλλάσσονται, π.χ. *δυναμεστγ* – *αγγαλλαιστγ* (Μπ 184, α.24-25).

ης την αρπα ... εις τη λυμνω (Λ 44.21^δ, 26) · στους τύπους του ρήματος «είμαι», π.χ. *είνε* (Λ 12, α.15) [για άλλες παραπομπές βλ. Λεξ. Σολ.]. Θα το βρούμε, ωστόσο, και με διφθογική αξία (/ei/, κατά την ερασμακή προφορά), π.χ. *λει* (Λ 11, α.13 –διάβ. λέει), *κει* (Λ 47.11–διάβ. καίει), *αχει* (Ιλ. 72, α.9 –διάβ. Αχαιοί), *δεισι* (ΓΖ 295, α.13) – *δεισες* (ΓΖ 259, β.1 –πβ. *δεισυν* CS 515, α.4), *η δικει* (ΕΠ.Α΄ 251.4) – *τη δικει* (ΕΠ.Α΄ 282.37). Δεν λείπει και ο τύπος με διαλυτικά, π.χ. *η γονει* της (ΓΖ 293, α.7).

Το *οι/οί* χρησιμοποιείται και ως δίγηφο –συνήθως στις καταλήξεις του αρσενικού (ουσιαστικού και άρθρου) στον πληθυντικό, π.χ. *τριης κόσμοι σφόδρα πολεμϝν κ' οιω τριης ανδ<ρ>ιομένοι* (ΕΠ.Γ΄ 519.18)– και ως δίφθογγος, αλλά κάπως αραιότερα, π.χ. *βοιθιησο* (ΓΖ 261, α.10), *ξεντερολοισμενα* (285, α.22-23), *χλαλοιη* (270, β.19), *πνοιη* – *πνοι* (ΕΠ.Β΄ 410, α.28, 36 – 34), *αλαφροισκιote* (ΕΠ.Γ΄ 453.7) –πβ. *νοιμα* (Γ 266, β.1), *ανανοηθικα* (ΓΖ 285, α.19), όπου τα δυο φωνήεντα δεν συμπεφέρονται.

Το *υι/υί* είναι σπανιότατο. Το βρήκα μόνο μια φορά, με διφθογική αξία, στο Λ 31.30: *η γρανυι καμπι* (στις «φωτοτυπίες» δεν φαίνεται καθαρά αν είναι -υι και όχι -υυ).³⁴ Πάντως, ότι ο Σολωμός διαβάζει /ii/ τεκμηριώνεται από την επανάληψη της ίδιας φράσης στη ΝΩ.ΙΙ (309, γ.2): *οι γρανιι καμποι*.

Το φαινόμενο, όπως είδαμε, επεκτείνεται και στους συνδυασμούς με το ύψιλον. Τα αυ, ευ, ου διαβάζονται κάποτε και ως /ai/, /ei/, /oi/. Παραδείγματα: *της παλευς* (Λ 66.19) · *Καραυκακιν* (ΜΜπ 70, α.11) · *μυρολουστρα* (Μπ 187, α.4 –διάβ. μυρολοϊστρα), *φουθια* (Λ 11, β.26 –διάβ. βοήθεια).³⁵

³⁴ Τη δυσκολία διάκρισης του ελληνικού ύψιλον από το ιταλικό -i- ομολογεί ο Λ. Πολίτης στον Πρόλογο του Β΄ τόμου των ΑΕ, σ. η΄, σημ. 6

³⁵ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις οι συνδυασμοί αυτοί αποδίδονται είτε κατά το ιστορικό είτε κατά το φωνητικό σύστημα, π.χ. *ταξιδενι* / *ζιλεβι* (ΕΠ.Β΄ 408, α.9 /10), *Εντυχυσμενο* (Μον. 307, β.7) – *εφαρισση* (ΓΖ 295, α.10) · *ακαταπανουστα* (ΓΖ 282.31^{+δ}) – *ακατάπαφουστα* (Μον. 304, β.10), *μαβρυλα* – *μαυρυλα* (Λ 11, β.28, 30) [ανάλογες αμφιταλαντεύσεις και στους αντιγραφείς: π.χ. (αυ, αβ): Λ 22]. Το -ου- αποδίδεται κατά κανόνα με το απλό σύμβολο υ (είναι γραφική σύμβαση της εποχής), αλλά και κανονικά, μολονότι η περίπτωση αυτή είναι σπάνια: *παρουσιαη* (Λ 53.8),

Η σύγχυση είναι αισθητή σε περιβάλλοντα όπως εκείνο της ομοιοκαταληξίας, όπου ο ίδιος τύπος μπορεί να δηλώνει, ανάλογα, δίψηφο ή δίφθογγο: π.χ. *μακρυσμενεί / αγρυσμενεί* (Λ 43.13/15), αλλά και *κλει / λει* (ΕΠ.Α' 252, α.2/4). Ορισμένες φορές δίψηφο και δίφθογγος συνυπάρχουν στην ίδια φράση/στίχο, π.χ. *γελαι την ειστερι φοραη κ' φευγει* (GP_ελλ. 7, β.7) ή: *να γελα, κ' να κλει κ' να κυματα* (Λ 52.13), ακόμη και στην ίδια λέξη, π.χ. *κίλαιδισμοί* (ΕΠ.Γ' 462.19), *χαιδεβει* (ΕΠ.Γ' 464.3).

• Διαπλοκή βάρους

Ορισμένες φορές η παρουσία της άλλης γλώσσας γίνεται αισθητή κι όταν ακόμη δεν υπάρχει φανερή «παρεμβολή». Μιλάμε τότε για *διαπλοκή βάρους*.

Ο φθόγγος /v/

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα προσφέρει ο τύπος *φυσκονί* που βρίσκουμε σε δυο απανωτούς στίχους του Λάμπρου: *εις εκνο φυσαι, κ' το φυσκονί / [...] / φυσχν, κ' εκίο σφυριζι κ' φυσκονί* (16, α.4, 6 –ο τύπος γράφεται σωστά στο α.12: [που] κ' στον αερα ολοχλομο φχσκονί). Η απόδοση του -ου- με το -υ- εξηγείται εύκολα, αν σκεφτούμε την οπτική ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στο λατινικό -u- και το ελληνικό ύψιλον. Παρασυρμένος από αυτή την ομοιότητα ο ποιητής τα εξομοιώνει και φωνητικά. Με άλλα λόγια, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο διαπλοκής ανάμεσα σε γραφηματικό και φωνολογικό επίπεδο.

Τα αλλόγραφα του /s/: ζ και σ

πολιορκημενους (ΓΖ 282, α.3-4: το παράδειγμα είναι ενδιαφέρον γιατί το -ου- συνυπάρχει με το σύμβολο ϝ).

Ίσως ο ίδιος λόγος (η οπτική ομοιότητα) κάνει τον Σολωμό να χρησιμοποιεί το τελικό -ς σε γραμματικά περιβάλλοντα που δεν το επιτρέπουν (δηλαδή στο μέσον ή στην αρχή μιας λέξης), κατ' αναλογία προς το ομόγραφο s των ιταλικών. Παραδείγματα: *σπιλιγγα* (Γμν. 89, α.9, 11), *σκίαη* (αυτ., α.14), *σφιγγί* (Τ 266, β.5 = 267, β.13), *σφοδρο* (ΕΠ.Β' 412, α.29), *χοματαστα οπια* (Μπ 180, α.16 –διάβ. χρώματα στα οποία), *στεκν* (Λ 17, β.1) –πβ. *στη φωτιαη* στον κατάλογο που δόθηκε παραπάνω. Αλλά, όπως επισημάνσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, η φυσική ομοιότητα επιφέρει τελικά και φωνολογική εξομοίωση. Πράγματι, μολονότι το τελικό -ς είναι άηχο στα ελληνικά, στα αυτόγραφα χρησιμοποιείται και σε περιβάλλοντα με ηχηρό σύμφωνο (όπως ακριβώς και το λατινικό s), π.χ. *αποκιμισμενη* (ΘΟ 92.9), *καθυσμενυ* (Λ 99.23), *ζιγιάσμενος* (Τ 343, α.34), *χερετισμοη* (ΕΠ.Γ' 453.19) –πβ. το *κοσμϝ* στον κατάλογο. Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια το τελικό -ς να εξισωθεί με το κοινό -σ- (με το οποίο το ιταλικό s έχει κοινά φωνολογικά χαρακτηριστικά), και η μεταξύ τους σχέση να μετατραπεί από σχέση συμπληρωματικής κατανομής, που είναι στα ελληνικά, σε σχέση ελεύθερης εναλλαγής στο γραφικό σύστημα του Σολωμού. Παραδείγματα: *ασ – ας* (ΜΜπ 72, β.7 – 8), *στϝ – ζτϝ* (Πλ. 74, α.3 – 10), *δυναμεστϝ – αγγαλλαιστϝ* (Μπ 184, α.24-25), *γίςμ<ϝ> – Γηςμϝ* (Π 504.12 – 507, 6), *εσταθι – εσταθι* (Δημ. 132, β.11 – γ.3), *κρυσιτϝ – κρυσιτϝ* (Τ 352, α.39^{+δ}). Η υποδιαφοροποίηση³⁶ που υφίστανται τα δύο αλλόγραφα οφείλεται σε λανθάνουσα επιρροή του πιο οικονομικού συστήματος, που είναι το ιταλικό, δεδομένου ότι σε αυτό υπάρχει ένα μόνο γράφημα, το s.³⁷ Ο μηχανισμός της διαπλοκής θα μπορούσε να παρασταθεί ως

³⁶ Ο όρος στον Weinreich 1974, σ. 28, είναι «ipodifferenziazione». Το φαινόμενο θα μπορούσε να οριστεί ως εξής: τα αλλόγραφα μιας γλώσσας υφίστανται υποδιαφοροποίηση (συγχέονται), όταν η γλώσσα αυτή έρχεται σε επαφή με μια άλλη γλώσσα, στο γραφικό σύστημα της οποίας δεν υπάρχει αντίστοιχη αλλογραφική διάκριση (εδώ και αλλού προσαρμόζω το τυπολογικό σχήμα του συγγραφέα στις ανάγκες της παρούσας περιγραφής –ο Weinreich αναφέρεται μόνο σε φωνήματα και όχι σε γραφήματα).

³⁷ Σημειωτέον ότι το ιταλικό s, όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, δεν χρησιμοποιείται ποτέ αντικανονικά στο τέλος της λέξης. Η παρατήρηση αυτή, αν και όχι απόλυτη (αφού στις

εξής: $s = \sigma$ (ίδια κατανομή), $s = \varsigma$ (ομογραφία), άρα $\sigma = \varsigma$ (αλλόγραφα σε ελεύθερη εναλλαγή). Η εξομοίωση των τριών συμφώνων γίνεται φανερή σε τύπους όπως: *οστοςω – οστοςο* (Ιλ. 74, β.8 – α.2)· *αστραφτι αστραφτι* (Λ 31.28).

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η αντικανονική χρήση του τελικού σίγμα δεν είναι αναγκαστικά ερμηνεύσιμη με τους όρους της διαγλωσσικής επαφής, δεδομένου ότι το φαινόμενο αυτό επισημαίνεται σε πολλά άλλα κείμενα Ελλήνων συγγραφέων της ίδιας περιόδου (μπορεί δηλαδή να αποδοθεί σε ορθογραφική σύμβαση της εποχής). Το πιο άμεσο παράδειγμα το δίνουν τα απόγραφα³⁸ των «γραμματικών» του Σολωμού, που περιέχονται στον τόμο των ΑΕ. Ένα δεύτερο παράδειγμα προσφέρουν τα γραπτά ενός άλλου «μεγάλου συγγραφέα που δεν ήξερε ελληνικά» σαν τον Σολωμό, του Μακρυγιάννη.³⁹ Η αντιβολή δείχνει ότι στην περίπτωση των γραμματικών το -ς χρησιμοποιείται κατά κανόνα για την απόδοση του συμπλέγματος -στ- και πολύ σπάνια αναπληρώνει το -σ- (ιδίως στην πρόθεση «εις»). Παραδείγματα: *ςΑγνωαριςης* (140.4 και αλλού), *δυσυχηας*,

φωτοτυπίες είναι αδύνατον να ξεχωρίσουν το ιταλικό *s* από το ελληνικό -ς), είναι πάντως ενδεικτική για την κατεύθυνση της διαπλοκής: ο Σολωμός τηρεί την ορθογραφική σύμβαση της ιταλικής γλώσσας και ανατρέπει εκείνη της ελληνικής.

³⁸ Χρησιμοποιώ τον όρο «απόγραφο» με τη σημασία του χειρογράφου που αντιγράφεται από γραφέα διαφορετικόν από τον συγγραφέα του πρωτοτύπου.

³⁹ Προσαρμόζω τη γνωστή φράση του Σεφέρη για τους τρεις μεγάλους πεθαμένους ποιητές μας [Σολωμός, Κάλβος, Καβάφης], που δεν ήξεραν ελληνικά: βλ. Σεφέρης 1984, σ. 63. Ο Μακρυγιάννης είναι ένα καλό παράδειγμα για σύγκριση, ακριβώς γιατί τα γραπτά του δεν έχουν υποστεί λόγιες επεμβάσεις (είναι πρόχειρα όπως και του Σολωμού). Η σύγκριση γίνεται, φυσικά, τηρουμένων των αναλογιών, μια και ο Μακρυγιάννης ήταν ένας λαϊκός αγράμματος άνθρωπος, ενώ ο Σολωμός ήταν εγγράμματος, μόνο που η παιδεία του ήταν βασικά ιταλική. Για τη γραφή του Μακρυγιάννη αντλώ τα στοιχεία από την έκδοση Μακρ. *Οράματα* (βλ. ιδίως «Επίμετρο», σ. 277 κ.εξ.). Η γραφή αυτή παρουσιάζει χαρακτηριστικά που βρίσκουμε και στην ελληνόγλωσση γραφή του Σολωμού (εξαιρουμένων βέβαια των ιταλικών γραμμάτων). Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά αυτά ανάγονται σε κοινές γλωσσικές πηγές: προφορική γλώσσα – Τύπος. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη γλώσσα και τη γραφή του Ρουμελιώτη στρατηγού προσφέρουν και οι εργασίες της Στρογγάρη 1979 και του Χαραλαμπίκη 1985.

(196.12 και άλλού), *ζηαθια* (209, α.13), *ζηρατηγοης* (226, α.7),⁴⁰ *Ειςζε* (160.6), *ζεση* (241, α.1).⁴¹ Όσον αφορά τον Μακρυγιάννη, το -ς χρησιμοποιείται στο εσωτερικό της λέξης είτε στη θέση του -στ-, είτε σε συμφωνικό σύμπλεγμα με *άηχο* σύμφωνο (ποτέ με ηχηρό).⁴² Στη σ. 168 του χφ., που αναπαράγεται πανομοιότυπη στην κριτική έκδοση (σσ. 275-276), βρίσκουμε τα ακόλουθα παραδείγματα: *ζαζερα* (= ζάστερα), *κζεκοντε* (= και στέκονται), *ηζηιν* (= εις την), *μοσκυβοτο υδιον χαρτι* (= μουσκεύω το ίδιο χαρτί), *θανασιςϑ κτινθρισκυασου κγενικοςζηιν αν θροποτι* (= θ' αναστήσω και την θρησκεία σου και γενικώς την ανθρωπότητα). Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά με τη χρήση του -ς στον Σολωμό, δεν μένει κανένα περιθώριο αμφιβολίας ότι το φαινόμενο, όπως εκδηλώνεται στα αυτόγραφα, είναι διαφορετικό και θα πρέπει να αποδοθεί σε διαγλωσσική επαφή.

Η αντίθεση άηχο : ηχηρό. (Ι) σ και ζ

Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο σύνθετα, αν συνυπολογίσουμε το ζεύγος σ - ζ. Στη γραφή του Σολωμού υπάρχει υποδιαφοροποίηση των δύο γραφημάτων/φωναμάτων: το σ εμφανίζεται εκεί που θα περιμέναμε το ζ, π.χ. *κυτασοντας* (Δ 67.15), *σονετ 'αρματα* (Μπ 180, α.36 –διάβ. ζώνετ' άρματα) και το ζ εμφανίζεται

⁴⁰ Το -στ- χρησιμοποιείται κατ' εξαίρεση: *Στρατηγοης* (168.11).

⁴¹ Τα δείγματα γραφής που δίνω εδώ ανήκουν στον αντιγραφέα των χφ. Ζ 10 (βλ. ΑΕ, σσ. 133-206 και «Σημειώσεις», σ. 591 κ.εξ.) και ΕΒ 92 (βλ. ΑΕ, σσ. 209-250 και «Σημειώσεις», σ. 593 κ.εξ) της *Ωδής εις Μπαίρον*. Ο αντιγραφέας των δύο χφφ., όπως έδειξε ο Coutelle 1967, πρέπει να ήταν ο Γεώργιος δε Ράσσης (και όχι ο Λ. Στράνης, όπως πιστευόταν μέχρι τότε). Το ΕΒ 92 είναι θεωρημένο από λόγο διορθωτή –βρίσκεται, επομένως, πιο κοντά στην ιστορική ορθογραφία της εποχής (αντιθέτως, ο αντιγραφέας του χφ. ΑΑ 1 της *Ωδής* είναι πολύ ανορθόγραφος, γι' αυτό και η αντιγραφή δεν προχώρησε: βλ. σχετικά «Σημειώσεις», σ. 596). Οι παρατηρήσεις σχετικά με τη χρήση του -ς ισχύουν, πάντως, και για τους υπόλοιπους αντιγραφείς.

⁴² Πβ. Μακρ. *Οράματα*, «Επίμετρο», σ. 290, σημ. 21.

στη θέση του σ, π.χ. *Zalpiuga* (ΓΖ 289.11), *σζμϝ* (Λ 13, β.20)].⁴³ Το φαινόμενο είχε επισημάνει ο Λ. Πολίτης ήδη στα 1958, και απέδωσε τη σύγχυση στην «αρχαιότερη ιταλική γραφή, όπου το s γράφεται σαν ελληνικό ζήτα».⁴⁴ Ότι η σύγχυση θα πρέπει να αποδοθεί σε λανθάνουσα παρεμβολή της ιταλικής είναι αναμφίβολο. Αλλά η ερμηνεία που δίνει ο Πολίτης περιορίζει τη διαπλοκή σε καθαρά γραφηματικό επίπεδο (και μόνο για το ζ). Υπάρχει, ωστόσο, μια φωνολογική παράμετρος που δεν είναι παραβλέψιμη. Για να καταλάβουμε πώς ο Σολωμός οδηγήθηκε στη σύγχυση δύο τόσο ανόμοιων συμφώνων, θα πρέπει να εντοπίσουμε το φωνολογικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο μια τέτοια σύγχυση ήταν δυνατή.

Στα αυτόγραφα είναι συχνό το φαινόμενο να χρησιμοποιείται το σ ως ηχηρό (στη θέση του ζ, ή εναλλακτικά προς αυτό) ανάμεσα σε δύο φωνήεντα. Ιδού μερικά παραδείγματα από τη ΓΖ: *στρίφογυρισί* – *στριφογυρίζι* (259, β.14^δ - 258.15), *λογίασο* (273, α.26 –διάβ. *λογιάζω*),⁴⁵ *αγγισε* (276.24 –διάβ. *άγγιζε*), και πολλά άλλα. Η συμπεριφορά αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τον ελληνικό κανόνα (ο οποίος σε τέτοιες περιπτώσεις απαιτεί την αποκλειστική χρήση του ζ). Εξηγείται όμως πολύ καλά, αν σκεφτούμε ότι στα ιταλικά σε αυτό ακριβώς το φωνολογικό περιβάλλον –ανάμεσα σε δύο φωνήεντα δηλαδή– το άηχο σίγμα κατά κανόνα μετατρέπεται σε ηχηρό, προφέρεται δηλαδή ζήτα (π.χ. *casa*, *paese*, *viso*, *quasi* κ.ο.κ.).⁴⁶ Μια αδιαφιλονίκητη απόδειξη υπάρχει στην *Τρίχα* (329, β.35): *κϝρροσο* *απανϝ* *παντα* *αυτοιη*, *κ'* *παντα* *κατϝ* *i* *τριχα*, όπου ο Σολωμός

⁴³ Εννοείται ότι στην ίδια σελίδα ή ακόμη στην ίδια στήλη βρίσκονται και οι κανονικοί τύποι: *κουαζύ* (Δ 67.11), *ζονετ' αρματα* (Μπ 180, α.20), *συσμϝ* (Λ 13, β. 18, 22, 28)· η *σάλπιγγα* κανονικά στο Μον. 304, β.13 (και αλλού).

⁴⁴ Πολίτης Λ. 1985, σ. 419 (δεν καταγράφονται δείγματα της αρχαιότερης ιταλικής γραφής).

⁴⁵ Στην ίδια αράδα υπάρχει η λέξη *δοσετε*, όπου το –σ– προφέρεται κανονικά ως άηχο.

⁴⁶ Η ηχηρότητα του s, όταν αυτό βρίσκεται μεταξύ δύο φωνηέντων (s intervocalica), είναι κανόνας για τις διαλέκτους της Βόρειας Ιταλίας (με τις οποίες ήρθε κυρίως σε επαφή ο Σολωμός), ενώ σε εκείνες της Κεντρικής και Νότιας Ιταλίας υπάρχει κάποια ρευστότητα: βλ. σχετικά *Gramm. ital.*, σ. 40 κ.εξ.

μεταγράφει στα ελληνικά την ιταλική λέξη *curioso* τηρώντας το *σ*, που πρέπει φυσικά να διαβαστεί ηχηρό.⁴⁷ Η εξομοίωση των *σ*, *ζ* με βάση τον κανόνα «*s intervocalica*» είναι ιδιαίτερα αισθητή στο περιβάλλον της ρίμας (εκεί δηλαδή που απαιτείται απόλυτη ομοηχία). Σημειώνω μερικά ενδεικτικά παραδείγματα:

- στο T 350, α.21-22: *σερνι αλι μία σφυρίματι αη κ' ο κοσμος κιματισι*
κ' τ' αστρα σκο<τι>νιαζ δνε κ' η θαλασα μ δγγριζι

το *κιματισι*, για να ομοιοκαταληκτήσει με το *μ δγγριζι*, θα πρέπει βέβαια να διαβαστεί «κυματίζει».

- Στο ΕΠ.Β' 407, α.8-10: *το σοθικοη τδς ετρεμε· οφ πονος το τιναζι*
τρεμι οσ το πελαο που ποτε –ποτεη δεν ισιχασι
τρεμ δνε σαν τι θαλασα οπ δ δεν ισιχαηζι

η φωνητική εξομοίωση των δύο γραμμάτων υπογραμμίζεται από την επανάληψη της ίδιας λέξης.

- Αρκετά χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα του K 377, α.29-30:

ακομα εβαστ δνε i βροντι *αζι*
κ' i θαλασα που εσκιρθισε σαν το χοχλιο π δ βρασι

όπου η ηχηρότητα του *-σ-* στο *βρασι* υπογραμμίζεται από τη δήλωση της ομοιοκαταληξίας στον πρώτο στίχο (*αζι*).

Συνοψίζω: η ομοιογραφία του *s* με το ελληνικό ζήτα στην αρχαιότερη ιταλική γραφή (Πολίτης) σε συνδυασμό με την ομοηχία του *s* άλλοτε με το *σ* (άηχο) και άλλοτε με το *ζ* (ηχηρό), αναλόγως του φωνολογικού περιβάλλοντος, υπήρξαν οι πρωτοβάθμιοι παράγοντες που διευκόλυναν τη διαπλοκή. Αλλά τον καταλυτικό ρόλο στην εξομοίωση του *σ*, *ζ* με το ιταλικό *s* φαίνεται να τον έπαιξε εκείνο το

⁴⁷ Πβ. λ.χ. Καββαδίας 1987, σ. 124: *κουριόζο πράγμα*. Στα αυτόγραφα υπάρχει και η ιταλική λέξη (βλ. λ.χ. ΕΠ.Β' 401, α.13: *l'odore chiams l'Arabo curioso*).

φωνολογικό περιβάλλον στο οποίο εκδηλώνεται το φαινόμενο «s intervocalica».⁴⁸ Από κει και πέρα ήταν εύκολο το φαινόμενο της υποδιαφοροποίησης των σ, ζ να επεκταθεί και σε άλλα περιβάλλοντα (όπως στην αρχή της λέξης ή σε συμφωνικά συμπλέγματα με ηχηρό σύμφωνο).

Με τον τρόπο αυτό, ο Σολωμός οδηγείται σε μια επανερμηνεία της υφιστάμενης διάκρισης μεταξύ σ και ζ,⁴⁹ κατά τρόπο που η χρήση τους να μην εξηγείται ούτε αποκλειστικά με τους κανόνες της ελληνικής ούτε αποκλειστικά με τους κανόνες της ιταλικής γλώσσας, αλλά με τον συνδυασμό και των δύο. Εξηγούμαι: όταν ο Σολωμός γράφει *ισιχασί* εννοώντας «ησυχάζει» η συμπεριφορά του εξηγείται μια χαρά με τον κανόνα «s intervocalica». Όταν όμως γράφει *εζαστιζε* (Κ 372, β.25), εννοώντας «εσάστισε», κάνει μια υπερδιόρθωση (*ipercorrettismo*),⁵⁰ εφαρμόζει δηλαδή τον κανόνα «s intervocalica» ακόμη κι εκεί που δεν απαιτείται.

⁴⁸ Η δύναμη της ιταλικής συνήθειας επαληθεύεται από ορισμένα χαρακτηριστικά «λάθη», π.χ. +βιζοντα+ (2 ΑΔ 56, β.21 –β.10: *φουσοντας*), και, εκ του αντιθέτου, από ορισμένες ενδεικτικές διορθώσεις, π.χ. *επεησανε* από *επεηζανε* (ΓΖ 260, α.5). Σποραδικά, θα συναντήσουμε στα αυτόγραφα διπλό σίγμα μεταξύ δύο φωνηέντων, όπως συμβαίνει λ.χ. στο *χορυσσι* (Κ 368, β.40 – διάβ. χωρίσει), ένδειξη ότι το /s/ είναι άηχο. Αν και δεν πρόκειται για κάτι συστηματικό –το *θαλασσα*, που είδαμε σε προηγούμενο παράδειγμα, ο Σολωμός το γράφει με ένα σίγμα, και είναι επίσης άηχο–, αξίζει να σημειωθεί ότι το διπλό ss ανήκει στη διαλεκτική και λογοτεχνική γραφική παράδοση της Β. Ιταλίας και έχει αυτήν ακριβώς τη λειτουργία: δηλώνει άηχο σίγμα ανάμεσα σε δύο φωνήεντα. Παραθέτω τη σχετική σημείωση του Serianni: «Nella tradizione grafica dialettale per indicare [s] si ricorsi spesso al digramma ss, che non rappresenta quindi una consonante intensa, come nell'italiano letterario: «Per cossa no voleu che lo sappia?» (Goldoni, *I Rusteghi*, atto I scena VIII) [...]» (*Gramm. ital.*, σ. 41).

⁴⁹ Το φαινόμενο που περιγράφω μοιάζει, αλλά δεν συμπίπτει με τον τύπο της διαπλοκής που ο Weinreich 1974 ορίζει ως «reinterpretazione di distinzioni» (σσ. 28-29).

⁵⁰ Την πιθανότητα αυτή θίγει ο Weinreich 1974, σ. 30. Το φαινόμενο της υπερδιόρθωσης, με αναφορά στην κατάχρηση του τελικού –ν από πλευράς Μακρυγιάννη, σχολιάζει ο Χαραλαμπίκης 1985, σσ. 368-370.

Όταν, από την άλλη, ο Σολωμός γράφει *σὺζμϋ*, εννοώντας «σεισμού», είναι φανερό ότι αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει μια φωνολογική διάκριση (την ηχηρότητα του σ εμπρός από ηχηρό σύμφωνο), που για έναν ιθαγενή ομιλητή της ελληνικής θεωρείται αυτονόητη και δεν δηλώνεται, για έναν όμως Ιταλό που γράφει στα ελληνικά είναι μια συμπεριφορά αναμενόμενη. Αλλά όταν γράφει *ζῖσμοης* (ΕΠ.Β' 416, α.1), εννοώντας «σεισμός», κάνει μια υπεργενίκευση μεταφέροντας τη διάκριση αυτή σε ένα φωνολογικό περιβάλλον (αρχή λέξης μπροστά από φωνήεν), όπου η ηχηρότητα του σίγμα δεν τεκμηριώνεται ούτε στα ελληνικά ούτε στα ιταλικά. Μια τέτοια συμπεριφορά μπορεί να ερμηνευθεί μόνο διαμέσου της εξίσωσης ζ = σ, μόνο δηλαδή αν σκεφτούμε ότι στο γραφικό σύστημα του Σολωμού τα δύο γραφήματα έχουν μετατραπεί σε αλλόγραφα και η μεταξύ τους αντίθεση έχει μετατραπεί σε σχέση ελεύθερης εναλλαγής: *σεσι* [αντί ζεσι] (Τ 341, β.24 = 351, α.35) ≈ *ζοζετε* [αντί σοζετε] (Κ 363, α.20 = 368, β.2).

*

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε είναι ότι ο Σολωμός εξομοιώνει τα γραφήματα/φωνήματα των δύο γλωσσών και συγχέει τις γραφηματικές/φωνολογικές διακρίσεις που ισχύουν γι' αυτά στο σύστημα της κάθε γλώσσας. Η εξομοίωση βασίζεται στην αρχή του απλοποιημένου συστήματος. Είδαμε ότι στην ιταλική γλώσσα υπάρχει ένα σύμβολο για την απόδοση του ηχηρού ή άηχου συρριστικού: το s. Αντιθέτως, στην ελληνική υπάρχουν τρία σύμβολα (ς, σ, ζ), η κατανομή των οποίων και η εκάστοτε φωνητική τους αξία καθορίζεται από πολύπλοκους και συχνά μη διδακτούς κανόνες (απαιτείται φυσική γνώση της γλώσσας, προκειμένου αυτοί να αφομοιωθούν). Δεδομένου ότι ο Σολωμός στερείται μιας τέτοιας γνώσης καταφεύγει σε μια απλή λύση: παρακάμπτει τους κανόνες της ελληνικής και χειρίζεται όλα αυτά τα γραφικά σύμβολα κατά το υπόδειγμα του ιταλικού s.

Η λύση αυτή έχει ως αποτέλεσμα να καταλύονται οι σχέσεις που συνάπτουν αυτά τα σύμβολα μέσα στο σύστημα της ελληνικής γραφής (και φωνολογίας): καταλύεται η σχέση συμπληρωματικής κατανομής μεταξύ των αλλογράφων ζ και

σ (για τον Σολωμό είναι ελεύθερα εναλλασσόμενα). Καταλύεται η σχέση αντίθεσης μεταξύ των γραφημάτων σ και ζ (ο Σολωμός χρησιμοποιεί το ένα ως αλλόγραφο του άλλου). Σε τελευταία ανάλυση, πρόκειται για μία διατάραξη σε φωνολογικό επίπεδο: ο ποιητής χρησιμοποιεί αδιάκριτα τα σ, ζ (όπως και το ς) είτε ως άηχα είτε ως ηχηρά. Αλλά αυτή η γενίκευση τον οδηγεί σε παραβίαση των φωνολογικών κανόνων της πρωτοβάθμιας γλώσσας του, που είναι η ιταλική (όταν γράφει *Zalπιγγα* εννοώντας «Σάλπιγγα», αναιρεί τον κανόνα της ιταλικής που λέει ότι όταν το συρριστικό βρίσκεται στην αρχή της λέξης μπροστά από φωνήεν είναι πάντα άηχο).

Ας δούμε τώρα μερικές ακόμη συνέπειες της γραφηματικο-φωνολογικής σύγχυσης ανάμεσα στα δύο γλωσσικά συστήματα, που φέρνει στο φως ο έλεγχος των σολωμικών χειρογράφων.

Η αντίθεση άηχο : ηχηρό. (Π) ξ και χ

Στον στίχο *τη λογης είνε κυνυ η +ταραχίες+* (Λ 13, β.11) επισημαίνεται ο τύπος «ταραχίες», που είναι ανύπαρκτος στα ελληνικά. Πρέπει να διαβάσουμε «ταραξίες». ⁵¹ Είναι φανερό ότι ο Σολωμός ταυτίζει φωνητικά το ελληνικό χ με το ιταλικό x, παρασυρόμενος από τη γραφική τους ομοιότητα. ⁵² Άλλωστε, για τον ποιητή ήταν εύκολο αυτό το μπέρδεμα, δεδομένου ότι τα δύο γράμματα συνυπάρχουν κάποτε στην ίδια λέξη, π.χ. *χεροχερα* (ΓΖ 281, α.31), *χεροβίχοντας* (Τ 345, α.22). Στα χειρόγραφα θα συναντήσουμε όμως και το αντίστροφο φαινόμενο, να χρησιμοποιείται δηλαδή το ελληνικό ξ με τη φωνητική αξία του χ, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τους τύπους *μονάξητης* (ΓΖ 269.6 –διάβ. μονάχη της), *μοναξο* (ΕΠ.Γ' 462.14 –διάβ. μονάχο). Για να κατανοήσουμε αυτή τη συμπεριφορά, θα πρέπει και πάλι να ανατρέξουμε στο λατινικό x: καθώς το

⁵¹ Ο Καββαδίας 1989, σ. 100, έχοντας ελέγξει το πρωτόγραφο, προτείνει την ανάγνωση «τηραξίες», λέξη που ακούγεται στη Ζάκυνθο.

⁵² Ότι έχει στον νου του το λατινικό -x- φαίνεται και από το -i- που ακολουθεί (είδαμε ότι συχνά η διαπλοκή επεκτείνεται σε συλλαβές: π.χ. *rixnu*).

λατινικό γράμμα αντικαθιστά συχνά στα αυτόγραφα, όπως είδαμε, το ομόηχό του ελληνικό ξ και ταυτόχρονα γράφεται με τον ίδιο πάνω-κάτω τρόπο που γράφεται το ελληνικό χ, ο ποιητής θεωρεί ότι ξ και χ μπορούν ελεύθερα να αντικαθιστούν το ένα το άλλο. Με άλλα λόγια, αν $\chi = x$ (ομογραφία) και $x = \xi$ (ομοηχία), έπεται ότι $\chi = \xi$. Το ότι δεν πρόκειται για αυθαίρετη υπόθεση επιβεβαιώνεται πειστικά από τον τύπο *εδίχξε* που βρίσκουμε σε στίχο του Κρητικού (372, β.30: *κ' εδίχξε πασαν ομορφια κ' πασα καλοσίνι*).

Η αντίθεση διαρκές : στιγμικό (χ και κ)

Είναι εμπειρικά εξακριβωμένο ότι οι ξένοι ομιλητές της ελληνικής (ιδίως εκείνοι των νεολατινικών γλωσσών) δυσκολεύονται να προφέρουν το ελληνικό χ, που δεν είναι εγγενής φθόγγος της γλώσσας τους, και τείνουν να το αποδώσουν ως κ. Αυτό το φαινόμενο παρουσιάζεται και στον Σολωμό. Όταν, για παράδειγμα, ο ποιητής γράφει στον Κρητικό: «*εψαλε τιν αναστασι καροπία η φονίτις*» (377, α.23), είναι σαφές ότι διαβάζει το «*χαροποιά*» με ιταλική προφορά. Ανάλογα, ο τύπος *καραχτίρα* (Μπ 210, α.10^δ) δεν μου φαίνεται ότι προέρχεται από αντιμετάθεση φθόγγων, αφού ο Σολωμός θα έγραφε μάλλον «*χαραχτήρα*» (και όχι «*χαρακτήρα*»).⁵³ Αυτό που συμβαίνει είναι ότι διαβάζει όπως ακριβώς και στα ιταλικά: *carattere*. Το πράγμα γίνεται ακόμη πιο φανερό στην περίπτωση του τύπου *κορδηη* (GP_ελλ. 95, α.3), που εξηγείται πολύ καλά αν σκεφτούμε την ομώνυμη ιταλική λέξη *corda*, η οποία παρουσιάζει όμοια φωνολογικά γνωρίσματα με το «*χορδή*», εξαιρουμένων των αρχικών συμφώνων –και της κατάληξης φυσικά (η υπόθεση ότι το *κορδηη* αναπαράγει ουσιαστικά το ιταλικό *corda* ενισχύεται κι από την παρουσία του -r-).⁵⁴

⁵³ Δεν μπορώ να αποδείξω την υπόθεση αυτή, αφού η λέξη δεν περιλαμβάνεται στο *Λεξ. Σολ.* Νομίζω ότι ο Σολωμός, ως δημοτικιστής, θα προτιμούσε μάλλον το φθογγικό σύμπλεγμα -χτ- από το λόγιο -κτ-.

⁵⁴ Το φωνολογικό μπερδεμα μεταξύ στιγμικού -κ- και διαρκούς -χ- είναι αισθητό και σε τύπους όπως *μακν* (Μπ 220, α.1 –διάβ. μάχη), *τεκνισμό* (Κ 362, α.22 –κρ. υπ.: τεχνισμό) ή, αντιστρόφως,

Η αντίθεση υπερωικό : ουρανικό (κ, γ, χ)

Όπως ξέρουμε, στα ελληνικά το υπερωικό κ όταν βρίσκεται μπροστά από /i/ ή /e/, μετατρέπεται σε ουρανικό. Στα ιταλικά η φωνολογική αυτή αντίθεση δεν υπάρχει. Το κ μένει σταθερά υπερωικό, ανεξαρτήτως φωνολογικού περιβάλλοντος. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο συμπεριφέρεται κι ο Σολωμός, όταν, για παράδειγμα, γράφει: κ' ανυνε (Λ 47.36: κ' μα την συμερον οτι κ' ανυνε πεσμ ϑ). Στα ελληνικά ο ορθός τύπος είναι «κι αν είναι» [τηρώντας τη σολωμική γραφή: κ' ανυνε], όπου το κ είναι ουρανικό (αφού βέβαια βρίσκεται μπροστά από /i/). Αν διαβάσουμε τον τύπο, όπως τον έχει γράψει ο Σολωμός, τότε πρέπει να προφέρουμε /kanine/, δηλαδή να προφέρουμε το κ ως υπερωικό. Βρίσκω ένα ακόμη παράδειγμα στο Λ 45.16: *μίλιε, Λαμπρο, κ' πεσμ ϑ οτι κ' αν' εινε*. Το γιώτα, ως γραφικός δείκτης για τη δήλωση της ουρανικότητας του προηγούμενου συμφώνου, λείπει και από άλλους τύπους του Σολωμού, όπως λ.χ. αγρίκετε (Λ 10, β.22, 23 -πβ. β.31: γρυκετε) ή ρνευματυκα (Λ 40.24). Στα ελληνικά οι τύποι αυτοί θα γράφονταν κανονικά: «αγρικιέται», «γρικιέται», «πνευματικά». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και σε αυτές τις περιπτώσεις ο Σολωμός προφέρει τα κ ως Ιταλός. Η αντίθεση κ ουρανικό : κ υπερωικό είναι εξουδετερωμένη.

Τα ίδια ισχύουν και για τα άλλα υπερωικά της ελληνικής, το γ και το χ, όπως το δείχνουν παραδείγματα σαν τα ακόλουθα: *στεργες* (ΕΠ.Α' 252, β.21, 22, γ.23 – αντιπβ. 282.40: στεριεης), *γαλυη* (Λ 47.29 –διάβ. γυαλί). Άλλοτε πάλι το ημίφωνο παρεμβάλλεται εκεί που δεν χρειάζεται, π.χ. *δεην τοη 'πιηιχιε* (ΓΖ 263.21-22), *μίργια* (Λ 409, α.17) –προφανώς εδώ ο ποιητής γράφει ό,τι ακριβώς ακούει (δεν αποκλείεται, βέβαια, να πρόκειται για υπερδιόρθωση). Η αμφιταλάντευση

εματοθίχαν (Κ 375, α.39 –διάβ. αιματωθήκαν). Πβ. *σχίλιαη τϑς* – *σκιλιαϑς* (ΓΖ 279, α.9 – 281, α.22): ο τύπος *σχίλιαη* ίσως απηχεί την προφορική γλώσσα. Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς θα μπορούσαμε ενδεχομένως να εντάξουμε μια διόρθωση του Σολωμού στα χειρόγραφα της ΓΖ (292, α.4). Στο κρ. υπ. αναγράφεται: *πασχα* από *πασκα*. Η αρχική γραφή (*πασκα*) είναι πιθανό να προέκυψε από λανθάνουσα ηχητική «παρεμβολή» της αντίστοιχης ιταλικής λέξης *pasqua*.

ανάμεσα σε ιταλική και ελληνική προφορά γίνεται άμεσα αντιληπτή στις ακόλουθες παραλλαγές της λέξης «(τα) μάγια», οι οποίες προέρχονται από την ίδια σελίδα των αυτογράφων (ΕΠ.Β' 418):

- α.1 με χιλίες βρίσε<ς> χιηνετε με χιλια **μια** δενι.⁵⁵
 α.3 για κοψ' τα **μαγα** σαλπιγγα! πϑ κοβ ϑν την ανδρια
 β.1 για! κοψ ταη **μαγια** σαλπιγγα μι κοψ ϑν την ανδρια.

Παρεμβολές των ελληνικών στα ιταλικά

Φαινόμενα διαπλοκής βάθους, σαν αυτά που περιγράψαμε έως εδώ, εκδηλώνονται –αν και αραιότερα– κατά την αντίστροφη διεύθυνση (από τα ελληνικά στα ιταλικά).

Ένα ενδιαφέρον «λάθος», που μπορεί να οφείλεται στα ελληνικά, υπάρχει στη φράση *che mi stasse d'innanzi* [...] (Λ 32.34). Το *stasse* πρέπει να διορθωθεί σε *stese* (πβ. αυτ., 29.31_κρ.υπ.). Στα ελληνικά θα μεταφράζαμε: «και μου *στάθηκε* – ή *εστάθη*, όπως θα προτιμούσε ο Σολωμός– μπροστά». Ίσως, λοιπόν, ο ποιητής παρασύρθηκε από τον ελληνικό τύπο του ρήματος (με -α-) και έγραψε *stasse* αντί *stese*.

Στα χειρόγραφα υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις που δείχνουν ότι ο Σολωμός συγχέει τα *c* και *k* της ιταλικής, επηρεασμένος από το ελληνικό *κ*. Αναφέραμε παραπάνω τον υβριδικό τύπο *Tyrko* (ελλ. *Τυρκο* – ιταλ. *Turco*), όπου είναι σαφές ότι το ιταλικό *c* αναπληρώνεται από το επείσακτο γράφημα *k*, το οποίο παρουσιάζει οπτική και φωνολογική ομοιότητα με το ελληνικό *κ* (ας θυμηθούμε εδώ και τον τύπο *camilafiki*).

⁵⁵ Η προφορά του -i- στο *μια* αντιστοιχεί στο ημίφωνο *j* των ιταλικών. Αυτό πιστοποιείται κατά τρόπο αναντίρρητο στις παραλλαγές της λέξης «πυρκαγιά» στα χειρόγραφα της ΝΩ.ΙΙ: *πί<ρ>καίαη* (309, α.9 –πβ. γ.6· 310, β.15, δ.5) · *πικαίαη* (309, β.1) · *πικαία* (310, δ.8, 14, 23· 311, δ.23: είναι η συνηθέστερη γραφή). Ο κανονικός τύπος με το -γ- (*πικαγιαη*) εμφανίζεται μια φορά μόνο, στο 311, α.7.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το βρίσκω στην *Τρίχα* (341, β.1 - 4): *Tekel* – *Tecel* (προφ. /tekel/). Ο πρώτος τύπος είναι υβριδικός (το δείχνει καθαρά η παρείσφρυση του ελληνικού λ και, εμμέσως, η χρήση του γραφήματος k [\approx κ])· απηχεί όμως σωστά την προφορά. Ο δεύτερος τύπος είναι μεν ιταλικός, παραβιάζει όμως έναν βασικό φωνολογικό κανόνα της ιταλικής, που λέει ότι το c μπροστά από -e- (και -i-) διαβάζεται πάντα -τσ- /tʃ/.⁵⁶ Για να τηρηθεί η προφορά /tekel/, θα έπρεπε ο Σολωμός να είχε βάλει ένα h: *techel*.

Ακόμη πιο σύνθετο είναι το παράδειγμα του τύπου *ciero* (ΓΖ 278, β.3: [il bambino] *che ands a comprare il ciero*). Ο Σολωμός εννοεί *cero*, δηλαδή «κερί». Το ενδιαφέρον είναι ότι ο ποιητής αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει την ουρανικότητα του c παρενθέτοντας ένα -i- μεταξύ c και e, αν και αυτό το φωνολογικό χαρακτηριστικό, όπως είπαμε, είναι δεδομένο και αυτονόητο στο συγκεκριμένο περιβάλλον –συνεπώς ο δείκτης i περιττεύει. Έχω την εντύπωση ότι η συμπεριφορά του ποιητή μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν ανατρέξουμε στα ελληνικά. Στο «κερί» το -κ- είναι ουρανικό (k'), η λέξη δηλαδή ακούγεται /kieri/ και μάλλον αυτόν τον ήχο «μεταφέρει» ο Σολωμός γράφοντας στα ιταλικά *ciero*.⁵⁷

Για να ολοκληρώσουμε την ενότητα αυτή, χρειάζεται να κάνουμε ένα σύντομο σχόλιο στα πάθη των φωνηέντων και στο ζήτημα των τόνων.

Πάθη φωνηέντων

Ένα αρκετά περίεργο αλλά και αρκετά συστηματικό φαινόμενο είναι να εμφανίζεται το πάθος της αφαίρεσης –ενίοτε και της κράσης– ως έκθλιψη. Δίνω έναν κατάλογο παραδειγμάτων:

ν' *ανε* (Λ 11, α.6 –πβ. ΓΖ 276.14), ν' *αβρυ* (Λ 11, β.11), ν' *αλθν* (Λ 53.8), *για ν'*
άνετημο (ΓΖ 294, α.4 –διάβ. για νά `ναι έτοιμο), *σαν'ατανε* (Κ 356, α.31 –πβ. α.37)

⁵⁶ Βλ. σχετικά *Gramm. ital.*, σ. 40.

⁵⁷ Το ενδεχόμενο να πρόκειται για αρχαία γραφή της λέξης *cero* δεν τεκμηριώνεται στο *Λεξικό* του Zingarelli, τουλάχιστον.

• *π' ὄκασε* (Λ 17, α.6 –διάβ. πού 'καμε), *π' ὄχανε* (ΓΖ 263.7), *π' ὄχε στηλι* (Μπ 303, α.11 –διάβ. πού 'χε στείλει) • *τ' ἀβλεπες* (ΤΜ 90, α.21), *τ' ἄχε πετάξι* (ΓΖ 272, α.16), *τ' ὄχν* (Λ 35.26 –διάβ. τό 'χει) • *μ' ὄπε* (ΓΖ 286, α.20), *σ' ὄηπαν* (ΕΠ.Β' 412.31) • *μ' ὄδοκαν* (Δημ. 132, α.3), *σ' ὄδορα* (ΓΖ 292, α.1 –διάβ. σ' ὄδοκα), *π' ὄχι* (ΓΖ 295, α.16), *π' ὄμθνα* (Κ 355, β.12). Κάποτε τα ἔχουμε απανωτά, ὅπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην *Τρίχα* (352, α.26-33): *μ' ὄπρεπε* (διάβ. μού 'πρεπε), *π' ὄδα* (διάβ. πού 'δα), *τ' ἄβαλα* (διάβ. τά 'βαλα).

Υπάρχουν βέβαια και τα κανονικά φαινόμενα: • ἐκθλιψη: *ν' ἀγρυκίθι* (Λ 46.36) • ἀφαίρεση: *ὄπη 'νε* (Λ 11, β.29), *μειη 'παρίγορ ὄησε* (ΓΖ 261, α.29 = ἐπαρηγορούσε), *τοη 'δινανε* (ΓΖ 272, β.3 = ἐδίνανε), *τῄ 'δροσιση* (Μπ 304, α.9 = ἐδρόσιση) • κράση: *ναλιζε* (Λ 46.35).⁵⁸ Ὅτι τα κανονικά εἶναι «ελεύθερα ἐναλλασσόμενα» με τα ἀδόκιμα φαίνεται, μεταξύ ἄλλων, και ἀπό τα ἐξῆς παραδείγματα: *νά 'βγθνε – γιαη ν' ἀβγθνε* (ΓΖ 270, α. 16 – α.26), *ιθελε νά 'μπι εκιη π' ὄτανε* (ΓΖ 272, α.10), *για ν' ἀβρο τιη να τῄς 'πο* (ΓΖ 296, α.33-34), *πῄ ν' ὄ ἴπνος* (ΕΠ.Γ' 519.20). Το μπερδεμα ἀνάμεσα σε ἐκθλιψη και ἀφαίρεση γίνεται αἰσθητό στους ἀκόλουθους υβριδικούς τύπους: *π' ὄτανε* (ΓΖ 260, β.6 και ἀλλού), *κ' ἄξι* (ΕΠ.Β' 401, α.21), *ν' ἄσ 'ερμηη* (Μον. 307, β.1), *μ' ὄροθνα* (Κ 357, β.29).

Εἶναι εὐλόγο να υποθέσουμε ὅτι ὁ Σολωμός δείχνει και στο ζήτημα αὐτό ἐπηρεασμένος ἀπό την ἰταλική γλῶσσα, ὅπου το φαινόμενο της ἀφαίρεσης δεν τεκμηριώνεται, ἐν ἀντιθέσει προς το φαινόμενο της ἐκθλιψης που εἶναι συχνότατο (κι ἦταν ἀκόμη πιο συχνό την ἐποχή που ζούσε ὁ Σολωμός).⁵⁹ Δύο τουλάχιστον στοιχεία ἐνισχύουν την ὑπόθεση αὐτή. Το πρῶτο εἶναι ὅτι ὁ Σολωμός ἔχει την τάση να κολλάει τις δύο λέξεις (ὅπως ἀκριβῶς γίνεται και στα ἰταλικά, ὅταν σημειώνεται ἐκθλιψη: πβ. στην προηγούμενη σημείωση «l'elisione»), π.χ. *ν' ἄκαμε* (Λ 99.22), *ν' ἄρθι* (Μπ 254, α.6), *μ' ὄκρ ὄζε* (ΕΠ.Α' 251.3), *με δ' ἄυτον* (ΓΖ 275,

⁵⁸ Σε ὀρισμένες περιπτώσεις δεν σημειώνεται τίποτα: *τ ουρανῄ* (ΕΠ.Β' 406, α.17) –ἀκραίο παράδειγμα το: *δ / ἀυπο* στο ὄριο δύο ἀράδων (ΓΖ 294, α.14-15).

⁵⁹ Για τη χρήση της ἐκθλιψης ὁ Serianni σημειώνει στη *Gramm. ital.*, σ. 29: «l'elisione [...] appare [oggi] in declino rispetto all'uso di un secolo fa».

α.9). Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι ο ποιητής θέτει απόστροφο ακόμη και σε προσωπική αντωνυμία γενικής πτώσης, π.χ. *τ' εκαναν* (Λ 11, α.1: *λες τ' εκαναν εκί τ' οσα φαντασματα / κυκλο στενοη π' δεν μπορου να κοψυ*), πράγμα που απαγορεύεται ρητά από τον κανόνα της ελληνικής (στις περιπτώσεις αυτές ο τύπος αποδίδεται πάντα ολογράφως: «του έκαναν»). Αντίθετα, στα ιταλικά ο τύπος θα ήταν: *gl' hanno fatto*.

Τόνοι

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα των τόνων, ξέρουμε ότι το γραφικό σύστημα του Σολωμού είναι σε μεγάλη έκταση ατονικό: εντούτοις, από τα τρία τονικά σημάδια της ελληνικής, όταν και όποτε τα χρησιμοποιεί, ο ποιητής δείχνει μια σαφή προτίμηση προς τη βαρεία· αραιότερα χρησιμοποιεί την οξεία, κάποτε και την περισπωμένη.⁶⁰ Τώρα, και η προτίμηση αυτή μπορεί ίσως να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της ιταλικής του παιδείας –όπως το είχε ήδη υπαινιχθεί ο Λ. Πολίτης–,⁶¹ δεδομένου ότι τα ιταλικά φωνήεντα, τις φορές που παρουσιάζονται τονούμενα, δέχονται αποκλειστικά βαρεία (μόνο το /e/ παρουσιάζεται κάποτε και με οξεία). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η ακόλουθη φράση: *Εσταμαητισα σεη εηνα αποη ταη Τριαη Πιγαηδια, κ' απιθοηνοντας ταη χερηιαμ' στοη φιλιατροη τ' πιαδι' η ηρησκια ναη ιδοη αην ιη' ον πολιη νεροη* (ΓΖ 259, α.18-23).⁶²

⁶⁰ Πυκνοί τόνοι παρουσιάζονται στα χειρόγραφα της ΓΖ. Αρκετά συχνή η περισπωμένη (χωρίς να είναι πάντοτε σωστή) στα χειρόγραφα των ΕΠ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν από την άποψη αυτή και τα χειρόγραφα των νεανικών ποιημάτων του Σολωμού, όπου η χρήση της περισπωμένης είναι ως επί το πλείστον εσφαλμένη, π.χ. *ξανθος, εις, τ'ς, η' θαηλασα, συ'μαντρα, σπηγμυ', ιχω', παλευ', π'ς'ια, αγγελυ'* [διάβ. *άγγελου*] και άλλα πολλά.

⁶¹ Βλ. Πολίτης Λ. 1985, σσ. 52-53.

⁶² Δεν λείπουν και οι υπερδιορθώσεις, ακόμη και στα ιταλικά, όπως συμβαίνει λ.χ. στο Λ 99.15: *abbenchθ molto lunge abbia sonato*, όπου ο οξύτονος σύνδεσμος *abbenchθ* –ο οποίος παίρνει κανονικά οξεία, σύμφωνα με την ιταλική γραμματική– γράφεται από τον Σολωμό με βαρεία.

Λάθη

Πολύ συχνά στα σολωμικά αυτόγραφα παρατηρούνται λάθη στην απόδοση των φθόγγων, παραλείψεις γραμμάτων και συλλαβών, ακατάληπτες λέξεις, συγκολλήσεις λέξεων κ.τ.ό. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα όταν ο ποιητής γράφει στα ελληνικά, αν και θα συναντήσουμε ανάλογες περιπτώσεις και στα ιταλικά γραφόμενά του (βλ. τον κατάλογο που ακολουθεί). Το είδος και η πυκνότητα των προβληματικών αυτών διατυπώσεων ξεπερνούν το επίπεδο του συνήθους *lapsus calami* που γίνεται από βιασύνη· διατυπώθηκε, λοιπόν, η υπόθεση ότι ίσως βρισκόμαστε μπροστά σε μια βαθύτερη, ψυχολογικής φύσεως, «διαταραχή της γραφής με στοιχεία δυσλεξίας».⁶³

Για να καταλάβουμε λίγο καλύτερα τα ερείσματα της υπόθεσης αυτής, ας δούμε εν συντομία σε τι συνίσταται το πρόβλημα της δυσλεξίας.⁶⁴ Πρόκειται για την αδυναμία στην κατανόηση του μηχανισμού της ανάγνωσης και εμμέσως της ορθής γραφής, που εκδηλώνεται ήδη από τα πρώτα σχολικά χρόνια (τέλος πρώτης - αρχή δευτέρας δημοτικού) ως δυσκολία στο διάβασμα και στο γράψιμο (με εντονότερα τα προβλήματα στο γράψιμο). Σε επίπεδο συμπεριφοράς μπορούν να διαπιστωθούν σημεία κόπωσης, αδυναμία συγκέντρωσης, ανησυχία, και υπερκινητικότητα. Μεταξύ των βασικών γνωρισμάτων της δυσλεκτικής γραφής συγκαταλέγονται: η αδυναμία προσανατολισμού των γραμμάτων· το μπέρδεμα ψηφίων σε πολυψήφιους αριθμούς· η απάλειψη συλλαβών ή γραμμάτων κατά το γράψιμο ή το διάβασμα· η σύγχυση φθόγγων που παρουσιάζουν ηχητική συνάφεια (β - φ, δ - θ, γ - χ, τ - κ, κ.ο.κ.)· η «διφθογγική» προφορά των διηρήφων (π.χ. ει =

⁶³ Βλ. Αλεξίου 1997, σ. 10, σημ. 1 (η υπόθεση διατυπώθηκε από την ψυχοπαθολόγο κυρία Μαρία Ρουσοχατζάκη βάσει εκατό δειγμάτων *lapsus* του Σολωμού στα ελληνικά και τα ιταλικά).

⁶⁴ Συνοψίζω από τον Αλεξάνδρου χχ., σ. 191 κ.εξ. Τα αίτια της πάθησης δεν έχουν ακόμη προσδιοριστεί επακριβώς· θεωρείται πάντως πιθανό ότι στην εκδήλωσή της συμβάλλουν κληρονομικοί και επιγενετικοί παράγοντες (είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι μεταξύ των ενδογενών χαρακτηριστικών της δυσλεξίας συγκαταλέγεται και η αριστεροχειρία, η οποία θυμίζω έχει συνδεθεί και με τη διγλωσσία).

/ei/)· η απόδοση των συμφωνικών συμπλεγμάτων (ιδίως των δίμηφων συμφώνων) με απλό γράμμα (π.χ. τ στη θέση του ντ, π στη θέση του μπ, κ στη θέση του γκ κ.τ.ό.) –στοιχεία δηλαδή που χαρακτηρίζουν και τη σολωμική γραφή. Δεν πρόκειται για μεμονωμένη ένδειξη: ανάλογα «άτακτη» είναι η λογιστική διαδικασία που ακολουθεί ο Σολωμός στη λανθάνουσα σύνθεση του τετραδίου Z 11,⁶⁵ η επεξεργασία των ποιητικών του συνθέσεων «με τις αναρίθμητες παραλλαγές, με τους στίχους γραμμένους δεξιά, αριστερά, ανάμεσα κι από πάνω από τις γραμμές, και δίπλα και πλάγια [και ελληνοϊταλικά, ας προσθέσουμε]»,⁶⁶ όπως, τέλος, και η ίδια του η συμπεριφορά –η σχολική, τουλάχιστον: οι μαρτυρίες που έχουμε μάς μιλούν για μια διαγωγή ζωνηρή, νευρική, ανήσυχη.⁶⁷

Για έναν ειδικό ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων μπορεί επαρκώς να στηρίζει την υπόθεση μιας ψυχοπαθολογικής διαταραχής. Δεν είμαι σε θέση να κρίνω την εγκυρότητα της υπόθεσης αυτής. Θα ήθελα, πάντως, να επισημάνω δύο στοιχεία που δημιουργούν κάποιον προβληματισμό. Το πρώτο είναι ότι στη γραφή του ποιητή δεν παρατηρείται ένα φαινόμενο τυπικό στη δυσλεξία, η αδυναμία δηλαδή ευθυγράμμισης των γραμμάτων. Εν αντιθέσει προς τα τεράστια και απροσανατόλιστα γράμματα του δυσλεκτικού, το γράψιμο του Σολωμού είναι γενικά στρωτό και ευθύγραμμο.⁶⁸

Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι, ορισμένες φορές, τύποι που μας φαίνονται εσφαλμένοι μπορούν να εξηγηθούν ως διαπλοκές βάθους. Θυμίζω, από το

⁶⁵ Βλ. Τσαντσάνογλου 1982, σ. 40 (την αναφέρει κι ο Αλεξίου στην παραπάνω σημείωση).

⁶⁶ Πολίτης Λ. 1985, σ. 188.

⁶⁷ Το επεισόδιο στο Λύκειο της Αγίας Αικατερίνης στη Βενετία μάς είναι γνωστό από τον Πολυλά (βλ. ΑΠ.1, σ. 10)· σε πρόσφατη ανακοίνωσή του για την προϊταλική παιδεία του Σολωμού ο κύριος Περικλής Παγκράτης έδειξε ότι ανάλογα παράπονα είχαν και οι δάσκαλοί του στη Ζάκυνθο.

⁶⁸ Το ότι σημειώνει δεξιά κι αριστερά, πάνω και κάτω ή πλάγια στο χαρτί στίχους και σκέψεις, για να μην τους ξεχάσει, δεν είναι κατ' ανάγκην δυσλεκτικό φαινόμενο, αφού όλοι μας λίγο-πολύ έχουμε ανάλογες εμπειρίες.

φωνολογικό επίπεδο, το *κορδηη* (ιταλ. corda) ή το *ελεινος* (ο ποιητής δεν έχει ξεχάσει το -ε-: διαβάζει με ερασμιακή προφορά, όπως οι Ιταλοί).

Άλλες φορές πάλι το λάθος μπορεί να υποδηλώνει επίδραση της επτανησιακής διαλέκτου. Η σύγχυση του ρ με το λ, για παράδειγμα, στη φράση *γίλϝσκος* (ΦΑ 387, α.18 –διάβ. γύρου σκότος),⁶⁹ δεν είναι απίθανο να οφείλεται –έστω και ως υπερδιόρθωση– σε επίδραση της ζακυνθινής διαλέκτου, στην οποία η μετατροπή του λ σε ρ είναι συχνή και καλά τεκμηριωμένη. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα, που το βρίσκουμε και στον Σολωμό, είναι ο ιδιωματικός τύπος *στέρνει* (διάβ. στέλνει).⁷⁰

Τέλος, ορισμένα από τα λάθη αυτά εντοπίζονται και σε άλλους συγγραφείς της ίδιας ή διαφορετικής περιόδου: η «τροπή ενός συμφώνου σε κάποιο άλλο, κατά κανόνα συγγενικό (γ → χ, κ → γ, δ → θ, φ → β)» υπάρχει, λόγου χάρη, στον Μακρυγιάννη.⁷¹ Ακόμη, το γεγονός ότι ο Σολωμός αποδίδει κάποτε το δίμηφο -ντ- με το απλό γράμμα -τ-, π.χ. *τροπηη* (ΓΖ 271, α.2 –διάβ. ντροπή), *ξετερολοισμενα* (αυτ., 267, α.11 –αντιπβ. 285, α.22-23: *ξεντερολοισμενα*), *εφρενοτε* (ΕΠ.Γ' 449, 16 –διάβ. ευφραίνονται), ή το -μπ- με το γράμμα -π-, π.χ. *ποπερι* (Τ 266, β.3 = 267, β.8 –αντιπβ. β.10: *μπομ* [διάβ. μπομπερή]), *κϝτρϝπϝχι* (ΓΖ 285, β.18 –αντιπβ. 291, α.7: *κϝτρϝβϝχι*), *παμπακί* (Λ 52.3 –διάβ. μπαμπάκι),⁷² δεν είναι κατ'

⁶⁹ Για τη διόρθωση βλ. Καββαδίας 1989, σ. 102.

⁷⁰ Ο ίδιος τύπος επισημαίνεται και στην αλληλογραφία των Τυπάλδων-Ιακωβάτων (βλ. Μεταλληνός 1971, σσ. 4-5, σημ. 4). Για άλλα παραδείγματα βλ. Καββαδίας 1987, σ. 101 (θέλτε / θέρτε), σ. 104 (βγάρτε = βγάλτε), σ. 110 (γεράει = γελάει). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στα κρητικά.

⁷¹ Μακρ. *Οράματα*, «Επίμετρο», σ. 283. Για συγγραφέα προγενέστερης περιόδου βλ. Πούχγερ 1996: «Στην ορθογραφία [του θρησκευτικού δράματος «Ηρώδης» (± 1650-1750) από τον χώρο των Κυκλάδων] παρατηρείται μια ιδιότυπη ρευστότητα ανάμεσα στα σύμφωνα κ ↔ χ, γ ↔ ϝ, π ↔ φ, β ↔ φ, ζ ↔ σ, δ ↔ τ [...]».

⁷² Στην πραγματικότητα το αποδίδει και με άλλα απλά γράμματα: το -μ-, π.χ. *μομακί* (Λ 53.22 – κρ.υπ.: μπαμπακί), και το -β-, π.χ. *εβί* (Κ 380, α.16 –αντιπβ. α.14, 15: *εμβί* = εμπί). Γενικά, η απόδοση των δίμηφων συμφώνων στη γραφή του Σολωμού φαίνεται ότι εναρμονίζεται με τις

ανάγκην ένα δυσλεκτικό φαινόμενο, αφού τέτοιες γραφές υπάρχουν επίσης στον Ρουμελιώτη στρατηγό (*ελαπε* = ελαμπε, *γενοτε* = γενονται).⁷³

Ωστόσο, τα λάθη του Σολωμού δεν μπορούν πάντα και, το χειρότερο, δεν μπορούν *τα περισσότερα* να ερμηνευθούν ως ιταλισμοί ή διαλεκτικοί τύποι ή συμβάσεις της εποχής. Στα αυτόγραφα υπάρχουν αδιαμφισβήτητα διαταραχές της γραφής, και μάλιστα σοβαρές. Θα μπορούσαμε να αποδώσουμε το φαινόμενο στη διγλωσσία του; Στη βιβλιογραφία αναφέρονται περιπτώσεις συγγραφέων που βίωσαν τη διγλωσσία τους τραυματικά, ως παθολογικό διχασμό.⁷⁴ Δεν ξέρω κατά πόσο το ψυχολογικό αυτό πρόβλημα επηρέασε τη γραφή τους. Το θέμα απαιτεί συστηματικότερη έρευνα. Για την ώρα περιορίζομαι να το θέσω ως υπόθεση εργασίας.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ «ΔΙΑΤΑΡΑΓΜΕΝΗΣ» ΓΡΑΦΗΣ ΣΤΟΝ ΣΟΛΩΜΟ
[δειγματοληπτική καταγραφή]⁷⁵

> ΕΛΛΗΝΙΚΑ

• *Παραλείψεις γραμμάτων*

ορθογραφικές συμβάσεις της εποχής: το μόνο ίσως ιταλογενές είναι το -β- για το /b/, κατά την «ερασμιακή προφορά» (όπως στο παραπάνω παράδειγμα: *ας* προσεχθεί και το -i), απόδοση που δεν επισημαίνεται λ.χ. στους αντιγραφείς ή στον Μακρυγιάννη. Ενδεχομένως ο ιταλισμός (αν υπάρχει) να έγκειται αλλού: στην *τάση* του Σολωμού να αποδίδει το φθόγγο όχι με δύο γράμματα αλλά με ένα, όπως ακριβώς γίνεται και στα ιταλικά. Αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται σε μια αδυναμία όμοια με του Μακρυγιάννη «να παραστήσει με σύνθετο τρόπο φθόγγους απλούς και κοινούς» (Μακρ. *Οράματα*, αυτ., σ. 280).

⁷³ Βλ. Μακρ. *Οράματα*, αυτ., σ. 280.

⁷⁴ Βλ. σχετικά *Babele* 1990, κεφ. 9, σ. 219 κ.εξ.

⁷⁵ Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη, τα φαινόμενα συστηματοποιήθηκαν ανά κατηγορίες.

ματομνυ [= ματομενυ –διάβ. ματωμένη] Υ 7, β.15
 ελεφτρα [= ελεφτερια] ΜΜπ 73, β.30
 τραγδας [= τραγδδας] Λ 12, α.21
 βλεπς [= βλεπυς] ΜΤρ 79, α.21
 σιμαντρ [= σιμαντρα] 2 ΑΔ 56, β.28 –πβ. τρομασμεν [= τρομασμενοι] Ιλ. 74, α.16· ολο [= ολοι] Ιλ. 74, α.15
 ματα [= ματια] Λ 12, α.24, β.19· ΜΜπ 74, β.15 –πβ. γίτι [= γιάτι] ΜΤρ 79, α.20·
 διφθαρμος [= διαφθαρμος_κρ.υπ.] Δ 68.14· εμπνεσετε [= εμπνευσετε] Δ 66.25
 συντοφεβεί [= συντροφεβεί] ΜΜπ 74, β.11 –πβ. δεντο [= δεντρο] Γμν. 89, α.18·
 σκοπίσμενι [= σκορπίσμενι] Ιλ. 74, β.4· στυψυ [= στρυψυ –διάβ. στρίψει] Λ 10, α.11·
 σροφύν [= στροφύν] Υ_σημ. 14, α.12

• Προσθήκη γραμμάτων

Εονιοσις [= εονιοσις –διάβ. αιωνιότης] Μπ 184, α.4
 υμπρορυ [= υμπορυ] Λ 11, α.26, β.4 –πβ. Δ 68.15^δ
 υδρνονι [= υδρονι] Λ 13, α.6

• Εσφαλμένα γράμματα

μυγίαη [= μυλιαη –διάβ. μιλιά] Λ 13, β.16 · αργυνυσε [= αργυνυσε_κρ.υπ.] Δ 68.12
 είξε [= ειχε] Δ 67.9
 προθαλυ [= προβαλυ_κρ.υπ.] 2 ΑΔ 56, β.4
 καντα [= παντα] Λ 16, β.18
 ολυ [= οχυ] Δ 67.21 · πολαμδης [= ποταμδης] Μπ 254, α.12 · φίλο [= φίγο –διάβ. (να)
 φύγω] ΓΖ 283, β.26
 ζερμημδ [= ζερβημδ] ΓΖ 284, α.3 · ορμδς [= ορκδς] ΓΖ 287, α.4
 μλακα [= πλακα_κρ.υπ.] ΜΤρ 79, α.28 ^δ –πβ. υμνος [= υπνος_κρ.υπ.] Λ 11, β.23^{+δ} ·
 καμνος [= καπνος_κρ.υπ.] ΜΜπ 73, β.20· σομενυ [= σοπενυ –διάβ. σωπαίνει] Λ
 29.23· κομδς [= κοπδς_κρ.υπ.] ΜΜπ 74, α.18 & 73, α.
 σαν [= σας] Λ 10, α.28
 ειπε [= ειμε –διάβ. είμαι] Δ 67.12

κερϑνιο [= κενϑριο] ΜΜπ 73, β.14 –πβ. θαρατος [= θανατος] ΜΤρ 79, β.6· καπρος [= καπνος_κρ.υπ.] ΜΜπ 73, β.28

τορυ [= τοσυ –διάβ. τόση] Λ 13, α.17 –πβ. προδοριαη [= προδοσιαη] ΜΤτ 79, α.19

φορια [= θορια –διάβ. θωριά] Λ 47.14

στρίφι [= στρίβι –διάβ. στρίβει] ΓΖ 259, β.9

διαθθαρμενει [= διαφθαρμενει –διάβ. διαφθαρμένη] Δ 68.3

θρονος [= φθονος] ΜΜπ 73, α.10

• *Εξομοίωση γραμμάτων*

Ζαθυθος [= Ζακυθος] ΓΖ 285, α.31 –πβ. θεθυ [= θελυ_κρ.υπ.] Λ 13, α.22

γυκεκες [= γυνεκες] ΜΜπ. 72, α.10^δ –πβ. κυκαζης [= κυταζης_κρ.υπ.] Δ 68.4

λαμαλυ [= δαμαλυ] Λ 11, β.34 –πβ. μεγαληλερη [= μεγαλητερη] ΓΖ 270, β.20^δ.

ακρολιαλι [= ακρογιαλι] αυτ. 271, α.5· πελαλο [= πελα(γ)ο] GP_ελλ. 95, α.1· αβλϑλας
[= αβγϑλας] 2 ΑΔ 56, β.8

σαλλυγα [= σαλυγα] ΜΤρ 79, α.11

μαρομια [= παρομια] Τ 267, α.19· ΜΜπ 73, β.12, 15

φνονηη [= φθονηη –διάβ. φθονεί] ΕΠ.Α' 252, α.16

αγοραρμενυ [= αγορασμενυ –διάβ. αγορασμένη] ΜΤρ 79, α.25 –πβ. ερπερϑ [= εσπερϑ]
2 ΑΔ 56, β.16

τητη [= τϑτη] ΓΖ 286, α.25 · μετε [= μητε] Λ 10, β.31· μϑγϑλα [= μαγϑλα] Λ 12, α.23

• *Ανομοίωση γραμμάτων*

ακροδια [= ακρορια –διάβ. ακώρεια] ΓΖ 270, β.10

φεβγει [= φεγγει] GP_κρ.υπ. 95, α.12

• *Ελλιπείς ή πλεονάζουσες συλλαβές*

κρυτα [= κρυματα_κρ.υπ.] Λ 31.14 · εξεμπε [= εξελαμπε] Μον. 268, α.22

καλαβο [= καταλάβω] ΓΖ 285, α.16 · καλυγη [= κλαγγή] Λ 34.10

δυστυχιχως [= δυστυχως_κρ.υπ.] Λ 12, β.2 · ξανα-τρυτρυβυ [= ξανατρυβυ] Λ 11, β.18-19

• *Ακατάληπτες λέξεις*

λγκυ [διάβ. λίγη; λιγάκι;] Λ 17, β.3 · μρυτυ [διάβ. πρύμνη] Λ 99.23 · αρταπες [διάβ. αστραπες] ΓΖ 283, α.12 · χερυστησιμον [διάβ. χαιρετισμόν] Δ 66.25 · ξφαναντοσυ [διάβ. ξεφάντωση] Μπ 181, α.3 · εβτυ Μπ 184, α.7 [αμφίβολο αν είναι: *εμτυ* (πβ. α.12) ή *εβγυ* (πβ. α.20)] · θαφλυ [διάβ. θάφτει] Λ 13, β.29 · μυφρυλα [διάβ. μαβρυλα_κρ.υπ.] ΜΜπ 73, β.19 –πβ. β.21 · γυλοη [διάβ. γελβουέ_κρ.υπ.] Λ 13, α.10
εφιγγελυ ολυ [διάβ. έφυγαν όλοι;_κρ.υπ.] Λ 10, β.17 · οχ 'δχε +μοεμδ+ [διάβ. οπ 'δχε πολεμδ_κρ.υπ.] ΜΜπ 74, β.19

• *Αντιμετάθεση γραμμάτων / Αναγραμματισμοί*

αντλίλαδ [= αντίλαδ] ΕΠ.Α' 252, γ.5

λετος [= τελος] ΓΖ 293, α.17

ασκυονετε [= ασυκονετε_κρ.υπ.] Λ 12, α.1

ατρρα [= αντρα_κρ.υπ.] ΜΜπ 74, α.18

+ νεί + [= ίνε;_κρ.υπ.] Λ 10, β.11

> **ΙΤΑΛΙΚΑ** [τα παραδείγματα προέρχονται, ως επί το πλείστον, από τα χφφ. του Λάμπρου]

• *Παραλείψεις γραμμάτων*

...vogli trovarmi con essa... [= voglio_κρ.υπ.] Λ 33.8

quache [= qualche] Λ 32.28· bianco [=bianco] Λ 40.10· votri [= vostri] ΑΕ 7, β.13

...cola mano [= colla] Λ 27.25 –πβ. dela [vita]^{luce} [= della] ΑΕ 76, β.19

• *Προσθήκη γραμμάτων*

rincrescerle [= rincrescerle] Λ 40.9

volgare [= vogare_κρ.υπ.] Λ 97.2

gionocchia [= ginocchia_κρ.υπ.] Λ 52.26

• *Εσφαλμένα γράμματα*

bella barca [= della barca_κρ.υπ.] Λ 52.27 –πβ. priva volta [= prima_κρ.υπ.] GP 96, α.5

folte [= volte_κρ.υπ.] Λ 53.4

al / ogni salto [= ad ogni salto_κρ.υπ.] Λ 32.3-4

introdurna [= introdurla_κρ.υπ.] Λ 32.2

vaccia [=faccia_κρ.υπ.] Λ 38.5

• *Εξομοίωση γραμμιάτων*

Gli sventutati [= sventurati] Λ.28.18

palpe [= palme_κρ.υπ.] Λ 52.23δ, 24 · pi palo [= di palo_κρ.υπ.] ΓΖ 267, α.16

• *Ελλιπείς ή πλεονάζουσες συλλαβές*

T'ho domando [t'ho domandato_κρ.υπ.] Λ 26.7 · Malette [=Maledette_κρ.υπ.] Λ 34.16

Ella comincincio [cominciς_κρ.υπ.] Λ 28.20

• *Παραλείψεις λέξεων*

... io non veduta... [= io non l'ho veduta_κρ.υπ.] Λ 37.6

• *Συγκολλήσεις λέξεων*

Fra tante **unavianonθ** che a lato... [= una via non θ_κρ.υπ.] Λ 43.26

• *Απανωτά λάθη*

...vedi sorgere in **lontanza un** nebbia ... [= lontananza, una_κρ.υπ.] Λ 33.30

dimmi **sei di capito** mai di sentire / si forti picchj di cuore [= se ti capitς_κρ.υπ.] Λ 47.27

• *Απών τόνος⁷⁶*

cosi [= cosm_κρ.υπ.] Λ 32.34

... alzo... passo...la [= alzς, passς, lϋ_κρ.υπ.] Λ 40.14, 17, 20

• *Πλεονάζων τόνος*

risposerς [= risposero_κρ.υπ.] Λ 47.34

il rotolς [= rotolo_κρ.υπ.] ΓΖ 268, α.40

⁷⁶ Γενικά ο Σολωμός έχει την τάση να ξεχνάει τους τόνους των ιταλικών λέξεων όχι μόνο στον Λ αλλά, π.χ., και στους ΕΠ.

Μορφο-συντακτικό επίπεδο

Η περιγραφή του φαινομένου στο επίπεδο αυτό δυσχεραίνεται από ένα ακανθώδες γλωσσολογικό πρόβλημα: πού τελειώνει η μορφολογία και πού αρχίζει η σύνταξη; Αποφεύγοντας τις προκρούστειες λύσεις της παραδοσιακής ανάλυσης, οι νεώτεροι γλωσσολόγοι προτιμούν να μιλήσουν για μορφοσύνταξη, δηλαδή για μια σειρά φαινομένων που διαβαθμίζονται κατά μήκος ενός φάσματος, στο οποίο «σύνταξη» και «μορφολογία» δεν είναι ποτέ αμιγείς παρά μόνο ως θεωρητικές οριοθετήσεις των άκρων του.⁷⁷ Αναμφίβολα, η λύση αυτή μου φαίνεται πιο συμβατή με τη ρευστή πραγματικότητα που επιχειρώ εδώ να περιγράψω. Προσπάθησα, όσο μπόρεσα, να παρακολουθήσω αυτή τη διαβάθμιση, προχωρώντας από τα πιο καθαρά στα πιο μικτά φαινόμενα. Αφήνω στον αναγνώστη την τελική κρίση και για τον εαυτό μου κρατώ τον καθησυχαστικό λόγο του Weinreich: «το βασικό ζητούμενο σε μια δεδομένη κατάσταση επαφής είναι και οι δύο γλώσσες να περιγράφονται με τους ίδιους όρους».⁷⁸

- **Διαπλοκή επιφανείας**

A. Σύνταξη

Το πιο αισθητό φαινόμενο είναι αυτό που στη διεθνή βιβλιογραφία αποκαλείται code-switching. Εδώ θα το εξετάσω από μορφο-συντακτική και όχι από λεξικο-σημασιολογική άποψη (για το δεύτερο σκέλος βλ. το σχετικό κεφάλαιο παρακάτω). Τα παραδείγματά μου είναι παρμένα από τα χειρόγραφα της ΓΖ, όπου το φαινόμενο εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά και σε ποικίλες μορφές. Πριν προχωρήσω στην περιγραφή, κρίνω σκόπιμο να θυμίσω ότι το φαινόμενο του code-switching υπάρχει και σε κείμενα άλλων Επτανήσιων συγγραφέων, του

⁷⁷ Μια ευσύνοπτη παρουσίαση του σχετικού προβληματισμού προσφέρει το *Dizionario di Linguistica*, λ. *morfologia, morfosintassi, sintassi*.

⁷⁸ Weinreich 1974, σ. 43.

σολωμικού κύκλου. Πιο εκτεταμένο είναι στους κώδικες του Λούντζη. Πιθανότατα υπάρχουν και άλλα τεκμήρια που δεν κατάφερα ακόμη να εντοπίσω. Φαίνεται ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια γενικότερη πρακτική, απόλυτα δικαιολογημένη για μια δίγλωσση κοινότητα. Το φαινόμενο, όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, δεν παρουσιάζει την πυκνότητα και συνθετότητα που έχει στα σολωμικά γραπτά, αν και η διαπίστωση αυτή είναι σχετική, δεδομένης της περιορισμένης έκτασης του διαθέσιμου υλικού. Νομίζω ότι αυτή η έλλειψη αναδεικνύει τη χρησιμότητα των σολωμικών αυτογράφων, που συγκροτούν ένα corpus ιδανικό για τη συστηματική διερεύνηση του φαινομένου.

Διαφραστική εναλλαγή των γλωσσών

Το φαινόμενο μπορεί να εκδηλώνεται στο σημείο αρμογής δύο φράσεων, οπότε μιλάμε για *διαφραστική αλλαγή κώδικα*. Στην περίπτωση αυτή το πέρασμα από τη μια γλώσσα στην άλλη είναι εύκολα διακριτό. Η αλλαγή μπορεί να γίνεται είτε από τα ιταλικά στα ελληνικά, παραδείγματος χάρι:⁷⁹

297, β. 17-19 *Ed abbassava il capo fingendo di
ricordarsi la musica, κ' τοηκανε
ο θεοκατάρατος για ν' αλαξι κέρατο*

είτε, κατά την αντίστροφη κατεύθυνση (από τα ελληνικά στα ιταλικά):

282, β.1-3 *ακϋσα μεσα μϋ μεγαλυ ταραχηη
e fui rapito in Ispirito a Missolon-/gio.*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το 261, β.1-5:

*E m'alzai dalla Orazione e sentii
fare lo stesso ridere di prima
e corsi dietro lo specchio, ma*

⁷⁹ Στα παραθέματα που ακολουθούν τηρώ την τυπογραφική διάταξη της έκδοσης των ΑΕ.

αλα επεσα σκίασμενος τ' / ανασκελα

όπου το πληθωριστικό φαινόμενο του διπλού εισαγωγικού συνδέσμου (*ma αλα*) λειτουργεί ως γέφυρα για το πέρασμα από τα ιταλικά στα ελληνικά.

Η περίπτωση του 294, β.2-12 βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο:

*προτα τη στοχαζετε την
αδελφι κ' επιτα λει τη
πονηρια η τ υ π δ κάμισ υ,
sei tu invidiosa, bugiarda, folle,
τιχτικιασμενι σαπια, guarda
qui con questa congerie di epilo-
gare tutti i capi distin-
tivi del carattere della Donna [...].*

Αποκάλεσα το παράδειγμα μεταίχμιακό για τον λόγο ότι η εναλλαγή, που εκ πρώτης όψεως δείχνει να είναι διαφραστική, είναι ταυτόχρονα και ενδοφραστική (βλ. την ακολουθία των επιθέτων).

Ενδοφραστική εναλλαγή των γλωσσών

Αυτή ακριβώς η όψη (η ενδοφραστική) είναι και η πιο συχνή –περιττό να πούμε ότι είναι και η πιο σύνθετη για να περιγραφεί. Ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε στις περιπτώσεις αυτές είναι, θυμίζω, το πρόβλημα της «γλωσσικής βάσης». Οι μιγαδικές φράσεις που ξεπροβάλλουν μπροστά μας ανήκουν ταυτόχρονα στις δύο γλώσσες, χωρίς ουσιαστικά να ανήκουν σε καμία. Η ανάμιξη των γλωσσικών στοιχείων μπορεί να γίνεται οπουδήποτε, οποτεδήποτε και, συχνά, χωρίς προφανή λόγο. Εκτός από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν σε άλλο σημείο (βλ. εδώ, σ. 104), παραθέτω ενδεικτικά και τα ακόλουθα:

280.1-4

La Giovinetta ξιπολιτη στη δρο-

σιαη *sotto un albero* οπϝ αναμεσα
 στα χορτα ιχε αναμενα καπια
 κερακία κ' εκεε λιβάνι

260, β. 5-11

[...] κ' ε<σ>τριφογυριζε ταη
 ματιατϝ π' ϝτανε μαβρα κ'
 +κονταη+ σα δύο +κοντιλια+, *come*
fanno οι πιπαδες ταχατες +*cercando*+
 +*di*+ *cacciar fuori le loro meraviglie*
 κ' +μενϝν ολι με την+ πονιριαη
 τϝ διαβολϝ.

Βρήκαμε ακόμη κι ένα τρίγλωσσο· ας το δούμε ξανά:

261, β.17-28

Sul principio della Visione
introdurre il fantasma del
Diavolo che si fa grande
come gigante fino πϝ εδοσε
 τα κερατα στα σίγνεφα
e stendendo una mano all'
Oriente, e l'altra all'Occidente
avec une grimace εδο κατϝ
 κατϝ ιπε *fino che dura sta*
macchinetta, θελι εχο κ' εγοη
 ο καιμενος ναη παριγοριθοη
 μαμϝλιηζοντας. [...]

Μεταφραστικό «πέραςμα»

Σε αρκετές περιπτώσεις το πέρασμα από τη μια γλωσσική μορφή στην άλλη είναι ταυτόχρονα και πέρασμα μεταφραστικό. Τα δύο γλωσσικά σύνολα μπορεί να διακρίνονται εμφανώς μεταξύ τους, παραδείγματος χάρη:

262, β.30-35 *p<r>endendo varie figure, dell'oro
della donna, del etc – (guarda le
pìu violenti passioni.
περνο τη μορφη τϝ χρίσαφι ϝ´
της γίνεκος τϝ σκιπτρ ϝ
τϝ στιηχ ϝ*

μπορεί όμως και να διεισδύουν το ένα στο άλλο, παραδείγματος χάρη:

293, β.4-11 [...] *La mente la abbandons
κ' την αφίσε ο νϝς, αλα ταη
ma etc. etc. no
παθυ δεν την αφίσανε, ι ηπο-
ψία, η σκληροτη, η κακία,
κ.τ.λ. το αναγελασμα
κ' η τρελα της επιρε τοη νϝ αλα οχι
[διαγραμμένη φράση] τηη κακία της
ψιχίστης.*

«Διασκελισμοί»

Αν περιορίσουμε την εξέταση στο περιβάλλον της πρότασης, παρατηρούμε ότι υπάρχει κι εδώ μια ανάλογη διαβάθμιση από τις απλούστερες μορφές της εναλλαγής στις συνθετότερες μορφές της ανάμιξης. Η πρόταση μπορεί να αρχίζει σε μία γλώσσα και να ολοκληρώνεται στην άλλη, παραδείγματος χάρη:

296, β.31-32 *E a ciascheduna refrai<n> αλαχνε κερατο* (πβ. 297, α.18-20).

Κάποτε όμως το πέρασμα παραβιάζει αρραγείς συντακτικές ενότητες, όπως λ.χ. τον δεσμό Y + P.⁸⁰ Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα δίνει το: *il nanotto emegalone* (260, β.14-15), όπου το πέρασμα από το ιταλικό ουσιαστικό (υποκείμενο της πρότασης) στο ελληνικό ρήμα σηματοδοτεί το πέρασμα από ιταλόγλωσσο σε ελληνόγλωσσο περιβάλλον. Μια ανάλογη παραβίαση του συντακτικού δεσμού Y + P βρίσκω στη ΝΩ.Π: [...] *gli ultimi crepiti che fa τϝ κοσμϝ η πι<ρ>καίαη* (309, α.8-9).

Πολύ συχνά το φαινόμενο εκδηλώνεται στο πλαίσιο ρηματικών ή ονοματικών φράσεων (π.χ. P + A ή O + προσδ.), κατά τρόπο που να δημιουργούνται υβριδικά συντάγματα του εξής τύπου:

- Ρηματικές φράσεις: *E mi sentii ταη σοθίκαη* (280.16 –συνεχίζει στα ελληνικά) · *mi ricordai τϝ θεοκα<ταρατϝ>* (259, β.20 _ιταλόγλωσσο περιβάλλον) · *prendendo il pitale για κδτρδπδχι* (285, β.18_ιταλ. περιβ.).
- Ονοματικές φράσεις: *στοη μερος della Visione* (290.9-10) · *τοη χρομα del velo* (αυτ., 17: και στις δύο περιπτώσεις το συγκεκριμένο είναι ελληνόγλωσσο). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το: *il laccio τϝ Ζοναριϝ* (297, β.4-5), όπου η αλλαγή γλώσσας επεκτείνεται και στο συγκεκριμένο (όλη η φράση έχει ως εξής: *che rompendosi il laccio τϝ Ζοναριϝ πϝ επιρε απανδτϝ*). Επισημάναμε σε άλλο σημείο και ένα τρίγλωσσο παράδειγμα: *μία κεφαλυ ακινίτη e mince* [...] (285, α.4-5_ελλ. περιβ.). Στη φράση *allora accosts ενα biobo alla sua / bocca* [...] (297, β.34), το φαινόμενο αφορά το σύνταγμα Αρθ. + O.

Τα παραδείγματα αυτά δημιουργούν μια αίσθηση ανάλογη μ' εκείνη που μας δίνει ένας διασκελισμός. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι εδώ έχουμε να κάνουμε μ' ένα είδος γλωσσο-συντακτικού διασκελισμού. Αυτό ισχύει όταν τα στοιχεία των δύο γλωσσών «παρατάσσονται» κατά τρόπο γραμμικό. Υπάρχουν όμως και πιο σύνθετες περιπτώσεις: στην πρόταση *E mi trovai sta tria pigadia* (297, β.13), το τελευταίο τμήμα είναι μια ελληνική φράση μεταγραμμένη με λατινικούς χαρακτήρες. Πρόκειται για ένα οριακό παράδειγμα ανάμιξης, που

⁸⁰ Y =υποκείμενο· P =ρήμα· A =αντικείμενο· O =όνομα· Αρθ. =άρθρο· προσδ. =προσδιορισμός.

δείχνει πόσο αδόκιμος μπορεί να είναι κάποτε ο περιγραφικός όρος *code-switching*.

B. Μορφολογία

Το τελευταίο παράδειγμα μας εισάγει στον χώρο της μορφολογίας, όπου το φαινόμενο της διαπλοκής εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ένταση. Θα περιοριστώ σε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα:

Στον στίχο *ο Lambros τον ακχί κ' ανατροχιαζυ!* (Λ 36.10 –πβ. 34.12^δ), το ελληνικό συγκείμενο επηρεάζει τη μορφολογία του ιταλικού ονόματος (κανονικά, το όνομα γράφεται χωρίς τελικό σίγμα). Στην ουσία, ο Σολωμός «μεταγράφει» με λατινικούς χαρακτήρες το όνομα του Έλληνα Λάμπρου. Σε άλλα σημεία τα πράγματα είναι ακόμη πιο σύνθετα. Το όνομα Lambro/Λάμπρος παρουσιάζεται στο ακόλουθο σχεδιάσμα (Λ 53.12-18) με τις εξής μορφές:

*κ' εν ω' το λει το εσθαντικό Κορασ
κατα το **Lambro** το χερυ
σπροχνι με μία κ' την παλαμι ανιγη...
κ' ο **Lampros**, φρυκυ, ! ενα σταυροη ξανίγη.*

*Κ' ενο ο **Lambro** κοιταϊ
Το λευκοη χερυ οπϋ η παρθενα ανυγη
στην απαλαμυ ενα σταβροη ξανίγη*

Στην πρώτη περίπτωση ο μορφολογικός δείκτης της κατάληξης είναι κοινός στις δύο γλώσσες (Lambro, το Λαμπρο: αιτ.εν.), επομένως δεν ξέρουμε αν ο υβριδικός τύπος Lambro πρέπει να θεωρηθεί μορφολογικά προσαρμοσμένος στο γραμματικό σύστημα της ελληνικής (όπως φαίνεται να υποδηλώνει η αλλαγή γλώσσας πάνω στην κατάληξη) ή αν αποτελεί απλώς γραφική παραλλαγή του ιταλικού Lambro. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε μεν γραμματική συμφωνία με το

άρθρο (ο Lampros: ον.εν.), αλλά το ίδιο το όνομα, από μορφολογικής απόψεως, είναι υβριδικό: μισό ιταλικό-μισό ελληνικό [ας προσέξουμε την απόδοση του -μπ- → **μπ** (πβ. 53.7: *ομπροσμυ*)]. Στην τρίτη περίπτωση, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: ο τύπος του ονόματος (Lambro) συμφωνεί μεν απόλυτα με τα ιταλικά, δεν συμμορφώνεται όμως στο κλιτικό σύστημα της ελληνικής (δεν υπάρχει συμφωνία με το άρθρο).

Μια ανάλογη διακύμανση μορφολογικών παραλλαγών παρατηρείται με το όνομα «ιερομόναχος» στα χειρόγραφα της ΓΖ. Στο ένα άκρο του φάσματος βρίσκεται ο καθαρός ελληνικός τύπος: **Ο Ι<ε>ρομοναχος πικρενετε** (259, α.2). Στο άλλο άκρο βρίσκεται η ιταλική μεταγραφή: *e lo prende per l'ieromonaco...* (285, β.17).⁸¹ Ενδιαμέσως, θάλλουν οι υβριδικοί τύποι. Ας προσέξουμε τους δείκτες του άρθρου και της κατάληξης στα ιταλικά και τα ελληνικά, και ας δούμε πώς η μορφολογική αντίθεση αίρεται, π.χ., στο: *Anviso al lettore. [Queste Profezie] L'Ieromo-/ναχος σολομοης [visse]^{moim} nel 172.. / d'anni κλπ.* (268, α.24-25). Είναι φανερό ότι ο Σολωμός ξεκίνησε να γράφει το όνομα στη γλώσσα που μέχρι εκείνη τη στιγμή χρησιμοποιούσε (ιταλικά) αλλά στα μισά της λέξης πέρασε στην άλλη. Θα λέγαμε ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των δύο γλωσσικών τύπων στο παράδειγμα αυτό δεν συμφύρονται ακριβώς, αλλά κατά κάποιον τρόπο «παρατάσσονται» (οπότε στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα οριακό παράδειγμα μορφολογικού «διασκελισμού», με την έννοια που αποδώσαμε στον όρο παραπάνω). Ωστόσο, και εδώ, τα πράγματα πολλές φορές είναι πιο μικτά.

Στη φράση: *Pensa bene al Carattere dell'Ieromonaxo* (258.1-2 = 262, β.13), μόνο κατά τα φαινόμενα ο τύπος του ονόματος είναι ελληνικός. Κανονικά, θα έπρεπε να είχαμε «Ιερομόναχου», μια και η σύνταξη απαιτεί γενική πτώση. Στην πραγματικότητα, ο Σολωμός διαβάζει εδώ «dell'Ieromonaco» (είδαμε κι αλλού ότι

⁸¹ Λέω «μεταγραφή», γιατί στα ιταλικά λεξικά δεν μαρτυρείται ο τύπος *ieromonaco*: υπάρχει μόνο η λέξη *monaco*.

διαβάζει το -χ- ως /κ/), και ακολουθεί τον ιταλικό τρόπο δήλωσης της γενικής πτώσης (εμπρόθετα με το *di* και την κατάληξη του ονόματος αμετάβλητη).

Στον τίτλο του έργου: *Visione di Dionisio Iερομοναχο εηκατικχ εις ζοκλυσι Ζακυνθχ*, που βρίσκουμε σε προηγούμενη σελίδα των ΑΕ (132), το μεν όνομα έχει κατάληξη ιταλική (ίδια περίπτωση με την προηγούμενη), αλλά το επίθετο με το οποίο συνδέεται συντακτικά μπαίνει σε γενική, σύμφωνα με τον γραμματικό κανόνα της ελληνικής.

Στην περίπτωση της φράσης *E vidi un nano καθισμενος το δίπλο / πόδι* (297, β.20-21 = 298, α.2-4) το επίθετο είναι σε ονομαστική, αν και η σύνταξη απαιτεί αιτιατική (το *nano* είναι αντικείμενο). Στα ελληνικά θα ήταν: «Και είδα έναν νάνο καθισμένο το διπλοπόδι». Η ασυνέπεια δικαιολογείται, αν σκεφτούμε ότι στα ιταλικά δεν υπάρχει διάκριση πτώσεων, γεγονός που δυσκολεύει κάποτε τον Σολωμό στο να τις διακρίνει όταν περνάει στα ελληνικά.

• Διαπλοκή βάθους

Στα προηγούμενα παραδείγματα το φαινόμενο γίνεται άμεσα αντιληπτό και λόγω του υβριδισμού των συνταγμάτων. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου η επενέργεια της μίας γλώσσας στην άλλη υφίσταται ακόμη και σε ένα φαινομενικά μονόγλωσσο περιβάλλον. Θυμίζω ότι στη διαπλοκή βάθους δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι ότι η απόκλιση οφείλεται σε διαγλωσσική επαφή (θεωρώ πάντως ότι η επίδραση από τα επτανησιακά θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μία μορφή διαγλωσσικής επαφής). Θα περιοριστώ, λοιπόν, σε παραδείγματα όπου η πιθανότητα αυτή είναι βάσιμη.

Γραμματικά μορφήματα

Θα ξεκινήσω από τα γραμματικά μορφήματα.⁸² Διευκρινίζω ότι δεν με απασχολεί εδώ η γραφική απόδοση των μορφημάτων αυτών (η οποία αναλύθηκε διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο), αλλά η γραμματική χρήση και η συντακτική θέση τους μέσα στην πρόταση. Ο κατάλογος που ακολουθεί δίνει μια ιδέα για το πώς ο Σολωμός χειρίζεται το κλιτικό σύστημα της ελληνικής (η περιγραφή επικεντρώνεται στα ονόματα):⁸³

- *βλεπο τοςϝς νεος* (Δ 67.25)

Ασυμφωνία μεταξύ ονόματος και προσδιορισμού του κατά αριθμό (πληθ. ≠ εν.) και πτώση (αιτ. ≠ ον.).

- *οταν παραστενει την διστυχσμενυς Οφελιαν* (Δ 67.4)

θυμυσϝ την θια γραφυς (Δ 67.17^δ)

Στα παραδείγματα αυτά υπάρχει σύγχυση ανάμεσα σε αιτιατική και γενική πτώση. Ειδικά στη δεύτερη περίπτωση είναι πιθανό ο Σολωμός να επηρεάζεται από την ιταλική σύνταξη *ricordati di...*: η απόδοση της πρόθεσης *di* με γενική τεκμηριώνεται κατά τρόπο αναμφίβολο από την υβριδική φράση: *mi ricordai τϝ θεοκα<ταρατϝ>*, που αναφέραμε παραπάνω.

⁸² Υιοθετώ τη γλωσσολογική διάκριση ανάμεσα σε «γραμματικά» ή «δεσμευμένα» και «ελεύθερα» μορφήματα. *Γραμματικά* είναι τα μορφήματα των οποίων η κύρια λειτουργία είναι γραμματική (διαφοροποιούν γένος, αριθμό, πτώση κλπ.): τέτοια μορφήματα είναι, λ.χ., οι καταλήξεις ονομάτων και ρημάτων. Δεδομένου ότι δεν βρίσκονται ανεξάρτητα στον λόγο, αλλά «δένονται» με άλλα για τον σχηματισμό των λέξεων, ονομάζονται και *δεσμευμένα*. *Ελεύθερα*, αντιθέτως, είναι τα μορφήματα, που βρίσκονται ανεξάρτητα στον λόγο (είναι δηλαδή αυτοτελείς λέξεις), και έχουν κυρίως συντακτική λειτουργία (σύνδεσμοι, προθέσεις, μόρια, επιρρήματα κλπ.). Τα άρθρα βρίσκονται κάπου στο μέσον, διότι η λειτουργία τους είναι διττή, γραμματική και συντακτική.

⁸³ Για παραδείγματα σχετικά με τη μορφολογία των ρημάτων –που ίσως να οφείλονται (και) σε διαλεκτική επίδραση– βλ. Αθανασοπούλου 1996, σσ. 35-36.

• *δεν θυμάτε το μεγαλιον τϺ σκυπτρϺ οπϺη / βασται αλα διοχνη με αυτος οσϺ πανε ομροστατϺ* (Δ 68.29-30)

απο τϺ εχθρϺ τϺ (Δ 67.6 –διάβ. τους εχθρούς του).

Όπως βλέπουμε, ο Σολωμός αμφιταλαντεύεται ως προς τη χρήση του σίγμα στο τέλος των λέξεων, που είναι, ωστόσο, ένας καθοριστικός μορφολογικός δείκτης για τη διάκριση του γένους [παράδειγμα 1: *αυτος* (αρσ.) ≠ *αυτο* (ουδ.)] ή τη διαφοροποίηση των πτώσεων [παράδειγμα 2: *του εχθρου του* (γεν.) ≠ *τους εχθρούς του* (αιτ.)]. Το ότι ο Σολωμός ξεχνάει να το βάλει ή το βάζει εκεί που δεν χρειάζεται θα μπορούσε βέβαια να αποδοθεί σε τυχαίο lapsus (είδαμε ότι γενικά ξεχνάει ή μπερδεύει γράμματα). Νομίζω όμως ότι το «λάθος» αυτό ίσως να οφείλεται σε λανθάνουσα επίδραση από την ιταλική γλώσσα, στο σύστημα της οποίας το -s- δεν χρησιμοποιείται ποτέ ως μορφολογικός δείκτης κατάληξης. Για να ελέγξουμε την υπόθεση αυτή, θα είχε ενδιαφέρον να δούμε, τις φορές που ξεχνάει το -s, σε ποιο μέρος του λόγου το ξεχνάει. Παρατήρησα, για παράδειγμα, ότι το παραλείπει ενίοτε στις επιρρηματικές μετοχές (στα γερούνδια δηλαδή), π.χ. *+βιζοντα+* (2 ΑΔ 56, β.21), *βροντοντα* (ΜΤρ 79, α.12), *περνοντα* (Κ 356, α. 20), όπως συμβαίνει και στα ιταλικά (λ.χ. *soffiando*, *rimbombando*, *passando*).⁸⁴

Αλλά εκείνο που, κατά τη γνώμη μου, κατοχυρώνει την υπόθεση είναι η συχνή απουσία του σίγμα στο τέλος των λέξεων, *ανεξαρτήτως* μέρος του λόγου –ένα φαινόμενο, δηλαδή, πολύ γενικό, για να θεωρηθεί τυχαίο· ιδού μερικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα: *αλυσε* (ΜΤρ 79, α.24)· *απανϺστωγημε* (Δ 71.1)· *δυσβατϺ* (ΜΜπ 74, α.19^δ), *κοπϺ* (αυτ., 72, β.18^δ), *γι' αυτϺ* (αυτ., 73, α.30), *στϺ* (αυτ., 73, β.15 και αλλού)· *τ' αβγϺλα* (2 ΑΔ 56, β.20 –διάβ. τσ' αβγϺλας)· *υχο* (Λ 10, β.23 –διάβ. ήχος), *ομο* (αυτ., 11, β.20 –διάβ. όμως) κ.ά.π.⁸⁵

⁸⁴ Δεν πρόκειται φυσικά για κάτι το συστηματικό, αλλά για μια τάση· σε αρκετές άλλες περιπτώσεις το -s μπαίνει κανονικά, π.χ. *κυτασοντας* (Δ 67.15).

⁸⁵ Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος είναι, βέβαια, η υπερδιόρθωση, η προσθήκη δηλαδή του τελικού -s εκεί που αυτό δεν απαιτείται, π.χ. *τος φος* (ΜΜπ 72, β.22), *της εχϺν* (Δ 68.6 –διάβ. τι έχουν) κ.ό.

Ας δούμε ένα τελευταίο παράδειγμα (Λ 10, α.31-32):

απεκρίδντε [φρίκτα] = χριστο ανεστι

δεκαπεντε φονες = χριστος ανεστι.

Είναι πολύ πιθανό ο Σολωμός να ξέχασε προς στιγμήν το *-ς* στον πρώτο στίχο και να «διόρθωσε» το λάθος αυτό στον δεύτερο, προσθέτοντας το γράμμα. Λιγότερο σίγουρο, μα όχι εντελώς απίθανο, είναι να έγραψε το πρώτο *χριστο* χωρίς σίγμα, παρασυρμένος από τον ομώνυμο ιταλικό τύπο *cristo*.⁸⁶ Αν αυτό αληθεύει, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια «μεταμφιεσμένη» λέξη: *χριστο* ≈ *cristo* (το *-χ-* δεν αποτελεί πρόβλημα, αφού το βρίσκουμε συχνά στον Σολωμό με τη φωνητική αξία του *-c-* = /k/). Σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν προτιμότερο να μιλήσουμε για συνύπαρξη των δύο τύπων (ελληνικού και μεταμφιεσμένου ιταλικού) αντί για «διόρθωση», πράγμα που έχουμε δει να συμβαίνει πολλές φορές στα ελληνο-ιταλικά χειρόγραφα του ποιητή.

• *τον δαχτιλο / απομινε νεκροη* (Μον. 304, β.5-6)

Η παρουσία του τελικού *-ν* στο παράδειγμα αυτό κάνει εντύπωση, καθώς μάλιστα ο Σολωμός δεν τηρεί με συνέπεια τον κανόνα του τελικού *-ν* ούτε μπροστά από σύμφωνο, π.χ. *εις το καμπο* (ΑΕ 7, β.14), *τη πεδιάδα* (Λ 12, β.17), ούτε μπροστά από φωνήεν, π.χ. *στο χρανοη* (Λ 12, β.11). Παρατηρούμε ότι η προσθήκη του *-ν* στο παράδειγμά μας μεταβάλλει το γένος του ονόματος: από ουδέτερο το μεταμορφώνει σε αρσενικό. Στα ιταλικά θα ήταν: *il dito* –αρσενικό. Δεν είναι απίθανο ο ποιητής να παρασύρεται από το γένος του ονόματος στα ιταλικά και να το δηλώνει στα ελληνικά χρησιμοποιώντας τον μορφολογικό δείκτη *-ν*.

*

⁸⁶ Ανάλογο προβληματισμό δημιουργεί η συμπεριφορά του αντιγραφέα του *Μπάμπρον* (Γ. δε Ρώσση), ο οποίος γράφει το *Ναπολεωνος* χωρίς *-ντ-*: το κάνει άραγε επειδή απλώς ξεχνάει το *-ν* ή από επίδραση του ιταλικού τύπου *Napoleone*, που υπάρχει στην μετάφραση (είτε σε αντικρινή σελίδα: πβ. 202, α.2, β.17 –μτφ.: 203.4, 7-8, είτε σε διπλανή στήλη: πβ. 248, α.24 - μτφ.: β.24);

Το γεγονός ότι τέτοιες ασυνέπειες παρατηρούνται και στη γλώσσα των λαϊκών ανθρώπων επιβεβαιώνει ότι ο Σολωμός είχε προβλήματα με τα ελληνικά του· αλλά ο Σολωμός δεν είναι «αμόρφωτος» με την έννοια που έχει αυτός ο όρος όταν μιλάμε για τη γλώσσα των απλών ανθρώπων. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει με τα ελληνικά είναι άλλης τάξεως: οφείλονται στο ότι το γραμματικό σύστημα της γλώσσας μας δεν είναι γι' αυτόν πρωτεύον. Ό,τι προηγήθηκε δείχνει πως το ουσιαστικό πρόβλημα του Σολωμού απορρέει από τη μορφολογική αναντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στις δύο γλώσσες του: το ιταλικό σύστημα είναι σαφώς απλούστερο ως προς τη δήλωση των γραμματικών κατηγοριών εν σχέσει προς το κλιτό σύστημα της ελληνικής, που παρουσιάζει μια ευρεία ποικιλία γραμματικών μορφημάτων.

Όπως είδαμε να συμβαίνει και στο γραφηματικο-φωνολογικό επίπεδο, η κατεύθυνση της διαπλοκής καθορίζεται και εδώ από την αρχή του απλοποιημένου συστήματος: είναι εύλογο πως το απλούστερο σύστημα χρησιμεύει ως πρότυπο για τον χειρισμό του καταφανώς πολυπλοκότερου μορφολογικού συστήματος της άλλης γλώσσας. Έτσι, στην περίπτωση του τελικού σίγμα παρατηρήσαμε ότι οι γραμματικές λειτουργίες του μορφήματος αυτού μπορεί να ακυρώνονται ή να συγχέονται, ακριβώς γιατί στα ιταλικά υπάρχει μηδενικό στοιχείο στη θέση «τέλος λέξης». Είδαμε επίσης την τάση να αποδίδονται τα ουδέτερα ως αρσενικά, πιθανότατα γιατί το ιταλικό σύστημα δεν αναγνωρίζει το ουδέτερο γένος. Είδαμε, τέλος, ότι από τα διάφορα μορφήματα που του παρέχει η ελληνική για τη δήλωση της πτώσης ο Σολωμός έχει την τάση να χρησιμοποιεί εκείνον τον δείκτη, ο οποίος ομοιάζει με τον ένα και μοναδικό δείκτη που διαθέτει για τον σκοπό αυτό η ιταλική (πβ. παραπάνω *Ieromonacho/Ieromonaco*). Η αντιστοιχία αυτή είναι, φυσικά, ένας παράγοντας που διευκολύνει τη διαπλοκή –κάποτε μάλιστα μπορεί και να την αποκρύπτει (όπως συμβαίνει, αίφνης, στην περίπτωση της κλητικής).⁸⁷

⁸⁷ Πβ. *Lambro* (σε ιταλ. περιβ.) – *Λαμπρο* (σε ελλ. περιβ.) – *Lambro* (σε ελλ. περιβ.) στη σ. 47 των ΑΕ.

Όταν μια τέτοια εξομοίωση δεν είναι εφικτή, η διαπλοκή εμποδίζεται μεν, αυξάνουν όμως οι πιθανότητες να εκδηλωθούν φαινόμενα μορφολογικής σύγχυσης (αυτό που λέμε ασυμφωνία των όρων ή μπέρδεμα των καταλήξεων) κατά τον χειρισμό του πιο σύνθετου συστήματος. Η πιο ενδιαφέρουσα συνέπεια του γεγονότος αυτού είναι ένα φαινόμενο που επισημάναμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο: εκτεθειμένος απέναντι σ' ένα σύστημα ευμετάβλητο και πληθωρικό, όπως είναι το κλιτικό σύστημα της ελληνικής, οδηγείται σε μορφολογικές συγχύσεις, οι οποίες κάποτε επηρεάζουν και τα ιταλικά του· πβ. λ.χ. Λ 37.11: *nel nostra fronte* (γρ. nella nostra)· Λ 97.6^δ: *il piedi* (γρ. i piedi).

Ελεύθερα μορφήματα

Μια άλλη πτυχή του φαινομένου είναι η αναπαραγωγή μιας συντακτικής δομής της γλώσσας-«πρωτότυπο» (ιταλική) με μορφήματα της γλώσσας-«αντίγραφο» (ελληνική). Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στην περίπτωση των λεγόμενων «ελεύθερων» μορφημάτων. Θα ξεκινήσω από εκείνα των οποίων η λειτουργία είναι πιο συμβατή προς τα γραμματικά μορφήματα, δηλαδή από τα άρθρα και τις αντωνυμίες.

Άρθρα

Όσον αφορά τα πρώτα, ο Σολωμός έχει την τάση να τα προσθέτει εκεί που το ελληνικό συντακτικό δεν τα αποδέχεται, και να τα παραλείπει εκεί που, αντιθέτως, είναι απαραίτητα. Η συμπεριφορά του ποιητή, κατά κανόνα, είναι σύμφωνη προς το γραμματικό κανόνα της ιταλικής γλώσσας. Ας δούμε μερικά παραδείγματα με το οριστικό άρθρο:⁸⁸

Υ: ΑΠ.1, 89, 110.4 *Κεφαλές απελπισμένες [...]*

⁸⁸ Πιο αμφιλεγόμενα τα πράγματα με το αόριστο άρθρο («ένας, μία, ένα»): για μια πρώτη ιδέα βλ. Αθανασοπούλου 1996, σσ. 8-9, 31.

κατά τ' άστρα σηκωμένες
για **την** ύστερη φορά.

Το *ύστερη* λειτουργεί στην παραπάνω φράση ως κατηγορηματικός προσδιορισμός και, επομένως, δεν θά 'πρεπε να εκφέρεται με άρθρο. Η σωστή ελληνική διατύπωση θα ήταν: «κεφαλές σηκωμένες για ύστερη φορά». Προφανώς ο ποιητής αναπαράγει την αντίστοιχη ιταλική διατύπωση (*per l'ultima volta*), στην οποία η παρουσία του άρθρου είναι απαραίτητη. Η συμπεριφορά αυτή τεκμηριώνεται πειστικά και στα αυτόγραφα: πβ. με **την** *τρέμυσα αγγαλιαη* (Μπ 184, α.42), *μεη τηην προαθυμη αςγγαλιαη* (184, β.16_χέρι αντιγρ.) –ιτ. μτφ.: **colle** braccia [amoroze] tremanti (185, α.15-16).⁸⁹ Η επίδραση που του ασκεί η ιταλική σύνταξη φαίνεται καθαρά από ορισμένες διορθώσεις/προσθήκες του ποιητή σε στίχους όπως: *Καιη μεη χεαρια τζακιςμεανα* [Μπ 214, α.7_χέρι αντιγρ.: στο υπόστιχο ο Σολωμός γράφει: με **τα** χερια. Η διόρθωση συμφωνεί απόλυτα με την ιταλ. μτφ.: **colle** mani tutte rotte (αυτ., β.11)]. Ανάλογα ισχύουν για το Μπ 254, α.15: με ^{τα} χερια τζακιςμενα, όπου ο ποιητής «διορθώνει» και πάλι εκ των υστέρων τη σύνταξη, κατά το υπόδειγμα της ιταλικής γραμματικής.

Μπ 172, α.40 *Στα ιδνα ορυ εγενιθηκαν*
 κ' τα αδαμαστα πεδιαη
 πυ την σημερον εχυθυκαν
 *παντα **οι** προτυ στη φωτιά*

Εδώ, εκτός από ανακόλουθο («πάντα οι πρώτοι», αντί: «πάντα τα πρώτα [τα παιδιά]»), έχουμε και μια χτυπητή παραβίαση του συντακτικού κανόνα, την εκφορά δηλαδή επιρρηματικού κατηγορουμένου με οριστικό άρθρο. Η σωστή διατύπωση θα ήταν: «πάντα πρώτοι στη φωτιά». Όλα αυτά τα προβλήματα επιλύονται, αν ρίξουμε μια ματιά στη διπλανή σελίδα των αυτογράφων, όπου

⁸⁹ Είναι ίσως ευκαιρία να σημειώσουμε εδώ ότι για την ιταλική μετάφραση του *Μπάρρον* δούλεψαν μαζί ο Δε Ρώσσης και ο Σολωμός (βλ. Πολίτης Λ. 1985, σσ. 415-416).

υπάρχει το ιταλικό σχέδιασμα: *Sulle stesse montagne ebbero / nascimento anche quei bravi, / che oggi son sempre i primi / a lanciarsi nella battaglia* (173, α.36-39). Το *οι πρωτω* αποτελεί, όπως βλέπουμε, πιστή μετάφραση του *i primi* και το ανακόλουθο διαφωτίζεται από το *quei bravi*, που είναι γένους αρσενικού.

Άλλοτε πάλι, καθώς προείπαμε, το άρθρο λείπει. Στη φράση: *Εγὼ Διονίσσιος ιερομόναχος* (ΓΖ 259, α.3· 278, α.25-26 και αλλού), το κύριο όνομα εκφέρεται χωρίς το οριστικό άρθρο, που είναι επιβεβλημένο στα ελληνικά («Εγὼ ο Διονύσιος...»). Αν και ο βιβλικός χαρακτήρας του έργου θα μπορούσε να αιτιολογήσει –με ενδογλωσσικά κριτήρια– την παράλειψη του άρθρου, πιστεύω ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί ολότελα το ενδεχόμενο λανθάνουσας παρεμβολής της ιταλικής, στην οποία ο κανόνας για τα ονόματα απαιτεί την παράλειψη του άρθρου (Io Dionisio).

Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση του ακόλουθου χωρίου από τον Λάμπρο (ΑΠ.1, 188, 5.5-7):

*Άντρας (κι' η μοίρα ό,τι κι' α θέλη ας γράφη)
του εαυτού του είναι Θεός, και δείχτει
στην άκρα δυστυχία [...].*

Η παράλειψη του οριστικού άρθρου μπροστά από το ουσιαστικό «άντρας» δεν φαίνεται να υπαγορεύεται από μετρικούς λόγους (θα μπορούσαμε κάλλιστα να διαβάσουμε με συνίτηση: «Ο_άντρας (κι' η μοίρα ό,τι κι' α θέλη ας γράφη) / του εαυτού του είναι Θεός» κλπ.). Οπωσδήποτε, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την υφολογική πρόθεση που δηλώνει η «μαρκαρισμένη» θέση αυτού του άναρθρου ουσιαστικού στην αρχή του στίχου (η έμφαση που του αποδίδεται επικυρώνεται και από το γεγονός πως ό,τι ακολουθεί είναι παρενθετικό, δηλαδή δευτερεύον). Όπως επίσης δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το λογοτεχνικό προηγούμενο των κειμένων της Κρητικής Λογοτεχνίας, τα οποία, ως γνωστόν, ο Σολωμός γνώριζε και μελετούσε. Σημειώνω ενδεικτικά από τον *Ερωτόκριτο* τον στίχο: *Άνθρωπος κάνει του κορμιού εκείνον οπού θέλει* (Δ 139) και από τη *Θυσία* το δίστιχο: *Εύπνα*

και γρίκησε, Αβραάμ, εκείνον οπού θέλει / **Αφέντης** οπού προσκυνού και τρέμουν οι αγγέλοι (στ. 5-6).⁹⁰

Η συνάφεια που παρουσιάζει το κορναρικό ιδίως χωρίο με το σολωμικό από την άποψη του περιεχομένου, οδηγεί στην εύλογη υπόθεση ότι ίσως το *άντρας* του Σολωμού λειτουργεί εδώ ως περιεκτικός όρος για να δηλώσει τον ‘άνθρωπο’ γενικά –οπότε έχουμε να κάνουμε μ’ έναν σημασιολογικού τύπου ιταλισμό, αφού, ως γνωστόν, στα ιταλικά, η λέξη *uomo* μπορεί να σημαίνει είτε ειδικά τον αρσενικό άνθρωπο, τον άντρα, είτε τον άνθρωπο αδιακρίτως φύλου.

Αντωνυμίες

Οι αντωνυμίες προσφέρουν πλούσιο υλικό για τη διερεύνηση της διαπλοκής. Η έκταση όμως του *δείγματος* είναι απαγορευτική για έναν συστηματικό έλεγχο. Περιορίζομαι να θίξω ορισμένες πτυχές που μου φαίνονται ενδιαφέρουσες, ακολουθώντας κι εδώ μια διαβάθμιση από τα πιο «γραμματικά» στα πιο «συντακτικά» φαινόμενα.

Στη φράση *απο εκινο που / ακχο* (ΓΖ 274, α.10-11), λόγου χάρη, το στοιχείο που αποκαλύπτει τη λανθάνουσα παρεμβολή της ξένης γλώσσας είναι ο μορφολογικός δείκτης της κατάληξης. Στα ελληνικά θα ήταν φυσικότερο να λέγαμε: «από εκείνα που ακούω», «απ’ όσα ακούω», «απ’ ό,τι ακούω» κ.τ.ό. Στα ιταλικά όμως χρησιμοποιείται ενικός («*da quello che sento*»)⁹¹.

⁹⁰ Για το κείμενο του *Ερωτόκριτου* χρησιμοποιώ την έκδοση Αλεξίου 1980· για το κείμενο της *Θυσίας* την έκδοση των Bakker – van Gemert 1996 (για λόγους γραφικής απλοποίησης αντιγράφω τα παραθέματα με μονοτονικό).

⁹¹ Το ίδιο ισχύει και για τις εκφράσεις *κ’ μεη ταη καλαη της ελεγα να ξαγορεφτιη* (ΓΖ 286, α.12-13), *Καληη μαη τηη ν [νες:]^{αιηθηα}* (ΓΖ 275, α.20), οι οποίες αποτελούν πιστές μεταφράσεις από τα ιταλικά: *με τα καλά* = *con le buone [maniere]*, αντί: «με το καλό»· *καλή* = *buona [cosa]*, αντί: «καλό [πράγμα]». Μολονότι ούτε ο Ζώης, ούτε ο Κονόμος, ούτε ο Καββαδίας αναφέρουν κάτι σχετικά με τις δύο αυτές επιρρηματικές εκφράσεις μου φαίνεται κάτι περισσότερο από πιθανό ότι ήταν κοινόχρηστες στο ιδίωμα της Επτανήσου. Για το *καλή-buona [cosa]* διαθέτουμε, άλλωστε,

Αρκετά συχνή είναι η χρήση προσωπικής αντωνυμίας σε γενική αντί αιτιατική πτώση σε φράσεις όπως: *πίστεψέ μου* (επανελημμένως σε σατιρικά ποιήματα του Σολωμού),⁹² *μι σ γ βαρινι* (ΝΩ.Π 309, α.3, και αλλού), *πανε ομροστατ γ να / τ γ εμποδισ γν, να χυλιθι χαμ γ* (Δ 68.30-31 –διάβ. κυληθεί), *τ γ οκεαν γ μ γ αφροφλιφλισε το κυμα* (Ιλ. 74, β.4δ), κ.ά.π. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί μια ενδογλωσσική ερμηνεία αυτής της συμπεριφοράς, αφού τέτοιες συντάξεις τεκμηριώνονται όχι μόνο στην ιταλική γλώσσα, αλλά και σε ιδιώματα του ελλαδικού, ιδίως νησιωτικού, χώρου.⁹³ Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, η υποψία του ιταλισμού ενισχύεται. Η πλεοναστική ή άτοπη χρήση της προσωπικής αντωνυμίας σε γενική, που εντοπίζουμε στις φράσεις του Πολυλά: *της είδες να της κυματίζη εις το λαιμό τούτη η πλεξίδα [...]* *Της είδες το σταυρό εις την παλάμη;* (ΑΠ.1, 184), δεν φαίνεται ούτε πλεοναστική ούτε άτοπη, αν την παραβάλουμε με το σολωμικό ιταλόγλωσσο σχεδιάσμα, από το οποίο μεταφράζει ο Πολυλάς: [...] *L' Hai tu trovata morta in qualche solitudine la figlia nostra? [...]* *L' Hai tu forse*

αποδείξεις από τον Χάση: *κ' έκαμα ετότες κόζα μπόνα* (σ. 109) ή: *Μπέλα περ-Ντίο* (σ. 123), που θυμίζει έντονα το «Καλή μα την αλήθεια» του Σολωμού.

⁹² Βλ. λ.χ. *Πρωτοχρονιά* (ΑΠ.1, 268, 27)· *Ιατροσυμβούλιο* (αυτ., 278, 44)· *Βίξιτα* (αυτ., 287, 17) και αλλού.

⁹³ Ο Ροΐδης 1893, σ. 231, παραθέτει ένα δημοτικό τραγούδι από τον χώρο της Επτανήσου, όπου, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε (υπογραμμίζω εγώ): ««Τι έχεις μνήμα και βογκάς και βαρυαναστενάξεις; / Μήνα το χόμα σου βαρεί, μήνα η μαύρη πλάκα;» / «Μήτε το χόμα μου βαρεί, μήτε η μαύρη πλάκα, / μήτε το μαξιλάρι μου στραβά στην κεφαλή μου [...]». Η ομοιότητα με το σολωμικό χωρίο από τη ΝΩ.Π είναι αξιοσημείωτη. Στο «πολίτικο» ιδίωμα των φαναριωτών, αλλά και των κοραϊστών, παρατηρείται, ως γνωστόν, το αντίστροφο φαινόμενο: η γενική πτώση της αντωνυμίας υποκαθίσταται συστηματικά από την αιτιατική, π.χ. *σε πέμπω* [αντί: σου πέμπω], *να τον μηνύση* [αντί: να του μηνύση], *τον έστειλα* [αντί: του έστειλα], *να σε γράψω* [αντί: να σου γράψω], *επίστρεψέ με* [αντί: επίστρεψέ μου]: τα παραδείγματα, που μπορούν άνετα να πολλαπλασιαστούν, προέρχονται από επιστολές του Κοραή, δημοσιευμένες από τον Δημαρά 1948 και τον Γκίνη 1948.

veduta questa catena ondeggiante dal collo mentre stette la mano per cercarti del pane. Hai tu veduta la croce? [...] (Λ 29.29-32).⁹⁴

Τέλος, σε μια «οδηγία εις εαυτόν», στα χειρόγραφα της ΓΖ (296, α.20-21), ο Σολωμός γράφει στα ελληνικά: *ζογραφισετς ολς τς / πεντε*. Γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι η φράση αυτή μόνο κατά τα φαινόμενα είναι ελληνική. Στην πραγματικότητα, η σύνταξη *όλους τους πέντε* (αντί: «και τους πέντε») είναι πιστή μεταφορά της ιταλικής: «tutti e cinque».

Ρήματα

Μια ειδική αναφορά πρέπει να γίνει για τα ρήματα. Το πιο ενδιαφέρον μορφοσυντακτικό φαινόμενο είναι η χρήση της απλής υποτακτικής (του αορίστου) στη θέση της διαρκούς (του ενεστώτα) και αντίστροφα. Η ιδιορρυθμία αυτή τεκμηριώνεται και σε άλλους Επτανήσιους συγγραφείς της ίδιας περιόδου (π.χ. στον Πολυλά).⁹⁵ Ο Αλεξίου συμπεραίνει ότι «προφανώς έτσι τα έλεγαν στη Ζάκυνθο τότε».⁹⁶ Σύμφωνα με τον Τριανταφυλλόπουλο, ίσως να πρόκειται για γενικότερο γνώρισμα της ελληνικής του 19ου αιώνα (η ίδια ιδιορρυθμία επισημαίνεται στον Παπαδιαμάντη και τον Μωραϊτίδη).⁹⁷ Με μία διαφορά: βάσει των στοιχείων που προσκομίζει ο μελετητής, στην παλαιότερη πεζογραφία τηρείται η ακολουθία των χρόνων (*consecutio temporum*): ο αόριστος συντάσσεται

⁹⁴ Ανάλογα, η έκφραση *τι σου φαίνεται, άγιε άνθρωπε*, που βρίσκουμε σε μεταφρασμένο από τον Πολυλά απόσπασμα της υπόθεσης του *Δάμπρου* (βλ. ΑΠ.1, σ. 164), αποτελεί πιστή απόδοση της φράσης *che ti pare o santo uomo*, που περιέχεται στο ιταλόγλωσσο σολωμικό σχέδιασμα της σ. 26 των ΑΕ.

⁹⁵ Αναλυτικό κατάλογο παραδειγμάτων παραθέτω στο άρθρο του 1996, σσ. 36-38.

⁹⁶ Αλεξίου 1994α, σσ. 14-15, σημ. 5.

⁹⁷ Βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1996 (ευχαριστώ θερμά τον κύριο Αλεξίου για την υπόδειξη του άρθρου).

με αόριστο, ο παρατατικός με ενεστώτα. Ο συγγραφέας παραθέτει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από το διήγημα *Βαρυχειμωνιά* του Μωραϊτίδη:

«Και ο μπάρμπα Σταύρος έγινε τοιούτος, αφού προηγουμένως είδε πολλές τσαντίλας να πέσουν να καταπλακώσουν τας μηνύσεις του· διά τούτο τώρα *επρωτίμα να καταπλακώνουν τον στόμαχόν του*».⁹⁸

Στον Σολωμό δεν υπάρχει ένα τέτοιο σύστημα: αντίθετα, είναι πάγια συνήθεια γι' αυτόν να συντάσσει *αδιάκριτα* τα ρήματα «αισθήσεως» ή «αρχής/λήξεως» – ανεξαρτήτως του χρόνου στον οποίο βρίσκονται – με υποτακτική απλή ή διαρκείας στο έργο του. Γράφει, για παράδειγμα: *όποιος την έβλεπε να ξανάρθη στην πρώτη της μορφή* [πρτ + υπτ. αορ.] (ΓΖ: ΑΠ.2, 40, §26), αλλά και: *δεν άκουες να βουίζη μήτε μια μάγα* [πρτ + υπτ. ενσ.] (αυτ., 48, §25)· ή: *αρχίνησα να τραγουδήσω* [αορ. + υπτ. αορ.] (*Δεσδεμόνα* [μτφ.]: ΑΠ.1, 315, 4.7-8), αλλά επίσης: *και να ζυγιάζη αρχίνησε* [αορ. + υπτ. ενσ.] (Τ: ΑΠ.2, 266_παραλλ.). Αρκετά χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που προσφέρει το ακόλουθο χωρίο του *Λάμπρου*:⁹⁹

*Αχ! ποίος είδε τα χέρια να σηκώνη
η Παναγία, τα μάτια της να κλείση;
Αχ! ποίος είδε το Πάσχα αίμα να ιδρώνη
ο Χριστός, και παντού να κοκκινίση;*

Μας ενδιαφέρει βέβαια η «ανώμαλη» σύνταξη του δεύτερου δίστιχου, όπου στο ρήμα *είδε* συστοιχίζονται (και μάλιστα με συμπλεκτικό σύνδεσμο, δηλαδή ισότιμα) μια υποτακτική ενεστώτα (*να ιδρώνη*) με μια υποτακτική αορίστου (*να κοκκινίση*). Θα μπορούσαμε να αποδώσουμε το «λάθος» στον ρυθμικό και

⁹⁸ Αυτ., σ. 162 (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου). Ένα παράλληλο βρίσκω σε ποίημα του Αλ. Σούτπου (γραμμένο στα 1836, με «αποδέκτη» τον Αθ. Χριστόπουλο): *Αθανάσιε να ζήσεις, / άρχισε να τραγουδήσεις* [...]. Το αντλώ από τον Σαββίδη 1993, σ. 135. Είναι πολύ πιθανό ότι μια συστηματική έρευνα της γλώσσας των Αθηναίων ρομαντικών θα έφερνε στο φως και άλλα παραδείγματα.

⁹⁹ Δεν περιέχεται στα ΑΕ. Το αντιγράφω από την έκδοση (Πολυλά-)Πολίτη: ΑΠ.1, 190, 10.1-4.

συντακτικό παραλληλισμό των προτάσεων (ο Σολωμός «παρασύρεται» από την ομοιοκαταληξία). Αλλά ότι πρόκειται μάλλον για ισοδύναμες παραλλαγές πιστοποιείται, εκ του αντιθέτου, από μια «διόρθωση» –για την ακρίβεια: «δεύτερη γραφή»– του ποιητή σε δικό του αυτόγραφο (ΜΜπ 72, β.23-25):

*στον πύργο στυμενεί η Κασσανδρά
αγρυκνυσε προτι τ' αμαξυ
κ' αρχινίσε σφοδρά να κραξυ ^{φοναξυ}*

Είναι φανερό πως τέτοιες αμφιταλαντεύσεις δεν δικαιολογούνται με βάση την «ακολουθία των χρόνων». Η συμπεριφορά του Σολωμού (και των συμπατριωτών του) είναι ερμηνεύσιμη μόνο με αναφορά στη διγλωσσία. Αποτελεί κοινή διαπίστωση μέχρι σήμερα ότι οι μη ιθαγενείς χρήστες της ελληνικής μπερδεύουν τις δύο υποτακτικές, ακριβώς γιατί δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τη διαρκή από τη συντελεσμένη πράξη. Ήδη στα 1893, ο Ροΐδης στα *Είδωλα* θεωρεί ότι «η λεπτότης αυτή της γλώσσης είναι ο μεγαλύτερος σκόπελος των ξένων».¹⁰⁰ Η ακανόνιστη χρήση των δύο υποτακτικών, σαν αυτές να ήταν απλές παραλλαγές του ίδιου ακριβώς πράγματος και όχι δύο σαφώς διακριτοί «τρόποι» έκφρασης της ρηματικής δράσης, οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι στην ιταλική –μα και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες– οι τύποι της υποτακτικής δεν διαφοροποιούνται με βάση τη διάκριση ανάμεσα σε στιγμιαία ή συνοπτική και διαρκή ή τακτική πράξη, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χρονική βαθμίδα, στην οποία λαμβάνει χώρα η ρηματική ενέργεια. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σε μια τυπική περίπτωση *υποδιαφοροποίησης*, ανάλογη μ' εκείνη που είδαμε να ισχύει στο φωνολογικό επίπεδο.

Σε ό,τι αφορά τη σύνταξη των ρημάτων, αναπαραγωγές δομών από την ιταλική πιστοποιούνται σε διάφορα σημεία του σολωμικού έργου. Αρχίζοντας και εδώ από

¹⁰⁰ Ροΐδης 1893, σ. 199.

την υποτακτική, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε στον Διάλογο (ΑΠ.2, 16, 33-34) το ακόλουθο παράδειγμα:

ΣΟΦΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟΣ: Τι εννοείς να πης;

ΠΟΙΗΤΗΣ: Εννοώ να πω ότι [...]

Στο χωρίο αυτό το ρήμα *εννοώ* δεν είναι βουλητικό αλλά γνωστικό, επομένως θα έπρεπε να έχει ως συμπλήρωμα της έννοιάς του ειδική πρόταση (*εννοώ ότι...*). Η ορθή διατύπωση, δηλαδή, θα ήταν: «Τι θέλεις να πεις;» ή, απλώς, «Τι εννοείς;», και η απάντηση: «Θέλω να πω/εννοώ ότι...». Βέβαια, ο Σολωμός στην προκειμένη περίπτωση δεν ακολουθεί την ελληνική σύνταξη, αλλά αναπαράγει την αντίστοιχη ιταλική, στην οποία το αντικείμενο του ρήματος τίθεται κανονικά σε υποτακτική (η υποτακτική αποδίδεται στα ιταλικά με απαρέμφατο μόνο σε περίπτωση ταυτοπροσωπίας, όπως συμβαίνει εδώ: ένας Ιταλός δηλαδή θα μετάφραζε: «*che cosa intendi dire? Intendo dire che...*» –σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση θα χρησιμοποιούσε υποτακτική, π.χ. «*intendo che tu abbia ragione*» κ.τ.ό.). Τέτοιες συντάξεις δεν πρέπει να ήταν άγνωστες στην επτανησιακή διάλεκτο, όπως τεκμηριώνεται, για παράδειγμα, στον *Βασιλικό* του Μάτεση: «*ενόμιζες όλα να τα ξαστοχήσω*».¹⁰¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ακόλουθο χωρίο από τον Λάμπρο:¹⁰²

Και τα κύματα πότε μας πηδίζουν,

που στα νέφη σου φαίνεται πως νάσαι

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε με ένα «πληθωριστικό» φαινόμενο: ταυτόχρονη εκφορά μιας ειδικής πρότασης με δύο συνδέσμους

¹⁰¹ Βλ. εκδ. Ερμή 1973, σ. 21. Η ίδια σύνταξη και στον Λασκαράτο: *νομίζω να είδα* (αντλώ το παράδειγμα από γράμμα του Λασκαράτο προς Δε Βιάζη; βλ. Κονόμος 1954, σ. 69). Την βρίσκουμε, άλλωστε, και στα σολωμικά αυτόγραφα, π.χ. *οι τουρκί ενομιζαν να πλακασθν ξαφνθ* (Μπ 198, α.22^δ).

¹⁰² Το αντιγράφο και πάλι από τα ΑΠ.1 (163, 5.1-2), διότι στα ΑΕ (18, α.22) δεν είναι πλήρες (αναγράφεται μόνο ο δεύτερος στίχος).

(κανονικά θα έπρεπε να γράψει ή «στα νέφη σου φαίνεται πως είσαι» ή, αν ήθελε να δώσει πιο υποκειμενική και αβέβαιη χροιά: «στα νέφη σου φαίνεται να είσαι»). Στην πραγματικότητα, ο ποιητής δεν κάνει άλλο παρά να μεταγράφει στα ελληνικά την ιταλική σύνταξη, στην οποία η εισαγωγή της ειδικής πρότασης γίνεται με το *che* (ελλ. *πως*) και η εκφορά με ρήμα σε υποτακτική (*sia* –ελλ. *νάσαι*). Η αντιστοιχία είναι απόλυτη: *sembra che tu sia* → φαίνεται πως νάσαι.¹⁰³ Αλλά ο Σολωμός δεν είναι ο μόνος που συντάσσει έτσι: την ίδια αυτή ιταλίζουσα σύνταξη την συναντάμε και στον *Ερωτόκριτο* και μάλιστα όχι μία αλλά τέσσερις φορές στα χωρία Α 409-410, 474· Γ 259· Ε 1060.¹⁰⁴ Αντιγράφω ενδεικτικά το τελευταίο: «ελόγιαζε κ' εθάρρειε το *πως* νά 'ναι αποθαμένη».

Προθέσεις (I)

Ωστόσο, τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα δίνουν οι συντάξεις με προθέσεις. Συχνά στον Σολωμό –αλλά η παρατήρηση έχει γενικότερη εφαρμογή στην ιδιοματική γλώσσα των Επτανήσων– θα συναντήσουμε ρήματα, τα οποία παίρνουν εμπρόθετο αντικείμενο. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για ρήματα μέσης φωνής που στα ελληνικά έχουν ενεργητική σημασία (και είναι μεταβατικά), ενώ στα ιταλικά είναι αμετάβατα και δέχονται ως συμπλήρωμα της έννοιάς τους εμπρόθετο προσδιορισμό. Συντάξεις όπως: *στέκεται εις εσέ, να θυμηθής για με, ερωτεύτηκε στα μάτια* κ.τ.ό. αποτελούν πιστά αντίγραφα των ιταλικών: «*sta a te*», «*ricordati di me*», «*si innamorati* μεταβατικά».¹⁰⁵

¹⁰³ Για ένα παράλληλο χωρίο βλ. *Διάλογος* (ΑΠ.2, 19.12-14): *Όσο μεν γι' αυτό που υποπτέεσαι, πως να είναι άλλο τι απ' αυτό που σημαίνουν τα λόγια, για ν' αφήσης κάθε αμφιβολία, να σου πω πόσοι κλασσικοί εξαναείπαν το ίδιο πράγμα.*

¹⁰⁴ Βλ. Αλεξίου 1980, «Γλωσσάριο», λ. *πως να* (και αυτή την υπόδειξη την οφείλω στον συγγραφέα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά).

¹⁰⁵ Συνοψίζω από το άρθρο του 1996, σσ. 17-18, στο οποίο και παραπέμπω για περαιτέρω ανάλυση. Σημειώνω, πάντως, ότι η σύνταξη *στέκει εις...* (με την έννοια του «εναπόκειται σε...»

Σε μία τουλάχιστον περίπτωση ο ιταλισμός αποδεικνύεται κατά τρόπο αδιαφιλονίκητο. Στο ποίημα Προς τον κύριον Γεώργιον δε Ρώσση ξενίζει η έκφραση *απόψε αποκοιμήθη / εις τον ύπνο του Χριστού* (ΑΠ.1, 54, 2.3-4). Κανονικά το *αποκοιμήθη* είναι αμετάβατο ή, το πολύ-πολύ, παίρνει σύστοιχο αντικείμενο («αποκοιμήθη τον ύπνο»). Πώς εξηγείται η «παρεμβολή» του *εις*; Είχα υποθέσει ότι πρόκειται για «μεταφορά» της στερεό-τυπης ιταλικής έκφρασης «*addormentarsi nel Signore*», που αντιστοιχεί στη δική μας «αναπαύομαι εν ειρήνη», «εκδημώ εις Κύριον». Ψάχνοντας στα αυτόγραφα εντόπισα την εξής φράση, που δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας ότι πράγματι είναι έτσι: *e spirς Lambro colla bocca spalancata non giũ nel sonno del Signore* (Λ 24.26-27).¹⁰⁶

Σε άλλες περιπτώσεις εκείνο που ξενίζει είναι η *απουσία* πρόθεσης, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στο ακόλουθο χωρίο του Ύμνου (ΑΠ.1, 76, 33.1-2):

*τρέχει, τρέχει όλα τα δάση,
τα λαγκάδια, τα βουνά*

Η μετατροπή ενός αμετάβατου ρήματος σε μεταβατικό δεν είναι ασυνήθιστη στα ελληνικά. Έτσι και το *τρέχω* μπορεί να συνταχθεί απρόθετο με αιτιατική, όταν έχει τη σημασία τού «βγάζω, αφήνω να κυλήσει» (π.χ. «η βρύση τρέχει νερό», «η

εξαρτάται από...») υπάρχει και σε κείμενα εκτός επανησιακού χώρου: την εντόπισα, για παράδειγμα, σε στιχούργημα του Παλαιών Πατρών Γερμανού (που ανήκει στον κύκλο των αστικών «μισμαγιών»: ο κώδικας που το περιέχει φέρει χρονολογία 1818): *Εις εσένα λοιπόν στέκει ή να ζήσω ευτυχώς / ή εξεναντίας πάλιν, με πικρότητα και ζάλην, / ν' αποθάνω δυστυχώς* [πηγή: *Το Βήμα* της Κυριακής (24.3.1996), σ. 39]. Υπάρχει επίσης σε αχρονολόγητο γράμμα του Κοραή προς Π. Βλαστό (πιθανότατα των πρώτων ημερών του 1819): *εις τούτο στέκει το παν, να μη λάβη την ελπίζομένην αμοιβήν από τον ηγεμόνα*: βλ. Δημαράς 1948, σ. 116.

¹⁰⁶ Ανάλογα, το *innamorando di te tutti i risorti* (ΝΩ.ΙΙ 310, δ.2^δ-3^δ) θα μπορούσε να θεωρηθεί το ιταλικό «παράλληλο» της σύνταξης *ερωτεύομαι σε...*, που βρίσκουμε στο ίδιο ποίημα αλλά και στη Μοναχί.

πληγή τρέχει αίμα», κ.τ.ό.).¹⁰⁷ Με τη σημασία όμως του «διαβαίνω, διασχίζω, διατρέχω», που έχει στο παραπάνω χωρίο, το *τρέχω* δεν μπορεί να συνταχθεί απρόθετο με αιτιατική (το αναπληρώνει πάντα ένα σύνθετο).¹⁰⁸ Ο Σολωμός, αντίθετα προς αυτούς τους κανόνες της δημοτικής, συντάσσει σταθερά το *τρέχω* με έναρθη αιτιατική χωρίς πρόθεση, είτε ενικού αριθμού [π.χ. **το πέλαο τρέχω** (Λ: ΑΠ.1, 161, 9, 1.8)], είτε πληθυντικού (όπως στο παραπάνω χωρίο, αλλά και στον ΜΜπ [αυτ., 137, 1.2-3 = ΑΕ 74, α.18-19^δ]: *τον άντρα που τρέχει με κόπους / της Φήμης τους δύσβατους τόπους*, ή στη ΓΖ [ΑΠ.2, 37, §8 = ΑΕ 271, α.10-15]: **Και τες έβλεπε ο κόσμος να τρέχονε τα τρίστρατα, τα σταυροδρόμια, τα σπίτια, τα ανόγια και τα χαμόγια, τες εκκλησίες, τα ξωκλήσια γυρεύοντας**)¹⁰⁹.

Το ενδεχόμενο ενδογλωσσικής ερμηνείας δεν μπορεί να αποκλειστεί, αφού – όπως μού υπέδειξε ο κύριος Γ. Ανδρειωμένος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά κι από δω– αυτού του είδους η σύνταξη, με την παρουσία του οριστικού άρθρου και την απουσία πρόθεσης, υπάρχει στα κλασικά κείμενα (και στον Όμηρο). Όπως είπαμε όμως, η γνώση της αρχαιοελληνικής γραμματείας στην περίπτωση του Σολωμού εμφανίζεται αποκτημένη κυρίως μέσω ιταλικών (και λατινικών) αγωγών. Θεωρώ, λοιπόν, πιθανότερη την υπόθεση της διαγλωσσικής επαφής.¹¹⁰ Πράγματι, η ιδιότυπη αυτή σύνταξη εμφανίζεται στην ιταλική λογοτεχνική γλώσσα αρκετά

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά Τζάρτζανος, *Συντ.*, Α', § 155, σσ. 236-239.

¹⁰⁸ Οποσδήποτε δεν συντάσσεται ποτέ έτσι, όταν η αιτιατική είναι ενικού αριθμού· σε καμία περίπτωση, δηλαδή, δεν λέμε στα νέα ελληνικά: «τρέχω (το) δάσος, τρέχω (τη) θάλασσα, τρέχω (την) πεδιάδα», αλλά πάντα «τρέχω σε ή στο δάσος» κτλ.). Σπάνια θα το βρούμε, και μόνο σε στερεότυπες λαϊκές ή ποιητικές εκφράσεις, να συντάσσεται *φαινομενικά* απρόθετο με άναρθη αιτιατική (υποχρεωτικά πληθυντικού αριθμού) σε ένα σχήμα συνήθως διμερές ή τριμερές κατά παράταξη: π.χ. «τρέχω λαγκάδια και βουνά» ή «τρέχω όρη, λαγκάδια και βουνά» (ενν. τρέχω σε όρη... ή τρέχω στα όρη, κλπ.).

¹⁰⁹ Στα χειρόγραφα του ίδιου έργου βρίσκουμε πάντως και την κανονική σύνταξη: π.χ. *τρεχδνε στα ψίλοματα* (270, β.9).

¹¹⁰ Δεν ξέρω κατά πόσο η σύνταξη αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και διαλεκτική, αφού στον Ζώη και τον Κονόμο το ρήμα *τρέχω* δεν περιλαμβάνεται.

συχνά. Αντιγράφω δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από τον Battaglia, λ. correre, αρ. 45: *Quel n'ha ribrezzo [della procella] e corre il monte, e chiama / di qua di lù le capre dalla spelonca* (Foscolo)· *Lunge selve alpine / corse e giardini gai trepida e chiara / con fido mormormo* (Tommaseo). Η υπόθεση αυτή τεκμηριώνεται, άλλωστε, από τα ίδια τα κείμενα του Σολωμού: η έκφραση *το πέλαο τρέχω*, που αναφέραμε προηγουμένως, φαίνεται να αναπαράγει πιστά τη φράση *va solcando il mare*, που βρίσκουμε στα χειρόγραφα του Λάμπρου (36.11: *Bisogna far in modo che quando Lambro va solcando il mare colla / sventurata κλπ.*).¹¹¹

Προθέσεις (II)

Πέρα από τη λειτουργία τους ως συμπληρώματα ρημάτων, οι προθέσεις χρησιμοποιούνται και σε ανεξάρτητους επιρρηματικούς προσδιορισμούς. Το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα δίνει η πλεοναστική χρήση του «για με» σε συντάγματα όπως: *Εγώ για με πάω να κάμω δέηση* (ΓΖ: ΑΠ.2, 51, §8 = ΑΕ 297, α.2-3). Στα ελληνικά θα αρκούσε η παρουσία της προσωπικής αντωνυμίας («εγώ πάω να κάμω δέηση»), ή, αν έπρεπε οπωσδήποτε να δηλωθεί αναφορά, δοκιμότερη θα ήταν η χρήση φράσεων, όπως: *όσον αφορά εμένα, όσο για μένα, σχετικά μ' εμένα*, κ.τ.ό. (πβ. και το δημοτικότερο: *εγώ για λόγου μου*), στην αρχή της πρότασης.¹¹² Εδώ όμως ο Σολωμός δεν κάνει άλλο παρά να μεταφέρει στα ελληνικά με απόλυτη

¹¹¹ Πβ. το μότο *Vo solcando un mar crudele*, που βρίσκουμε στη μετάφραση του Τεμαχίου του Μεταστάσιου (ΑΠ.1, 310), φράση την οποία πάντως ο Σολωμός αποδίδει στην εν λόγω μετάφραση κανονικά με την πρόθεση «σε»: *Σε σκληρότατη θάλασσα τρέχω*.

¹¹² Ότι η χρήση τέτοιων περιφράσεων ήταν δόκιμη και την εποχή του Σολωμού πιστοποιείται λ.χ. από ένα γράμμα του Κοραή προς τον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη «εκ Παρισίων 25 Απριλίου, 1815», όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε: *Όσον το κατ' εμέ, κρίνω εύλογον να τα παραδώσης όλα εις τον Ψαριανόν καπιτάνον [...]*: βλ. Γκίνης 1948, σ. 137 (η επιστολή είναι τώρα προσιτή στην εκδομένη *Αλληλογραφία* του Κοραή).

πιστότητα τη δόκιμη σύνταξη των ιταλικών «io per me + ρήμα»,¹¹³ την οποία άλλωστε χρησιμοποιεί ο ίδιος επανειλημμένα σε ιταλόγλωσσα σχεδιάσματά του για την αρχή της Τρίχας, π.χ. *Ho letto, non so dove, essere una sciocchezza contare i propri sogni. Io per me non sono di questo parere* (337, α.2).¹¹⁴

Είναι σίγουρο ότι η χρήση της πρόθεσης «εις» σε επιρρηματικούς προσδιορισμούς του τρόπου (αναφέρομαι ειδικά σε εκφράσεις όπως: *εις τρόπο, σε τρόπο* –πβ. ιταλ.: *a modo...*, *in maniera...*, *in modo che...*), αντί των κανονικών «*με τρόπο*», «*κατά τρόπο*», δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιολεκτική, ούτε καν διαλεκτική. Μια ματιά στα κείμενα του 19ου αιώνα αρκεί για να αποδείξει ότι η χρήση αυτή, αν και ξενόφερτη (υπάρχει και γαλλική επιρροή), είναι καταξιωμένη στη γραπτή γλώσσα της εποχής. Είναι δε τόσο συχνή, που δεν έχει νόημα να παραπέμψω αναλυτικά. Αρκούν, για του λόγου το αληθές, τα εξής ενδεικτικά παραδείγματα: *Ω! του Θεού μ' εχτόπησε η κατάρα / σ' έναν τρόπο!* [...] (Λ: ΑΠ.1, 184, 20.6-7) · *η δυνατή του κράσις και / η γενναία αντενέργεια της θέλησής του επάλεψαν με την ασθένειαν εις τρόπον ώστε ολίγες ημέρες πριν της ύστερης ώρας*

¹¹³ Βλ. *Gramm. ital.*, σ. 350, § 115 (όπως μας πληροφορεί ο Serianni η χρήση του *per*, σε τέτοιες εκφράσεις, δηλώνει «limitazione»). Ότι πρόκειται για χρήση αρχαϊκή τεκμηριώνεται λ.χ. από ένα χωρίο του Passavanti, που βρίσκω στον Peri 1996, σ. 164, σημ. 71: «*Io per me ho giu sognato de'miei di piu volte i sogni sopradetti, e perç gli posi per essemplò, piu tosto che gli altri: e non mi ricordo, anzi ne sono certo, che mai m'intervenisse niuna di queste cose che dicono che que'sogni significano*» [εγώ προσωπικά ονειρεύτηκα στη ζωή μου πλείστες φορές τα παραπάνω όνειρα, και γι' αυτό χρησιμοποίησα ως παράδειγμα αυτά και όχι άλλα: μα δεν θυμάμαι, απεναντίας είμαι βέβαιος ότι ποτέ δεν μου συνέβη κανένα από τα πράγματα που λένε πως τούτα τα όνειρα σημαίνουν»].

¹¹⁴ Για άλλα παραθέματα βλ. Αθανασοπούλου 1996, σσ. 28-29, σημ. 31. Ο Αλεξίου 1994β, σ. 436, εκδίδει την ιταλική πρόταση με κόμματα: «*Io, per me, non sono di questo parere*», μετατρέποντας το *per me* σε παρενθετική φράση, κάτι που στα ιταλικά δεν απαγορεύεται βέβαια (πβ. λ.χ. Montale: «*Io, per me, amo le strade che riescono agli erbosi / fossi*» -πηγή: *Gramm. ital.*, αυτ.), αλλά που εδώ μου φαίνεται πως υπαγορεύεται από μιαν ανάγκη συντακτικής εξομάλυνσης της ιταλικής πρότασης, με γνώμονα την ελληνική σύνταξη· σημειώνω ότι σε όλες τις παραλλαγές της φράσης αυτής στα ΑΕ κόμματα δεν υπάρχουν.

του οι ιατροί είχαν λόγους να ελπίσουν [...] (Πολυλάς, *Προλεγόμενα*: αυτ., 40-41) · Αυτό οικονομήθη εις **τρόπον**, ώστε να μην ανοιχθή αυτού (Κοραΐς, 1816)¹¹⁵ · [...] κατέστρεψε του έθνους την εσωτερικήν ενότητα και το ομοιόμορφον εις **τρόπον**, ώστε δύο αποτόμως διεστηκότες λαοί σχηματισθέντες εν αυτώ συγκρούονται πεισματωδώς (Γ. Αντωνόπουλος, 1878).¹¹⁶

Μα, στην περίπτωση του Σολωμού τουλάχιστον, ο ιταλισμός είναι κάποτε ψηλαφητός. Στη φράση: *κ' ιδ' ὄη μεσ τιη / καπνίλα μια μεγαλι γίνεκα με^{σε} φορεμα μαβρο* (ΑΕ 299.13-14) η ανάγκη «διόρθωσης» της πρόθεσης *με* (που είναι απόλυτα σωστή στα ελληνικά) από την πρόθεση *σε*, ακόμη κι αν δεν υπαγορεύεται, σίγουρα υποστηρίζεται από τη δεύτερη γλώσσα του: *σε φορεμα μαβρο* ≈ *in abito nero*.

Προθέσεις (ΙΙΙ)

Έντονο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το αντίστροφο φαινόμενο: η λανθάνουσα επενέργεια των ελληνικών οδηγεί κάποτε τον Σολωμό σε μια αδόκιμη χρήση των ιταλικών προθέσεων.

Στο καταληκτικό δίστιχο της Αιμ. Ροδόσταμο: *Στην πλάκα πέφτω, και θαρρώ πως δε θα σου βαρύνη, / Παρθέν' από τα χείλη μου κι' από τα γόνατά μου* (ΑΠ.1, 259· με ελαφρές τροποποιήσεις στα ΑΕ, 513) ο εμπρόθετος της αιτίας εκφέρεται κανονικά με την πρόθεση *από* + αιτ. Έτσι ακριβώς διατυπώνεται και στο ιταλικό σχέδιασμα του ποιήματος (απλοποιώ την τυπογραφική διάταξη): [...] *mi piego sul tuo Sepolcro o vergine e spero che non ti si farü grave dalle mie labbra e dai miei*

¹¹⁵ Σε γράμμα του προς τον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη «εκ Παρισίων, 17 Φεβρουαρίου, 1816»: βλ. Γκίνης 1948, σ. 138 (περιέχεται και στην *Αλληλογραφία* του Κοραΐ).

ginocchi (ΑΕ 561.12-15 –πβ. 562.27-28). Στα ιταλικά όμως η χρήση της πρόθεσης *da* σε μια τέτοια σύνταξη δεν είναι δόκιμη (η *da* δηλώνει βασικά ποιητικό αίτιο για τη δήλωση της αιτίας, στην προκειμένη περίπτωση, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί το *per* ή το *a causa di*). Δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι ο Σολωμός παρασύρεται εδώ από τα ελληνικά.

Ο απόηχος της ελληνικής σύνταξης είναι αισθητός και στη φράση: *notte fresca dalle preghiere* (αντί: *fresca di preghiere*), που ανήκει σε ιταλικό σχεδιάσμα των ΕΠ.Β' (το οποίο δεν περιλαμβάνεται στα αυτόγραφα, αλλά προέρχεται από αντίγραφο του Πολυλά: βλ. σχετικά Αλεξίου 1994, σ. 275).

Πιο σύνθετα είναι τα πράγματα με το ζεύγος *per – di*. Ανάμεσα στα ιταλικά σχεδιάσματα του Δάμπρου συναντάμε τη φράση: *E dice fra l'altre cose / per Missolongio* (42.28). Στα ιταλικά η πρόθεση *per* δηλώνει βασικά αιτία, και όχι αναφορά. Με αναφορική σημασία χρησιμοποιείται κατ' εξοχήν η *di* («dice di Missolongio»).¹¹⁷ Ο Σολωμός αναμφίβολα επηρεάζεται εδώ από την ελληνική πρόθεση *για* («και λέει, ανάμεσα σε άλλα, για το Μεσολόγγι»).¹¹⁸ Πώς προέκυψε όμως αυτό το μπέρδεμα;

Μια ματιά στα σολωμικά κείμενα δείχνει ότι η πρόθεση *για* μεταφράζει τόσο την πρόθεση *di* (π.χ. *e non so come ragionavamo di morte = κ' χωρίς να ξερο πως / για το θανατο emil γσε πχ θεν' ατανε γλικοης* [ΦΑ 385, β.15-17]), όσο και την πρόθεση *per* (το *io per me non sono di questo parere*, που είδαμε παραπάνω, αποδίδεται από τον Σολωμό με τον εξής τρόπο: *αλιος για μενανε φρονο* [Γ 349, α.3 –διάβ. αλλιώς]). Βλέπουμε δηλαδή και πάλι –και μάλιστα από την αντίθετη

¹¹⁶ Αντλώ το παράθεμα από την Σκοπετέα 1988, σ. 242 (η παραπομπή αναλυτικά: Γ. Αντωνόπουλος, *Οι εργάται της εθνικής καταπτώσεως*, Αθήνα 1878, σ. 7).

¹¹⁷ Θα ήταν ακριβέστερο να πούμε ότι η δήλωση αφορά εδώ το «argomento»: βλ. αναλυτικά *Gramm. ital.*, σ. 332 κ.εξ. (για τις χρήσεις του *di* -ιδίως §13.III), και 349 κ.εξ. (για τις χρήσεις του *per*).

¹¹⁸ Ένα συναφές παράδειγμα βρίσκω στο Λ 51.32-34: *Far che la giovanetta che sembrerò / turca a Lambro dopo le cose della croce per la sua compagna, abbia nel / resto tutte le tinte orientali* [...] (και εδώ η χρήση του *per*, με αναφορική σημασία, είναι αδόκιμη).

κατεύθυνση— ότι ο μηχανισμός της διαπλοκής στηρίζεται στην αρχή του απλοποιημένου συστήματος: αν *di* = για και *per* = για, έπεται ότι και *di* = *per*.

Στην περίπτωση αυτή όμως δεν πρόκειται ακριβώς για ένα φαινόμενο υποδιαφοροποίησης. Πρόκειται μάλλον γι' αυτό που ο Weinreich αποκαλεί «επέκταση της λειτουργίας του μορφήματος μιας γλώσσας κατά το γραμματικό υπόδειγμα της άλλης». ¹¹⁹ Ο Σολωμός, εν ολίγοις, οδηγείται σε μια επέκταση της περιορισμένης (αναφορικής) λειτουργίας που έχει η πρόθεση *per* στα ιταλικά, γιατί την ταυτίζει με τη *για*, η οποία στα ελληνικά έχει διευρυμένη λειτουργία (καλύπτει και τις χρήσεις της *di*).

Λειτουργική επέκταση

Τέτοιου είδους «επεκτάσεις» σημειώνονται και με άλλα ελεύθερα μορφήματα, όπως είναι τα επιρρήματα και οι σύνδεσμοι. Στις περιπτώσεις αυτές η διαπλοκή γίνεται αντιληπτή από τη χρήση ή τη θέση του μορφήματος μέσα στην πρόταση. Το φαινόμενο εκδηλώνεται κυρίως στα ελληνικά. Θα περιοριστώ σε ελάχιστα παραδείγματα.

Σε μία από τις οχτάβες του Λάμπρου (ΑΠ.1, 188, 4.1-2) συναντάμε τη φράση:

*Στην εκκλησιάν ωστόσο ο Λάμπρος μένει,
όπου ανθρώπου πνοή δεν αγρικιέται.*

Το «ωστόσο» χρησιμοποιείται στα ελληνικά κυρίως ως *αντιθετικός σύνδεσμος* (με τη σημασία του «αλλά, μολαταύτα») και, σπανιότερα, ως *χρονικό επίρρημα* όπως εδώ (= εν τω μεταξύ). ¹²⁰ Ο Σολωμός το χρησιμοποιεί κυρίως με αυτή τη δεύτερη σημασία, ¹²¹ πράγμα που μας κάνει να υποψιαστούμε ότι το ταυτίζει με το *intanto*,

¹¹⁹ Weinreich 1974, σ. 47.

¹²⁰ Βλ. Τζάφτζανος, *Συντ.*, Α', σσ. 218-219· Τριανταφυλλίδης, *Γραμμ.*, σ. 395, σημ. 1.

¹²¹ Πβ. λ.χ. ΓΖ 272, β.14: *Altro Cap. οστόσο η γίνεκα*. Το «ωστόσο» με χρονική σημασία το βρίσκουμε και στον Πολυλά: *Βαθιά βαθιά στην κόλαση ωστόσο / η μαύρη μου ψυχή θε να καεί* (από το ποίημα «Σερενάδα»: βλ. Πολυλά *Άπαντα*, σ. 9).

το οποίο χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ιταλική λογοτεχνική γλώσσα. Αν θέλουμε να αναζητήσουμε ένα αποδεικτικό στοιχείο, δεν χρειάζεται παρά να ανατρέξουμε στα ιταλόγλωσσα ποιήματα του ίδιου του Σολωμού, π.χ. στη DG (ΑΠ.2, σ. 87): *Gesco intanto sul legno atro languia.*

Ακόμη πιο χτυπητή είναι η περίπτωση του επιρρήματος «πρώτα» στο ακόλουθο χωρίο του Ύμνου (ΑΠ.1, 93, 136.1-3):

Έχει ολάνοικτο το στόμα
 π' ώρες **πρώτα** είχε γευθή
 τ' Άγιο Αίμα, τ' Άγιον Σώμα·

Στη θέση του «πρώτα» θα περιμέναμε βέβαια ένα «πριν» («π' ώρες πριν είχε γευθή» –σημειωτέον ότι δεν παραβιάζεται ούτε η μετρικο-ρυθμική σκευή του στίχου)· το «πρώτα», σύμφωνα με τον γραμματικό κανόνα της ελληνικής, χρησιμοποιείται στην αρχή της πρότασης (λέμε π.χ. «πρώτα απ' όλα...») και πάντως ποτέ μετά από προσδιορισμούς χρόνου σε αιτιατική, όπως συμβαίνει στο εν λόγω παράδειγμα. Η συμπεριφορά του Σολωμού αιτιολογείται μόνο αν ανατρέξουμε στα ιταλικά του.¹²² Είναι προφανές ότι το *πρώτα* χρησιμοποιείται αναλογικά προς το *prima*, ένα επίρρημα που στα ιταλικά καλύπτει όλες τις λειτουργίες του *πριν*,¹²³ αλλά το οποίο –όπως γίνεται αμέσως φανερό– μοιάζει με το *πρώτα* και οπτικά και ηχητικά. Παρασυρμένος απ' αυτήν την εξωτερική ομοιότητα, ο Σολωμός επεκτείνει τη λειτουργία του μορφήματος *πρώτα*, χρησιμοποιώντας το «αντικανονικά» και σε θέσεις, όπου επιβάλλεται αποκλειστικά η παρουσία του *πριν*.

Το τρίτο παράδειγμα προέρχεται από τα χειρόγραφα της ΓΖ (275.16-19):

¹²² Ένα παράδειγμα από τα ιταλικά του ποιητή προσφέρει, λόγου χάρη, η εξής σημείωση: *Bozzari era morto qualche poco tempo prima che venisse Byron* (Μπ 172, α.46-48).

¹²³ Για τις χρήσεις του *πριν* βλ. Τζάρτζανος, *Συντ.*, Β', § Ρ', σσ. 234-236· για παραδείγματα χρήσεων του *prima* βλ. Zingarelli, *Diz.*, λ. *prima*.

*κ' τορα π' βλεπετε / ποις παηνε ταηπραηματαησας καταη, /
 θεηλτε ναηπεησι τοηβαηρος απανδμυ.*

Ο Σολωμός εννοεί βέβαια «ενάντια». Όπως μας πληροφορεί ο Τριανταφυλλίδης (Γραμμ., σ. 390), «επιρρηματικά λέγεται η πρόθεση *κατά* με τη σημασία *ενάντια* σε φράσεις καθώς *ψήφισαν όλοι κατά, είσαι υπέρ ή κατά;*». Η περίπτωση που εξετάζουμε είναι σαφώς διαφορετική. Στην ουσία, ο Σολωμός μετατρέπει (επεκτείνει) τη λειτουργία του μορφήματος *κατά* σε επιρρηματική κατ' αναλογία προς το ιταλικό *contro*, που αντιστοιχεί στο ελληνικό *ενάντια*, και που η συντακτική του θέση μέσα στην πρόταση είναι ευμετάβλητη: π.χ. «*ha agito contro il mio parere*» [έδρασε ενάντια στη θέλησή μου] αλλά και «*gli ando contro*» [του πήγε κόντρα].¹²⁴ Η διόρθωση του *κατά* σε *κακά* (βλ. ΑΠ.2, 39, §18) αίρει μεν τον ιταλισμό, είναι όμως αυθαίρετη: ο έλεγχος των «φωτοτυπιών» πιστοποιεί ότι ο Σολωμός είχε γράψει τη λέξη με -τ- (*κατά*).

Σύνδεσμοι

Μια ειδική μνεία αξίζει να γίνει για τους συνδέσμους. Το πιο αισθητό παράδειγμα διαπλοκής προσφέρει το ζεύγος των συμπλεκτικών συνδέσμων *e – κ'* [= και]. Ορισμένες φορές το «e» αναπληρώνει το «κ'» σε ελληνόγλωσσο περιβάλλον, π.χ. ΓΖ (283, α.4-8): *Ο Κιριος δεν θελι ναη ιδο αλο, e γιριζοντας το προσοπο οπυ ιταν η πλατεσμυ [εκίνισα για να παο στον Αϊ Λιπιο]*.¹²⁵ Στην ακόλουθη ιταλόγλωσση σημείωση (Τ 345.22) ελληνικός και ιταλικός σύνδεσμος συνυπάρχουν: [*κ' e facendo un inchino profondo come quello che si fa ai*].¹²⁶

¹²⁴ Αντλώ τα παραδείγματα από το Zingarelli, *Diz.*, λ. *contro*.

¹²⁵ Ανάλογη παρεμβολή του «e» εντοπίσαμε στο τρίγλωσσο παράθεμα *μία κεφαλυ ακίνιτη e mince* (ΓΖ 285, α.4-5).

¹²⁶ Σημειώνω με την ευκαιρία ένα ενδιαφέρον «παράλληλο» στη διαθήκη του Ν. Σολωμού (τηρώ τη γραφή των ΑΠ.3, σ. 573 –βλ. πάντως υπόμνημα, σ. 574): «Πληην περικαλοη τουης ηγαπιμενους μου φηαλους επιτροαπους, καιη τουης δινο ααδιαν, οητη εσαην ειςς τοη αναμεταξηη τηης εσδουκατζησης τοην φυσικον μου πεδιοην ο ηςς τοην τοαπον ηα καιη

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κινητήριος μοχλός της γλωσσικής επαφής, στην περίπτωση αυτή, είναι η όμοια συντακτική λειτουργία των δύο μορφημάτων (ίσως μάλιστα το γεγονός ότι και τα δύο μορφήματα αποδίδονται γραφικά με ανάλογο τρόπο –εν προκειμένω: από ένα και μόνο γράμμα– να λειτουργεί υποβοηθητικά προς την ίδια κατεύθυνση).¹²⁷

Υπάρχουν, εντούτοις, περιπτώσεις που η διαπλοκή αποκτά έναν πιο σύνθετο χαρακτήρα, όπως συμβαίνει, λόγου χάρη, στο ακόλουθο παράθεμα (Λ 41.30):

*si sentirö una gran voce **che** si capirö che θ quella del Papö [...].*

Το πρώτο «che» (αναφορικός σύνδεσμος στα ιταλικά, που σημαίνει «που») δημιουργεί αμηχανία σε έναν ιταλόγλωσσο. Η φράση απαιτεί μάλλον ένα «e» (δηλ. «και») στη θέση αυτή:

*si sentirö una gran voce **e** si capirö che θ quella del Papö,*

δηλαδή: *θα ακούσει μια μεγάλη φωνή και θα καταλάβει ότι είναι εκείνη του παπά.*

Γιατί όμως ο Σολωμός γράφει «che» αντί για «e»; Ο λόγος είναι, νομίζω, ότι παρασύρεται από την ηχητική ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στο ελληνικό «και» και στο ιταλικό «che». Με άλλα λόγια, το πρώτο *che* της φράσης θα πρέπει να το θεωρήσουμε ως ένα «μεταμφιεσμένο» και. Το παράδειγμα είναι ενδιαφέρον και για τον λόγο ότι αποδεικνύει, για μια ακόμη φορά, πως η κατεύθυνση της

εξο ασηπη τηνη τοαπον ασηποφασιασουν ναη ταη στιλουν, καπιταρουν ησηποστατικαη τηης αρεσιααξ τους ναη ησημπορουν ανεμποδιστος ναη ταη αγορααζουν [...]. Στη φράση αυτή χρησιμοποιούνται εκ παραλλήλου ο ιταλικός και ελληνικός τύπος του διαζευκτικού: «ο» = oppure, δηλαδή «ή». Ο κύριος Αλέξης Πολίτης –τον οποίο θερμά ευχαριστώ– μου δίνει την πληροφορία ότι μια ανάλογη παρείσφρηση του ιταλικού διαζευκτικού «ο» επισημαίνεται και στο χειρόγραφο «Περί ζωγραφίας» (1726) του Παναγιώτη Δοξαρά, ενός Πελοποννήσιου που ζει στα Επτάνησα (το έργο είναι γραμμένο σε απλή καθαρεύουσα και γεμάτο από ιταλισμούς –ως επί το πλείστον διαπλοκές βάθους).

¹²⁷ Κάποτε, όμως, ακριβώς γιατί τα μορφήματα των δύο γλωσσών ταυτίζονται, η διαπλοκή ενδέχεται να μη γίνεται αντιληπτή, όπως συμβαίνει, επί παραδείγματι, στην περίπτωση των αντιθετικών συνδέσμων ma – μα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καββαδία 1987, σ. 174, ο

διαπλοκής μπορεί να είναι αμφίδρομη. Μιαν ανάλογη περίπτωση βρίσκω στο Λ 98.21: *la giovinetta scioglie i capelli [(che allora usciva la luna)] che le scendono a piedi [...]*.

Το *che* της παρένθεσης θα πρέπει νομίζω να διαβαστεί «ε», δηλ. και [μτφ.: «η κόρη λύνει τα μαλλιά (και τότε έβγαине η σελήνη) που της πέφτουν στα πόδια»].

Η πιο χαρακτηριστική επιβεβαίωση του συμφυρμού των μορφημάτων *e - che - και* δίνεται, νομίζω, στο ακόλουθο χωρίο από τον Κρητικό (354, α.7-10):

[...] *per [l'anima di colei che mi] [εκαμμε ε κ' rivedrς] per per per. per l'anima di Colei che mi [amareggis] lascis solo, [e ch'io] [rivedrς] [...]*.

Για να καταλάβουμε την ακριβή σημασία της φράσης: *ε κ' (rivedrς)*, θα πρέπει βέβαια να ανατρέξουμε στην ιταλόγλωσση μορφή: *e ch'io (rivedrς)*. Το πρώτο *ε* δεν είναι παρά η ελληνική μεταγραφή του ιταλικού συμπλεκτικού συνδέσμου *e* (δηλ. «και»), ενώ το *κ'* που ακολουθεί δεν είναι παρά η ελληνική μεταγραφή του ιταλικού αναφορικού συνδέσμου *ch'* [che]. Γράφοντας, λοιπόν, *ε κ' rivedrς*, ο Σολωμός εννοεί: «**και που** θα ξαναδώ».

Στρυφνές συντάξεις

Ορισμένες φορές, ο ιταλισμός μοιάζει να έχει «χωνευτεί» εντελώς μέσα στην ελληνική σύνταξη, κατά τρόπο που να μην είναι διακριτός. Το μόνο σημάδι της υποδόριας παρουσίας του είναι η στρυφνότητα της σύνταξης. Για το *και συ σ' εσέ 'χεις μέρος έχω μιλήσει σε άλλη ευκαιρία*.¹²⁸ Εδώ θα ήθελα να αναφερθώ σε δύο

Σολωμός υπογραμμίζει το «μα» του Λ 38.9 (*μα εκιος πϋ ακϋί κ' τη δροσιαη πϋ σται*) «μάλλον ως ξενόφερτο».

¹²⁸ Στην έκδοση (Πολυλά-)Πολίτη ο στίχος αυτός εντάσσεται στον Πόρφυρα (βλ. ΑΠ.1, 251, 1.3). Την αναγκαιότητα για την αποσύνδεση του αποσπάσματος της Κόλασης από τον Πόρφυρα και την ένταξή του στο ποίημα Ιταλία 1848 επεσήμανε με πειστικά επιχειρήματα ο Αλεξίου 1994β, σσ. 282-283, 291-294. Για το ιταλικό υπόβαθρο της σύνταξης βλ. αναλυτικά Αθανασοπούλου 1996, σ. 41.

άλλα παραδείγματα. Το πρώτο ανήκει στον Κρητικό (το αντιγράφο από την έκδοση των ΑΠ.1, 202, 21.25-26):¹²⁹

*Όμως εκείνοι είναι θεοί, και κατοικούν απ' όπου
βλέπουνε μες στην άβυσσο και στην καρδιά τ' ανθρώπου.*

Το πρόβλημα της σύνταξης στο δίστιχο αυτό είναι ότι το προσδιοριστικό «απ' όπου» μένει εκκρεμές. Θα περιμέναμε ο στίχος να περιείχε ένα τοπικό επίρρημα (ένα «εκεί», ας πούμε: «κατοικούν εκεί απ' όπου...»), όπως συμβαίνει, λόγου χάρη, στο Λ 35.27: *κατεβασμενα απο κυ πανϑ, απ' οςπϑ*. Αλλά σ' αυτήν ακριβώς τη σελίδα των χειρογράφων ίσως να δίνεται η λύση του προβλήματος: λίγες αράδες πιο πάνω (17-19) διαβάζουμε:

*quel suo portamento che parve |υμα| quello d'un angiolo
che di tornar risolve **onde** si |εκυ| mosse (απεκυ)*

Σε μια πρώτη απόπειρα μεταφοράς του σχεδιάσματος αυτού σε ελληνικούς στίχους –απόπειρα που δεν τον ικανοποιεί, αν κρίνουμε από τις απανωτές υπογραμμίσεις– ο Σολωμός γράφει:

*κ' με φερ<σ>υμο αγγελϑ, πϑ το βυμα
πατυ, να παι κν πϑ 'θελ ελθυ απεκυ*

Είναι φανερό ότι τόσο στην περίπτωση του «απέκει», όσο και στην περίπτωση του «απ' όπου», ο Σολωμός έχει κατά νου το αναφορικό επίρρημα *onde* (ή *donde*), ένα επίρρημα κατ' εξοχήν «ποιητικό», το οποίο εμφανίζεται συχνότατα και στα δικά του ιταλόγλωσσα ποιήματα (μια ματιά στις σελίδες των ΑΠ.2 που τα περιέχουν αρκεί για να το επαληθεύσει).¹³⁰

¹²⁹ Για τις καταγραφές του δίστιχου στα ΑΕ βλ. *Λεξ. Σολ., λ. κατοικώ*.

¹³⁰ Παραδείγματα: *Seco avea la faretra, avea quel dardo / **onde** ha colpito al nuovo Arone il core* (ΑΠ.2, σ. 93) · *Ti raggerö, pensando alle vezzose / labbra innocenti, **onde** il bel giuro esciva* (αυτ., σ. 94) · *Vedi quanta **onde** l'occhio ha diletanza / quanta verzura, e nei colori varia* (αυτ., σ. 100) · *Bella come la luna che ristora, / [...] / lo squallor della notte, **onde** si scorge / tal notturna bellez-za che innamora* (αυτ., σ. 102) · *θ amore / tutto quanto **ond**'io parlo, **ond**'io respiro* (αυτ., σ. 105).

Το δεύτερο παράδειγμα προσφέρει το θεματικό μοτίβο της πυρκαγιάς του κόσμου κατά τη Δευτέρα Παρουσία, που επανέρχεται σε διάφορα ποιήματα του Σολωμού (Δάμπρος, Νεκρική Ωδή [Π], Κρητικός). Ας δούμε πώς αποδίδεται στη ΝΩ.Π (αντιγράφω το χωρίο από τα ΑΠ.1, 144, 3.3-6, για λόγους ορθογραφικής εξομάλυνσης):

*κι ο κόσμος, οπού ετίμησες,
πατώντας του το χώμα,
αναγαλλιάζει η σπίθα του
και κατά σε πηδά.¹³¹*

Η πεζή ιταλική μορφή των στίχων αυτών, που επανέρχεται συχνά στα χειρόγραφα (ΑΕ 305, 309-312), με επουσιώδεις αλλαγές, είναι η ακόλουθη: *e l'altro che tu onorasti coi piedi –esulta la sua scintilla e vola verso di te*. Η απότομη αλλαγή του υποκειμένου («ο κόσμος, οπού ετίμησες ... αναγαλλιάζει η σπίθα του») δημιουργεί ένα ανακόλουθο σχήμα, το οποίο δύσκολα γίνεται αποδεκτό στα ελληνικά και είναι εντελώς απαράδεκτο στα ιταλικά (η κανονική διατύπωση θα ήταν: «e la scintilla dell'altro [mondo] che tu onorasti coi piedi esulta e vola verso di te»).¹³²

¹³¹ Για τις ανάγκες της περιγραφής κρίνω σκόπιμο να παραθέσω τα αντίστοιχα χωρία των άλλων έργων: Δάμπρος: *Και η πυρκαϊά του Κόσμου αναγαλλιάζει / και κατ' Αυτόν τη σπίθα της τινάζει* (ΑΠ.1, 187, 2.7-8)· Κρητικός: *Ο Ουρανός ολόκληρος αγρίκαε σαστισμένος / το κάημιμο αργοπόρουνε ο κόσμος ο αναμμένος* (αυτ., 198, 19.15-16).

¹³² Δεν είναι τυχαίο που στις αλλεπάλληλες εμφανίσεις της φράσης, είτε στα ελληνικά είτε στα ιταλικά, ο Σολωμός νιώθει την ανάγκη να δηλώσει την ανακολουθία με ισχυρό σημείο στίξης (τελεία και παύλα, ή απλώς παύλα). Ο Coutelle 1977, σ. 344, σημειώνει (η υπογράμμιση είναι δική μου): «Il semble que Solomos ait employé un anacoluthé, écrivant: «et le monde, son étincelle se tijoût» pour dire: «l'étincelle du monde se tijoût». *La construction, vulgaire en français, ne l'est pas en grec*». Κατ' αρχήν, δεν έχει απόλυτο δίκιο, όταν λέει ότι αυτή η δομή (το ανακόλουθο δηλαδή) «δεν είναι λαϊκή στα ελληνικά»: βλ. Τζάρτζανος, *Συντ.*, Β', σ. 264 [παραθέτω ένα ενδεικτικό παράδειγμα: «Κι' η κόρη από τη σφίξη της κι' από την εντροπή της εκόπη το γελέκι της»]. Η παρατήρηση του Coutelle, εξάλλου, υπαινίσσεται έναν (λανθάνοντα) γαλλισμό· νομίζω

Ανάμεσα στα διάφορα παράλληλα χωρία που προσκομίζει ο Coutelle από την ιταλική λογοτεχνία για το μοτίβο της «σπίθας», υπάρχει ένα που αξίζει να προσέξουμε για τον πρόσθετο βασικό λόγο ότι προέρχεται από τον «Υψηλότατο Ποιητή» (*Par.* 28, 89-91):

*Non altrimenti ferro disfavilla
che bolle, come i cerchi sfavillaro,
l'incendio lor seguiva ogni scintilla.*¹³³

Μου φαίνεται αρκετά δελεαστικό να θεωρήσουμε ότι ο Σολωμός, δουλεύοντας το μοτίβο της σπίθας, «μεταφέρει» (ή παρασύρεται από) τη σύνταξη του Δάντη, στην οποία αντικείμενο (*l'incendio*) και υποκείμενο (*ogni scintilla*) δεν διαφοροποιούνται μορφολογικά, δεδομένου ότι τα ιταλικά δεν διαθέτουν πτώσεις. Αντιθέτως, στα ελληνικά η παρουσία δύο ονομάτων (ο κόσμος, η σπίθα) δημιουργεί σύγχυση: ο Σολωμός φαίνεται ότι αισθάνεται αυτή τη δυσκολία και την λύνει με το κτητικό «του» (η σπίθα του), δημιουργώντας όμως μια σύνταξη που είναι ουσιαστικά ένας αναφομοίωτος ιταλισμός (ή, για την ακρίβεια: ένας δαντισμός).

όμως ότι δεν χρειάζεται να πάμε τόσο μακριά –αλλά γι' αυτό χρειάζεται να δούμε τη συνέχεια της ανάλυσης.

¹³³ Ο χαρακτηρισμός «Υψηλότατος Ποιητής», με αναφορά στον Δάντη, είναι του Σολωμού και βρίσκεται στον *Διάλογο* (βλ. ΑΠ.2, 13.9). Το δαντικό χωρίο παραθέτει ο Coutelle 1977, σ. 157 (η υπογράμμιση είναι δική μου). Η μετάφραση που ακολουθεί είναι του Σωκρ. Καψάσκη (την τροποποιώ ελαφρώς): «σα σίδηρο που βράζει και σπινθηροβολεί, έτσι και οι κύκλοι σπιθοβολούσαν. Την πυρκαϊά τους κάθε σπίθα ακολουθούσε» [βλ. *Πόρφυρας* 88 (Οκτ.-Νοέμβ. 1998), σ. 179].

Λεξικο-σημασιολογικό επίπεδο

Λεξιλόγιο

Σε διάφορα σημεία των *Αυτογράφων* παρακολουθούμε την προσπάθεια του Σολωμού να καταρτίσει ένα προσωπικό Γλωσσάρι. Πυκνά είναι τα ίχνη της απόπειρας αυτής στα χειρόγραφα του Λάμπρου, από τα οποία σταχυολογώ μερικά ενδεικτικά «λήμματα»:

- 24, α.4 ζύτδλας *cercante*¹³⁴
 26.13 σταμενα (*capitali*)
 45.24-27 φρενιτης (*mi pare che sia deliro*)¹³⁵
 λιμανι *mi pare che sia canale*
 βγτυταδες. *nuotatori*. κολυμπυσταδες.
 connotati σδσδμια (κακοη) κατασυμαδα (καλυτερο).
 48.2 (*preghiere*) τα παρακάλια

Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν και σε άλλα έργα, π.χ. Μπ 172, α.53: *alle falde* (οιω προποδες υσος). ΓΖ 296, α.27-29: *τχτος ο τοπος ινε κεραβνοκραχτης (η σιρτις)*.

Αυτά και άλλα πολλά είναι εσωτερικά τεκμήρια, που επαληθεύουν κάτι το οποίο γνωρίζουμε και από εξωτερικές πηγές, ότι δηλαδή ο Σολωμός, επιστρέφοντας στη Ζάκυνθο μετά τη δεκαετή παραμονή του στην Ιταλία, επιδίδεται σε μια προσπάθεια επανάκτησης της νεοελληνικής μέσα από μαθήματα και προσωπικά διαβάσματα. Το γλωσσικό υλικό αντλείται ως επί το πλείστον από λογοτεχνικές πηγές (πράγμα αναμενόμενο, άλλωστε, για έναν ποιητή):

¹³⁴ Το αξιοποιεί σχεδόν αμέσως μετά: *να κανο τη ζοη' τχ ζυτδλιαρν* (26.13).

¹³⁵ Το χρησιμοποιεί σχεδόν αμέσως μετά: βλ. 46.28, 32.

Χριστόπουλος, Βηλαράς, έργα δημόδους λογοτεχνίας –ιδίως της κρητικής Αναγέννησης–, δημοτικό τραγούδι.¹³⁶

Μια άλλη πηγή, που συνήθως δεν αναφέρεται, είναι γραπτά κείμενα σε λόγια γλώσσα. Ας πούμε, η συναγωγή θουρίων του Μανουήλ Βερνάρδου.¹³⁷ Γνωρίζουμε ότι οι θούριοι που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή γράφονταν σε ένα ιδίωμα που ξεκινούσε από την απλή καθαρεύουσα και έφτανε ως την έντονα αρχαϊστική γλώσσα. Ο Σολωμός ενημερωνόταν, εξάλλου, από τον Τύπο της εποχής, που επίσης ήταν γραμμένος σε λόγιο ιδίωμα και με ιστορική ορθογραφία. Ας θυμηθούμε, μεταξύ άλλων, ότι αντιγράφει –σε συνεργασία με τον Τρικούπη– ένα απόσπασμα για το θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη.¹³⁸ Όλα αυτά φανερώνουν πως δεν είναι απόλυτα «ασφαλές» το συμπέρασμα του Κουτσίλιερη 1997, σ. 865, ότι «την γλώσσα την έμαθε με το αυτί». Άσχετα από τους λόγους που τον έκαναν να μην ακολουθήσει τις συμβάσεις της γραφομένης εκείνου του καιρού,¹³⁹ είναι

¹³⁶ Βλ. την εμπειριστατωμένη εργασία του Χατζηγιακουμή 1968, που στηρίχτηκε στα αυτόγραφα, καθώς και τις μαρτυρίες των ανθρώπων που συναναστράφηκαν τον ποιητή, όπως ο Τρικούπης και ο Πολυλάς.

¹³⁷ Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Μανουήλ Βερνάρδο παρέχουν οι εργασίες του Τωμαδάκη 1949 [= Τωμαδάκης 1983, σσ. 153-157] και του Πολίτη Α. 1995/1996. Όσον αφορά τη συναγωγή, πρόκειται για μια συλλογή από θουρίους του Ρήγα και άλλων, ανωνύμων –ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να συγκαταλέξουμε και τον ίδιο τον Βερνάρδο–, μαζί με ορισμένα άλλα επαναστατικά κείμενα. Η συλλογή τυπώθηκε από τον Βερνάρδο στο Ιάσιο και έφερε τον τίτλο *Άσματα και πονημάτια διάφορα*, Εν Κοσμοπόλει 1821. Την άνοιξη του 1824 ο ίδιος βρίσκεται στη Ζάκυνθο, δανείζει τα *Άσματα* στον Γεώργιο Κανδιάνο Ρώμα, τα οποία φτάνουν κάποια στιγμή και στα χέρια του Σολωμού, όπως πιστοποιείται από επιστολή του Βερνάρδου προς Ρώμα σταλμένη από τα Κύθηρα με ημερομηνία 25.8.1824: «Την φυλλάδα μοι φαίνεται, ότι edóσετε τω άρχοντι Κόμητι Δ. Σολωμώ» (βλ. Τωμαδάκης, αυτ., σ. 156).

¹³⁸ Βλ. ΑΕ 70-69. Άλλες ενδείξεις υπάρχουν στα χειρόγραφα του Μπάιρον.

¹³⁹ Δεν ξέρω τελικά αν πρέπει να το αποδώσουμε σε άγνοια ή σε εκούσια παραγνώριση. Έχουμε ενδείξεις που θα μπορούσαν να στηρίξουν και τις δύο υποθέσεις: ο Τρικούπης στη γνωστή επιστολή του προς Πολυλά λέει ότι «δεν ήτο άνθρωπος να συμβουλευέται Γραμματικόν, ούτε να

βέβαιο ότι ο Σολωμός ήταν ενήμερος για τις γλωσσικές τάσεις της εποχής του. Αλλά η μέση οδός που θα ακολουθήσει είναι αυτή της έντεχνης ποίησης σε δημοτική γλώσσα.¹⁴⁰

Μετά από αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, που κρίθηκαν απαραίτητες για να οριοθετήσουμε το ελληνόγλωσσο σκέλος του σολωμικού λεξιλογίου, ας περάσουμε στο κυρίως θέμα μας, που είναι να δούμε πώς το σκέλος αυτό διαπλέκεται με το ιταλόγλωσσο στα αυτόγραφα του ποιητή.

• Διαπλοκή επιφανείας

Κάποτε ελληνική και ιταλική λέξη βρίσκονται πλάι-πλάι –ένα «πληθωριστικό» φαινόμενο, π.χ. *Prese intanto la Morte o Xapoz la forma d'un corvo, etc.* (Λ 51.24).

Άλλοτε είναι ολότελα δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς σε ποια γλώσσα ανήκει το γραφόμενο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη σημείωση του ποιητή (ΜΤρ 49.26-27):

Nell'ode in morte di Manto

Τροκϋπο –diretta allo spiro

όπου το ονοματεπώνυμο χωρίζεται κυριολεκτικά στη μέση και γράφεται μισό ελληνικό και μισό ιταλικό. Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο σύνθετα, όταν το «πέραςμα» επισυμβαίνει στο εσωτερικό μιας λέξης, π.χ. *αφσ τα μερυ της Greκιας*

ανοίγη Λεξικόν» (βλ. *Exposition* 1957, σ. 191). Ο ίδιος ο ποιητής χτυπάει εκείνους (τους σοφολογώτατους), οι οποίοι του καταλογίζουν άγνοια της ορθογραφίας στον Διάλογο (βλ. ΑΠ.2, σ. 26).

¹⁴⁰ Λέγοντας «μέση οδός» δεν εννοώ, βέβαια, την κοραϊκή· αναφέρομαι στη σοφή ισορροπία ανάμεσα στα δημοτικά και τα λόγια στοιχεία που υπάρχουν στο έργο του Σολωμού. Νομίζω ότι έχει κάποιο ενδιαφέρον η παρατήρηση του Μαρίνου 1954, σ. 88, ότι δηλαδή «σ' ολόκληρη την ποίηση του Σολωμού [...] οι χρησιμοποιούμενοι τύποι της δημοτικής δεν φορούν τη λόγια φορεσιά τους, αν δεν το ζητάει καμιά φορά η μετρική ανάγκη».

για να παψυ η ταραχη (Μπ 180, α.27-28) ή: *nelle mani e nella fronte **τρ**εμανavano i fiori* (ΝΩ.Π 311, δ.18-19).

Ορισμένες φορές βρισκόμαστε μπροστά σε μια συνειδητή διόρθωση, π.χ. [**τρ**] *trovar il modo che la sua donna accostandosi alla finestra con Lambro gli mostri il mare* (Λ 35.32-33)· *E la turca tirannia faceva l' [**εστρμ**] estrema presa* (Μπ 254, β.2-3). Αντίστροφα: [**εσι**] *εσυμοσαν* (Λ 30.9).

Μεταγραφές

Από τα αυτόγραφα δεν λείπουν και οι καθαρές μεταγραφές, τις οποίες βρίσκουμε γενικά σε δίγλωσσα περιβάλλοντα, όπως αυτό της Επτανήσου.

- Μια ελληνική λέξη μπορεί να γράφεται με λατινικούς χαρακτήρες,¹⁴¹ π.χ. *camilafki, vricolaca,+accussa+* (ΓΖ 297, α.33 –διάβ. άκουσα), *andipera* (ΕΠ.Β´ 418, β.11 –διάβ. αντίπερα) –ας σημειώσουμε και το κύριο όνομα *Lambros*,
- ή, αντίστροφα, μια λέξη μπορεί να γράφεται με ελληνικούς χαρακτήρες, αλλά να είναι ιταλική ή να προφέρεται ιταλικά,¹⁴² π.χ. *κχρισσο, ανδρογενο* (Λ 53.4),¹⁴³

¹⁴¹ Θυμίζω ότι στο *Epistolario* του Foscolo υπάρχουν παραδείγματα, στα οποία η μεταγραφή δεν περιορίζεται μόνο σε μια λέξη αλλά επεκτείνεται σ' ολόκληρη τη φράση. Κάποτε, τα πράγματα είναι πιο μικτά, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην ακόλουθη πρόταση: *cai egs se agapao poli, sebbene voi den me agapas tipotes*· ο εκδότης σημειώνει: «[...] non sovvenendosi dell'equivalente dell'italiano «sebbene», non s'indugia a cercarlo e innesta tal quale il «sebbene» nel contesto greco, dove poi concorda erroneamente il verbo singolare col pronome plurale»: Pontani 1964, σ. 27, 28, αντίστοιχα. Θυμίζω επίσης ότι η πρακτική τού να αποδίδονται τα ελληνικά με λατινικά στοιχεία μάς είναι γνωστή και από χειρόγραφα της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής (βλ. πρόχειρα Πολίτης Λ. 1985, σσ. 49-50).

¹⁴² Από τέτοιου είδους μεταγραφές βρίθουν, ως γνωστόν, τα επτανησιακά κείμενα, και ίσως αυτό είναι το βασικό στοιχείο που ορίζει την ιταλική τους «ταυτότητα». Στον Σολωμό μεταγραφές ιταλικών –ιδίως βενετσιάνικων– λέξεων με ελληνικούς χαρακτήρες έχουμε κυρίως στα σατιρικά του. Όσον αφορά γενικότερα την επτανησιακή παραγωγή, δεν γνωρίζω άλλο έργο όπου το φαινόμενο να παρουσιάζεται τόσο πυκνά όσο στον *Χάση* του Γουζέλι. Για να δώσω μια ιδέα, επιλέγω στην τύχη μερικά παραδείγματα: *περκέ βι μάνιο λ' άντερα, τώρα πρεζενταμέντε* (σ. 109)·

ξεμασκερομενος (Τ 352, α.24^δ)¹⁴⁴ –ας σημειώσουμε και τον τύπο του ονόματος *Ιερομοναχο*.

Το πιο ενδιαφέρον ίσως παράδειγμα προσφέρει ο τύπος *πνευματοκα*, όπου ο υβριδισμός εκδηλώνεται σε όλα τα επίπεδα: γραφηματικό, φωνολογικό, μορφολογικό.

Η αρχική σύλληψη γίνεται στα ιταλικά (Λ 39.10-13):

*La sua ragione era sparita appena le restò nella vuota mente una idea ma leggiera della propria sventura simile alla campana **pneumatica** dalla quale il girar del pistone lascia pure qualche avanzo d'aria.*

Στη συνέχεια (Λ 40) ο Σολωμός ψάχνει λέξεις ελληνικές για να την αποδώσει· ο υβριδικός τύπος *πνευματοκα*, όπως βλέπουμε, βρίσκεται κυριολεκτικά στο μέσον ιταλόγλωσσης και ελληνόγλωσσης έκφρασης:

*macchina **πνευματοκα** αεροδιαστρα, Vil. oppure αεροσυρτρα Crist.*

l'umido το νοποη

il pistone το χερσῆλη [δεν διαθέτουμε έμμετρη απόδοση στα ελληνικά].

Δεν λείπουν, τέλος, οι περιπτώσεις, όπου είναι ουσιαστικά αδύνατον να προσδιορίσουμε σε ποια γλώσσα πρωτοεκφράζεται η σκέψη, π.χ. *E si sollevi cantando divino carme· negli spazi στα πέρατα interminabili* (ΝΩ.ΙΙ 309, α.7-8).

«Γλώττες»

Ράτσα ντε καν, μπέκο φουτού, άζινο, πόρκο, ινφάμε (σ. 114)· *Όλα με λάσα φάρε μι, λα λάσια κάρα έλα* (σ. 119)· *Αβέτε τόρτο σιορ κογιόν, σιέτε ουν νιοραντάτσο, / Άνκα συ και ουν άζινο, ακόμα βιοντεκάτσο* (σ. 137)· *Αντιάμο τούτι φίνο λα, καντέμο άνκα ουν βέρσο* (σ. 139 –και βέβαια το τραγούδι [βέρσο] που ακολουθεί είναι γεμάτο από τέτοιους ιταλισμούς).

¹⁴³ Ο τύπος –που απηχεί την ιταλική προφορά (/androgeno/), αντί του κανονικού «ανδρόγυνο»– τεκμηριώνεται και αλλού: βλ. Καββαδίας 1987, σ. 269, σημ. 464.

¹⁴⁴ Όπως φαίνεται από το χειρόγραφο, ο Σολωμός αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε ελληνική και ιταλική προφορά: *ξεμασκερομενος* *ξεμασκαρομενος* (*senza maschera*).

Ορισμένες φορές, ιδίως σε σχεδιάσματα ή σε στοχασμούς, έχει κανείς την εντύπωση ότι η παρεμβολή αφορά μια λέξη βασική στο ποιητικό αφήγημα (που ο Σολωμός θέλει, με αυτόν τον τρόπο, να συγκρατήσει). Ας δούμε μερικά παραδείγματα:

- *Introdurre quella similitudine tratta dalla gran quantitò di **τρογονια** alle Strofadi che oscurano il cielo* (Λ 41.5-6).

Αμέσως μετά ακολουθεί η έμμετρη απόπειρα στα ελληνικά (αυτ., 8-9):

καθος παν τα **τρογονια** εις τα στ<ρ>οφαδια
την ανιζη

- *Pensa: nell'atto del battere le tre dita inquiete **στο φιλιατρο** esce fuori il nano. non era punto bagnato* (ΓΖ 258.21-23).

Στην αντικρινή σελίδα των ΑΕ (259, α.18-23) διαβάζουμε:

*Εσταμαητισα σεη ειηνα αποη ταη Τριαη Πιγαηδια, κ' απιθοιηνοντας ταη
χεηριαμυ
στοη φιλιατροη τς πιγαδιςη ειησκισα ναη ιδοη αηην ιητηδν πολιη νεροη.*

- [...] *ed il frate dopo aver mandato **ενα τζιτζιρισμα** (guarda) simile a quello che fa la calcina quando le gettano sopra [l'acqua fredda, mosse le palpebre]* (Γ 345, α.15-18).

Ο Σολωμός ψάχνει μια λέξη στα ελληνικά (δεν είναι σίγουρος για το *τζιτζιρισμα*), που να δηλώνει τον ήχο που κάνει ο ασβέστης όταν του ρίχνουν κρύο νερό· λίγες σελίδες παρακάτω (349, α.19-20) φαίνεται ότι έχει καταλήξει σε μια λύση:

*κ' βγανι **ενα ψιθιρισμα** κ' καπνισμενι ζεστι
σαν οταν χινδν κριο νεροη εις τον αψιν ασβεστι.*

Τα παραδείγματα πολλαπλασιάζονται στα χειρόγραφα των ΕΠ. Αναφέρω ένα ενδεικτικά (ΕΠ.Στ 474, β.12-14):

- *Impregna il Poema di Forze. Forze di pensiero, forze di fede, forze morali,*

forze di Animo (come quella del giovine παλικαράη) forze di sapere.

Όλοι θυμόμαστε τον πασίγνωστο στίχο: **Παλληκαρά** και μορφονιέ, γεια σου, Καλέ, χαρά σου! του Γ΄ Σχεδιάσματος (ΑΠ.1, 222.7).¹⁴⁵

Νομίζω ότι δεν είναι ολότελα άστοχο να θεωρήσουμε τέτοιες λέξεις ως «πυρήνες» ομόλογους προς τα «θεματικά μοτίβα», για τα οποία μιλάει η Τσαντσάνογλου 1982, ή τις «λυρικές ενότητες» για τις οποίες μιλάει ο Λ. Πολίτης 1958 [= 1985]. Κι ίσως δεν πρέπει να περιορίσουμε το βλέμμα στο επίπεδο των μεμονωμένων λέξεων, αφού όχι σπάνια η παρεμβολή αφορά μια ολόκληρη φράση, π.χ. *io stavo qui e quantunque θα ξυμεροσι το Πασχα io stavo cantando canzoni meste [...]* (Λ 47.23-24 –πβ. 29.15 κ.εξ.)· *e nel Mezzo στριφογιριζι το κερατο come si fa dei mustacchi* (ΓΖ 258.15-16)· *Guarda se puoi introdurre la scena buffa τϽ κοκορη Ͻ τϽ ξιλιν Ͻ τϽ αναμινάλε* (αυτ., 25-26)· *Quando ο κοκορος ελαλισε, e in quel momento poi il frate mi diede un'occhiata maligna ed io che la presi per una minaccia, mandai un urlo terribile [...]* (Τ 339, β.43-46).¹⁴⁶

Μια άλλη πτυχή του φαινομένου συνθέτουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η παρείσφρηση γίνεται για λόγους που σχετίζονται με τη μετρική (αλλά για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο).

• Διαπλοκή βάθους

Σε προηγούμενο σημείο κάναμε λόγο για ορισμένες περίεργες λεξιλογικές επιλογές του Σολωμού, οι οποίες προκαλούν μια στιγμιαία διατάραξη στον παραδειγματικό άξονα της γλώσσας (π.χ. άστοχος συνδυασμός επιθέτου-

¹⁴⁵ Για τις εμφανίσεις του στίχου αυτού στα ΑΕ βλ. Αεξ. Σολ., λ. παλικαράς.

¹⁴⁶ Δυο σελίδες παρακάτω (341, α.34) έχουμε την πρώτη απόπειρα για έμμετρη απόδοση στα ελληνικά: *μον στιν αβλυμ Ͻ αγρικισα πϽ ο κοκορος λαλ Ͻσε* (για τις επόμενες επεξεργασίες του ίδιου στίχου βλ. Αεξ. Σολ., λ. κόκορος).

ουσιαστικού). Είναι σαν να ξεφεύγουν κάποτε από τον ποιητή εκείνες οι λεπτές αποχρώσεις της ελληνικής, με συνέπεια να αδυνατεί να επιλέξει ανάμεσα στα συνώνυμα ή συναφή αυτό που ταιριάζει ακριβώς στην περίπτωση. Ή σαν να μεταφράζει.

Τέτοια φαινόμενα θα μπορούσαν να θεωρηθούν διαπλοκές βάθους. Δεδομένου ότι και εδώ ισχύουν τα ίδια προβλήματα με εκείνα που μας απασχόλησαν στη μορφοσύνταξη (διαγλωσσική ή ενδογλωσσική διαπλοκή;), θα περιοριστώ σε ελάχιστα παραδείγματα, όπου το ενδεχόμενο της ελληνοϊταλικής επαφής είναι πιο πιθανό.

- Στο δίστιχο: *σικο καλημϑ σαλπινγα κ' βροντα χερι χερι*
*εδο 'νε κορες αβγαλτες, εδοη πα<i>δια κ' γερι,*¹⁴⁷

η περίφραση «χέρι χέρι» έχει τη σημασία του «γρήγορα, με βιάση». Στη λαϊκή γλώσσα θα λέγαμε «μάνι μάνι», έκφραση η οποία αποτελεί πιθανότατα την ελληνική μεταγραφή της ιταλικής περίφρασης «man mano» [παραλλαγές: «a mano a mano», «man a mano»], που σημαίνει: «*via via, poco a poco, successivamente*» (βλ. Zingarelli, λ. *mano*). Στην περίπτωση του Σολωμού δεν έχουμε βέβαια τη μεταγραφή (δεν γνωρίζω πότε η έκφραση «μάνι μάνι» μπήκε στα ελληνικά), έχουμε όμως μια πιστή μετάφρασή της με στοιχεία του ελληνικού λεξιλογίου: man mano → χερι χερι. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει ο Καββαδίας 1987, σ. 226, σημ. 276, η περίφραση *χέρι-χέρι* με τη σημασία του «ταχέως, αμέσως» υπάρχει και σε άλλα κείμενα του επανησιακού χώρου, όπως λ.χ. στην *Ευγένια*.

¹⁴⁷ ΕΠ.Β' 415, α.17 = ΑΠ.1, 218_παραλλ. (για άλλες παραπομπές στα ΑΕ βλ. *Λεξ. Σολ.*, λ. *χέρι*).

Αυτού του είδους οι «αναπαραγωγές» είναι συχνότερες όσον αφορά τις ρηματικές περιφράσεις (μερικές, πιθανότατα διαλεκτικές, αναφέρθηκαν παραπάνω: π.χ. *ήσου βέβαιος, στάσου ήσυχος*). Ο κατάλογος που ακολουθεί είναι εντελώς ενδεικτικός (για λόγους ενοποίησης όλα τα παραθέματα αντιγράφονται από την έκδοση [Πολυλά-]Πολίτη):

- [...] υποτάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού, και, **αν είσαι αρκετός**, κυρίεμέ την.

Στο πολυχρησιμοποιημένο αυτό παράθεμα του Διαλόγου (ΑΠ.2, 20.19-20) η έκφραση *αν είσαι αρκετός* με την έννοια του «μπορείς» δημιουργεί κάποια αμηχανία. Το πρόβλημα αίρεται, αν την δούμε μέσα από το πρίσμα της ιταλικής γλώσσας. Το «είμαι αρκετός» μεταφράζει κατά λέξη το «sono capace», που στα ιταλικά σημαίνει «posso», δηλαδή «μπορώ, δύναμαι».

- [...] και οι σοφοί δεν σου φαίνονται πως μπορούν **να πάρουν λάθος**;

Στην παραπάνω φράση, και πάλι από τον Διάλογο (ΑΠ.2, 18.12), η επιλογή του ρήματος *παίρνω* εκεί που θα περιμέναμε το κανονικότερο *κάνω* («κάνω λάθος») υπαγορεύεται αναμφίβολα από την ιταλική γλώσσα. Πράγματι, στα ιταλικά η περίφραση «prendere abbaglio ή un abbaglio» έχει ακριβώς τη σημασία του «κάνω λάθος, υποπίπτω σε σφάλμα» (βλ. Battaglia, λ. *abbaglio*, αρ. 2: «prendere abbaglio, cadere in errore, sbagliare»¹⁴⁸). Τον ιταλισμό εντόπισα και στις ελληνόγλωσσες σημειώσεις του Υμνου (ΑΕ 14, α.23-24): *Η αλθια εινε πχ επυρε λαθος [...]*.

- Και κάτι εκάμετε στην αρχή, γιατί **επήρετε τα άτυχα παλικάρια της Τουρκιάς ξάφνου** (ΓΖ: ΑΠ.2, 39, §15 = ΑΕ 275, α.2-5)

¹⁴⁸ Πβ. και Zingarelli, λ. *abbagliare*, αρ. 3: «prendere un abbaglio, ingannarsi». Στην ιταλική γλώσσα υπάρχουν και άλλες κοινόχρηστες εκφράσεις με το *prendere*, που δηλώνουν επιτακτικά το ίδιο πράγμα: οι περιφράσεις, λόγου χάρι, «prendere un granchio» ή «prendere un dirizzone» αποδίδουν το δικό μας «κάνω χονδροειδές λάθος, κάνω ή παθαίνω γκάφα».

Το *παίρνω κάποιον ξάφνου* –αδόκιμο στα ελληνικά– αναπαράγει με απόλυτη πιστότητα την ιταλική έκφραση «prendere qualcuno all'improvviso», η οποία στη δική μας γλώσσα αναλογεί προς τη λαϊκή φράση «πιάνω κάποιον στον ύπνο» (τον αιφνιδιάζω).

• **Προσοχή καμιά δεν κάνει / κανείς, όχι, εις τη σφαγή** (Υ: ΑΠ.1, 82, 66.1-2)

Στα ελληνικά δεν λέμε «κάνω» αλλά «δίνω προσοχή σε κάτι ή σε κάποιον»: η σολωμική διατύπωση με το *κάνω* είναι ακριβής μεταφορά της ιταλικής έκφρασης «far attenzione» στη γλώσσα μας. Τον ιταλισμό ξαναβρίσκουμε και στη μετάφραση της *Άνοιξης* του Μεταστάσιου (ΑΠ.1, 306, 8.3): [το χελιδόνι] *προσοχή καμιά δεν κάμνει / εις οποίον το κυνηγά*.¹⁴⁹

• **Πάντα τον λαό μου βγάνεις έξω για διδάσκαλο!** (Δ: ΑΠ.2, 18.12)

Η έκφραση *βγάνω έξω* έχει εδώ τη σημασία τού «φέρνω ως παράδειγμα ή υπόδειγμα». Δεν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση: στο ίδιο κείμενο την βρίσκουμε ακόμη δύο φορές, στο 22.5: *Τους δούλους μου βγάνεις έξω*; και, ελαφρώς τροποποιημένη, στο 23.4: *Τι λοιπόν μου φέρνεις έξω τους σοφούς για να με τρομάξης*; Πρόκειται, και πάλι, για κατά λέξη μετάφραση από τα ιταλικά: το *tirare fuori* σε περιωράσεις όπως: «tirare fuori scuse, pretesti...» έχει ακριβώς τη σημασία τού «προβάλλω δικαιολογίες, προσχήματα» κ.τ.ό.¹⁵⁰

Είναι δύσκολο να αποφασίσουμε ποιο απ' όλα αυτά τα στοιχεία προσγράφεται στη σολωμική ιδιόλεκτο και ποιο στην επτανησιακή διάλεκτο. Τα Λεξικά και τα συναφή βοηθήματα, το είπαμε ήδη, δεν προσφέρουν μεγάλη βοήθεια. Το *βγάνω*

¹⁴⁹ Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η έκφραση «far attenzione» δεν υπάρχει στο πρωτότυπο. Ο Σολωμός αποδίδει ελεύθερα το περιεχόμενο των στίχων: [la rondinella] *non vede il laccio pendere, / e va del cacciator / l'insidie ad incontrar* της στρ. 4 (βλ. *Metastasio Opere*, II, σσ. 523-524).

¹⁵⁰ Ο *Rotolo* στη μετάφρασή του χρησιμοποιεί έναν ιδιωματισμό με παραπλήσια σημασία: «tiri in ballo» (βλ. *Rotolo* 1970, σ. 46, 51, 53).

έξω, για παράδειγμα, που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι διαλεκτικό, στον Ζώη (λ. βγάνω), ερμηνεύεται με τη γνωστή σημασία του: «εκβάλλω, εκδιώκω, αποπέμπω». Το παίρνω λάθος ή το παίρνω ξάφνου, μέσα στον μακρύ κατάλογο των διαλεκτικών εκφράσεων που παραθέτει ο ίδιος λεξικογράφος (λ. παίρνω) δεν αναφέρεται πουθενά [ανάλογες διαπιστώσεις ισχύουν και για το Λεξικό του Κονόμου].

Τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα που προκύπτουν από τέτοια «κενά» τα συζήτησα εκτενώς σε άλλο σημείο. Το πρόβλημα επικεντρώνεται, εν ολίγοις, στο αν η έκφραση που έχουμε μπροστά μας διατυπώνεται με τον τρόπο που διατυπώνεται από άμεση παρεμβολή της ιταλικής στα ελληνικά του ποιητή, ή αν είναι κοινόχρηστη και καθιερωμένη στη γλώσσα του τόπου του και του καιρού του (οπότε δεν μπορούμε πια να μιλάμε για καθαρή παρεμβολή, αλλά μάλλον για ένα στοιχείο παγιωμένο, που δεν ανήκει –σύμφωνα με τους θεωρητικούς τουλάχιστον– στο καθαυτό φαινόμενο της διγλωσσίας).

*

Υπάρχουν, εντούτοις, κάποιες περιπτώσεις που το ενδεχόμενο της διαλεκτικής επίδρασης εξασθενεί, ακριβώς γιατί η έκφραση που έχουμε μπροστά μας δεν είναι, ας πούμε, «καθημερινή», αλλά αντιθέτως «στυλιζαρισμένη» –ένα υφολογικό στοιχείο παρμένο από τη λογοτεχνική ενδοχώρα της σολωμικής ποίησης. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό και για τον λόγο ότι προέρχεται από μετάφραση έργου της ιταλικής λογοτεχνίας: πρόκειται για το Καλοκαίρι του Μεταστάσιου (ΑΠ.1, 309, 13.1-4):

*τα πετούμενα ησυχάζουν
μελωδίες δεν ασηκώνει
το γλυκόφωνο τ' αηδόνη*

αλλ' ο τσίτσικας λαλεί.¹⁵¹

Η περίφραση *σηκώνω μελωδία*, που αντιστοιχεί στην έννοια ρημάτων όπως «κελαηδώ, λαλώ, τραγουδώ, μελωδώ» κ.τ.ό., δεν ανήκει στο λεξιλόγιο της κοινής ελληνικής, ούτε φαίνεται να είναι διαλεκτική (στα Λεξικά Ζώη, Κονόμου δεν υπάρχει). Στην ιταλική λογοτεχνική γλώσσα, αντιθέτως, είναι ευρείας χρήσεως εκφράσεις όπως *alzare* ή *mandare canti*, που σημαίνουν «cantare appassionatamente». Ο Battaglia, λ. *canto*, αρ. 18,¹⁵² δίνει μια πληθώρα λογοτεχνικών παραθεμάτων, ανάμεσα στα οποία επιλέγω ένα από τον Parini: *Tal fra le tazze e i coronati vini, / onde all'ospite suo fe'lieta pompa / la Punica Regina, i canti alzava / Iopa crinito*.

Σημασιολογία

Στο προηγούμενο κεφάλαιο (μορφοσύνταξη) κάναμε λόγο για ένα φαινόμενο επέκτασης της λειτουργίας του μορφήματος μιας γλώσσας, κατά το γραμματικό υπόδειγμα της άλλης. Ένα συναφές φαινόμενο, που λαμβάνει χώρα όταν δύο γλώσσες έρχονται σε επαφή, είναι η επέκταση ή συρρίκνωση των *σημασιών* μιας λέξης, κατά το υπόδειγμα της αντίστοιχης λέξης στην άλλη γλώσσα. Ο μηχανισμός της διαπλοκής αναλύεται από τον Weinreich ως εξής:

«Se due lingue hanno semantemi, o unitū di contenuto, parzialmente simili, l'interferenza consiste nella loro identificazione e adattamento fino a raggiungere una completa congruenza»

¹⁵¹ Το πρωτότυπο έχει ως εξής: *Per timor del caldo raggio / l'augellin non batte l'ale; / alle stridule cicale / cede il faggio l'usignol* (βλ. Metastasio *Opere*, ΙΙ, σ. 526, στρ. 7).

¹⁵² Πβ. και λ. *alzare*, αρ. 4: «*elevare, intonare (un grido, un canto, un coro, ecc.)*».

[Εάν δύο γλώσσες περιλαμβάνουν λέξεις ή εκφράσεις με σημασίες εν μέρει παρόμοιες, η διαπλοκή συνίσταται στη μεταξύ τους ταύτιση και εξομοίωση που φτάνει έως την πλήρη αλληλεπικάλυψη].¹⁵³

Συνήθως –και ο Σολωμός δεν αποτελεί εξαίρεση– πρόκειται πάντα για σημασιολογική επέκταση· η κατεύθυνση είναι από τα ιταλικά στα ελληνικά (περιορίζομαι και εδώ σε μερικά αντιπροσωπευτικά δείγματα από τον χώρο των ουσιαστικών και των ρημάτων):

κύμα

Ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς ιταλισμούς του Σολωμού είναι η σημασιολογική διεύρυνση της λέξης «κύμα» κατ' αναλογία προς το ιταλικό «onda» το οποίο, ιδίως στη λογοτεχνική γλώσσα –στον Metastasio, στον Manzoni, και σε πολλούς άλλους–, δεν σημαίνει μόνο «κύμα» αλλά γενικά «νερό» (θάλασσας, λίμνης, ποταμού κλπ.).¹⁵⁴

¹⁵³ Weinreich 1974, σ. 70. Κατά την άποψη ορισμένων μελετητών (για τους οποίους βλ. αυτ., σημ. 18), το αποτέλεσμα που προκύπτει από αυτή τη διαδικασία είναι ένα «σημασιολογικό δάνειο».

¹⁵⁴ Βλ. Battaglia, λ. *onda*, αρ. 2, 5, με άφθονα λογοτεχνικά παραδείγματα, από τα οποία ενδεικτικά αντιγράφω τα εξής: *Sia lontano ogni cimento, / l'onda sia tranquilla e pura / buon guerrier non s'assicura, / non si fida il buon nocchier* (Metastasio)· *Chi potrò della gemina Dora, / della Bormida al Tanaro sposa, / del Ticino e dell'Orba selvosa / scerner l'onde confuse nel Po* (Manzoni)· *Le deserte valli / precipite l'alpina onda feria / d'inudito frago* (Leopardi). Με τέτοιες σημασίες βρίσκουμε τη λέξη *onda* και στα ιταλικά ποιήματα του ίδιου του Σολωμού. Σταχτολογώ μερικά παραδείγματα (σε αγκύλες παρατίθεται η ελληνική μετάφραση των επιμελητών του Παραρτήματος των ΑΠ.2· οι αριθμοί δηλώνουν σελίδες): *il ciel si fe' pio rilucente d'onda* (ΑΠ.2, 128) - [Ο ουρανός έγινε πιο αστραφτερός από το κύμα (Παρ., 37)]· *E appena del ruscel l'onde argentate / rompono la quiete di natura* (ΑΠ.2, 124) – [και μόλις που αντισκόβουνε τη σιγαλιά της φύσης τ' ασημένια τα νερά στο ρυάκι... (Παρ., 35)]. Η ταυτοσημία *acque – onda* φαίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα: [...] *il Giordan torbido e tetro / [...] l'acque asconda / nel mar mormorando in flebil metro, / Ben diverso da quando accorta l'onda di Gesu* [...] (ΑΠ.2, 83-84)

Το σημασιολογικό αυτό δάνειο είναι ιδιαίτερα αισθητό στα ελληνοϊταλικά χειρόγραφα του Λάμπρου, όπου, εκτός από τη λέξη «κύμα», παρουσιάζεται συχνότατα και η λέξη «onda».¹⁵⁵ Αναφέρω χαρακτηριστικά το παράδειγμα του στίχου:

*Και η εις τὴν κύμα ὠποῦ βλεαπει ὡς τὴν καθρεαφτὴ
ξανακιταρει, χαμογελαρει ... κ α πεαφτει* (25.25_χέρι αντιγρ.),

όπου βέβαια είναι εξ ορισμού αδύνατον το *κύμα*, με την τρέχουσα σημασία του στα ελληνικά, να παρομοιάζεται με καθρέφτη· ότι πρόκειται για «νερό» επιβεβαιώνεται από την ιταλική φράση που αμέσως μετά γράφει ο ποιητής:

E dirö la misera donna di Lambro guardando nell'acqua κλπ.

Η ταυτοσημία onda-κύματος γίνεται φανερή στη φράση:

[...] *ed arriva persino a temere che quel cadavere lo segua sotto l'onda, e che
και μήπως τη στιγμή που θε ν' αράξη / το κύμα στη στεριά τού το πετάξη* (28.10^δ),
όπου οι δύο λέξεις δηλώνουν το νερό ή το ρεύμα της λίμνης.¹⁵⁶

Εκτός από αυτές τις χειροπιαστές περιπτώσεις διαπλοκής, υπάρχουν και πολλές «αφανείς», όπως πιστοποιείται από τον παρακάτω κατάλογο, στον οποίο αποδελτιώνονται οι συνεκδοχικές χρήσεις της λέξης *κύμα* στο «ελληνογλωσσο» έργο του ποιητή:

• Ευρυκόμη (ΑΠ.1, 59, 7): *και δεν ηξέρει ο δύστυχος οπού φιλεί το κύμα*

[= το νερό της θάλασσας, όπως επιβεβαιώνεται από την αντιβολή με τον στ. 6].

- [ο Ιορδάνης, θολός και σκοτεινός, /... κρύβει τα νερά του μες στη θάλασσα κελαρύζοντας με κλαυθάρικο σκοπό, / αλλιώτικον από τότε, όπου νιώθοντας το κύμα το Χριστό που ερχόταν... (Παρ., 9)]. Δυστυχώς η έλλειψη ενός ιταλόγλωσσου σολωμικού Λεξικού –ανάλογου προς εκείνο της ομάδας των Ιωαννίνων για το ελληνογλωσσο έργο του– δυσχεραίνει τη συστηματική έρευνα του υλικού.

¹⁵⁵ Βλ. λ.χ. ΑΕ 24, 25, 28, 32, 36.28.

¹⁵⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ακόλουθες παραλλαγές: *το γλυκοτρεχο κύμα εχῦ μαβραδια* (12, β.14) –λίγο παρακάτω (β.20): *τα νερα κ' τα δενδρα [ολο] εἴνεῃ μαυραδια*. Ο στίχος κ' απο το *κύμα το γαλαζιο βγενει* (30.30) δυο αράδες παραπάνω εμφανίζεται με τη μορφή: (*e vederla*) να βγενῦ / απ' τη *θαλασα* να βγενῦ.

- GP_ελλ. (ΑΠ.2, 316 = ΑΕ 95, α.2): *κι' έφθασε και το πέλαγο εθωρούσε / αχνή και με το χέρι έπαιρνε κύμα* [= νερό του πελάγου].
- Δύο μνήματα (ΑΠ.1, 67, 8): *και γλυκά σέρνει κάτου ο ρυάξ το κύμα* [=το ρυάκι σέρνει το νερό του].¹⁵⁷
- Άνοιξη Μεταστάσιου_μτφ. (ΑΠ.1, 307, 12.1): [ο ναύτης] *βλέποντας σιγό το κύμα / λύει το πλοίον και δε φοβάται* [η ασυνήθιστη έκφραση *σιγό κύμα* αποδίδει το *flutto placido* του πρωτοτύπου· το *flutto* στα ιταλικά σημαίνει ό,τι και το *onda* στην προκειμένη περίπτωση (*flutto placido*), δηλώνει θάλασσα ήρεμη, με ελαφρό κυματάκι].¹⁵⁸
- Καλοκαίρι Μεταστάσιου_μτφ. (ΑΠ.1, 309, 15.4): *και τα ψάρια από τη λαύρα / έχουν κύματα ζεστά* [= νερά].¹⁵⁹
- Υ (ΑΠ.1, 88, 106.1): [του Αχελώου] *το κύμα / έγινε όλο φουσκωτό* [= το νερό ή το ρεύμα του Αχελώου].
- Κ (ΑΕ 361, α.10): *τα κίματα εσχισα μ' αυτοη π' αγρικαα μιροδατα* [στο διάστιχο πάνω από τα κίματα ο ποιητής έγραψε: *με τ'στο εσχισα ταη νεραη*].¹⁶⁰

¹⁵⁷ Σε ανάλογα συμφραζόμενα ο Μάτεσις χρησιμοποιεί το κύμα μετωνυμικά στο ποίημά του «Ο θρήνος της Βοσκοπούλας»: *Κάθε ρυάκας, κάθε βρύσι / τρέχει κύμα κλαθμηρό* [...] (βλ. Μάτεσι Έργα, σ. 29).

¹⁵⁸ Ο Metastasio στην «Primavera» χρησιμοποιεί επίσης την έκφραση *flutto infido*, για να δηλώσει τη φουρτουνιασμένη θάλασσα (ο Σολωμός μεταφράζει *φουσκοθαλασσιά*). Για το ιταλικό κείμενο βλ. Metastasio *Opere*, II, σ. 524, στρ. 6.

¹⁵⁹ Ότι πρόκειται για «νερά» επιβεβαιώνεται και από την αντιβολή με το ιταλικό πρωτότυπο: *Al calor del lungo giorno / senton l'ò ni salsi umori / anche i muti abitatori / che il soggiorno intiepidim* (βλ. Metastasio *Opere*, II, σ. 527, στρ. 8).

¹⁶⁰ Την παρανάγνωση του Πολυλά (βλ. ΑΠ.1, 203, 22.15: *τα κύματα έσχίζα μ' αυτό τ' άγρια και μυρωδάτα*) σημειώνουν τόσο η Τσαντσάνογλου 1988 (σ. 182, σημ. 33) όσο και ο Αλεξίου 1994β (σ. 221), αλλά δεν επισημαίνουν τον ιταλισμό στη χρήση της λέξης *κύματα*: είναι, επομένως, φυσικό να θεωρούν ότι η παρουσία της λέξης αυτής και στην κανονική μορφή του στίχου στα ΑΕ

- ΕΠ.Γ' (ΑΕ 456, α.1): *σε γηη σεη κύμα σ' θρανοη* [πβ. αυτ., 463.2: *Εξ' αναβριζι κ' η ζοη σ' γη, σ' θρανοη, σε κίμα*], όπου κύμα δηλώνει βέβαια «θάλασσα».

χνάρι

Η λέξη *orma* στα ιταλικά, και ιδιαίτερα στη λογοτεχνική γλώσσα, χρησιμοποιείται μετωνυμικά, για να δηλώσει: «passo, andatura· piede, zampa, zoccolo di un quadrupede, gamba· persona» (Battaglia, λ. *orma*, αρ. 9).¹⁶¹ Με ανάλογο τρόπο ο Σολωμός χρησιμοποιεί στο έργο του είτε τη λέξη *ίχνος* (χρησιμοποιημένη στον πληθυντικό: *ίχνη*) είτε τον δημοτικό τύπο (α)χνάρι, -ια, όπως φαίνεται αρκετά καθαρά στα ακόλουθα παραδείγματα:

δημιουργεί αντίφαση (δεν μπορεί να γίνεται λόγος για κύματα την ώρα της γαλήνης), αντίφαση που αναιρείται σε άλλες επεξεργασίες του στίχου, όπου αντί για τη λέξη *κύματα* υπάρχει η λέξη *νερά*. Δεν μου φαίνεται, ωστόσο, τόσο προφανές ότι πρόκειται για αντίφαση που διορθώνεται εξίσου νόμιμο είναι να θεωρήσουμε πως ο ποιητής χρησιμοποιεί τη λέξη *κύματα* ως εναλλακτική διατύπωση της λέξης *νερά* (την υπόθεση αυτή ενισχύει, νομίζω, το γεγονός ότι στον στ. 361, α.10 δεν υπάρχει ίχνος διορθωτικής επέμβασης εκ μέρους του ίδιου του ποιητή, λ.χ. διαγραφή ή υπογράμμιση). Άλλωστε, ο ιταλισμός επαληθεύεται –πέραν των παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα– και από ένα χωρίο του ίδιου ποιήματος, που εντάσσεται σε μιαν ανάλογη σκηνή, κατά την οποία σε όλη την πλάση έχει απλωθεί απόλυτη γαλήνη· ο ποιητής δεν γράφει *νερό* αλλά *κύμα* (ΑΕ 370, α.20): *απο το κίμα οπ' πατι χωρίς να το σίνχισι*, αναφερόμενος φυσικά στην ήρεμη επιφάνεια της θάλασσας τη στιγμή της «επιφάνειας» της Φεγγαροντυμένης (στα ΑΠ.1, 200, 21.3 η μορφή του στίχου είναι η εξής: *κι' από το πέλαο, που πατεί χωρίς να το σουφρώνη*).

¹⁶¹ Επιλέγω ενδεικτικά τα ακόλουθα παραδείγματα από τον Battaglia: α. με την έννοια του «passo»: *Addio, casa natale dove si imparò a distinguere dal romore delle orme comuni il romore di un'orma aspettata con un misterioso timore* (Manzoni)· β. με την έννοια του «piede, zoccolo»: *Come l'orma della diva e il riso / delle vergini sue fer di Citera / sacro il lito, un'ignota violetta / spuntò al piè de' cipressi* (Foscolo)· *I lievi imperi il rapido cavallo / segue del freno, e non pone orma in fallo* (Tasso)· γ. με την έννοια του «persona»: *Ella θ del tempio la porta orientale, / per cui non entra mai orma mortale* (Tornielli).

- ΤΜ (ΑΠ.1, 178, 15.4 = ΑΕ 128, γ.12-16): *Τέλος εμπαίνει / στο σημαντήριο*¹⁶² / και τ' ανεβαίνει / τα *ίχνη* αλλάζοντας / σπουδαχτικά [= βήματα].

Ο ιταλισμός τεκμηριώνεται και από τις *Rime improvvisate*: στο ποίημα «La Morte» (ΑΠ.2, σ. 110) υπάρχει ο στίχος: *e le gravi alternava orme tremende*, που θυμίζει έντονα το χωρίο της ΤΜ.

- Μπ (ΑΠ.1, 114, 74.1 = ΑΕ 224, α.5-6): [τα άλογα] *ετσακίζανε τα χνάρια / στην απέλπιστη φυγή* [πβ. ιταλ. μτφ. (ΑΕ 224, β.5): *si rompevano i zoccoli nella / fuga disperata* (zoccoli = σπλές αλόγων)]. Πβ. ΕΠ.Β' 397, β.1: *πεφτο, πεδιμυ, κ' φιλοη τϋ αλογϋσσ τ' αχναρι*.¹⁶³

- Στον Λάμπρο (ΑΠ.1, 190, 8.3-6) τον συσχετισμό ανάμεσα σε *χνάρι* και *ποδάρι* κάνει αισθητό η ρίμα:

*Βαρούν όμοια την πλάκα οχτώ ποδάρια,
τρέχουν ίσια, κι' ακούονται τα δικά του.
Να φύγη μία στιγμή τ' Άδη τα χνάρια
Σπρώχνει μάταια μακρίο το πήδημά του.*

¹⁶² Υιοθετώ τη διόρθωση του Αλεξίου 1994β (βλ. σχετικά «Γλωσσάριο», σ. 631).

¹⁶³ Ο Χατζηγιακουμής 1968, σ. 162, συσχετίζει στον στίχο αυτό προς το δημοτικό: *Από την πόρτα σου περνώ τ' αχνάρι σου γνωρίζω, / σκύφτω και το γλυκοφιλώ, δάκρυα το γεμίζω*. Ο συσχετισμός, κατά τη γνώμη μου, είναι ελάχιστα πιθανός, δεδομένου ότι στην περίπτωση του δημοτικού τραγουδιού η χρήση της λέξης *αχνάρι* είναι κυριολεκτική, ενώ στην περίπτωση του σολωμικού στίχου είναι σαφές ότι χρησιμοποιείται μετωνυμικά: εξάλλου, δεν βλέπω σε τι διαφέρει ο στίχος αυτός από τον αντίστοιχο του Μπάμπρον και, αν είναι έτσι, δεν καταλαβαίνω γιατί ο εν λόγω μελετητής βρίσκει απηχήσεις του δημοτικού τραγουδιού μόνο στον στίχο από τους ΕΠ.Β' και όχι και σ' εκείνους των προηγούμενων ποιημάτων –μήπως γιατί πριν από την «ώριμη» περίοδο δεν έχουμε «επίδραση» του δημοτικού τραγουδιού; Αφήνοντας κατά μέρος τα αδιέξοδα στα οποία, αρκετά συχνά, οδηγεί η θετικιστική μέθοδος, που εφαρμόζουν οι ερευνητές όταν πρόκειται για «πηγές», θα μπορούσαμε πολύ απλά να εντάξουμε τον στίχο των ΕΠ.Β' στην ομάδα των παραδειγμάτων που τεκμηριώνουν τη μετωνυμική χρήση της λέξης (*α*)*αχνάρι* κατ' αναλογία προς το ιταλικό *orma*.

Με αυτή την έννοια χρησιμοποιείται το *orma* και στο ακόλουθο χωρίο από τον Μπάιρον (ΑΕ 190, α.2-4): *Τονε βλεπο! stampar l'orma trepidante per il mistico volo sulla sponda dell'eternitü.*

- Στη ΦΑ (ΑΕ 395, 16) το *αχνάρι* χρησιμοποιείται με την έννοια του «άνθρωπος, πλάσμα»: *εδοη κατϚ αχναρι τετιο δεν εστιθηκε ποτεη* (στο διάστιχο πάνω από το *αχναρι* έγραψε *πλασμα* και πάνω από το *εστήθηκε* έβαλε το *εφανικε*).

Όπως βλέπουμε, το *ίχνος, χνάρι* στο έργο του Σολωμού καλύπτει όλο το φάσμα των μετωνυμικών χρήσεων που έχει το *orma* στην ιταλική λογοτεχνική γλώσσα (αλλά και στα ιταλόγλωσσα γραπτά του ίδιου του ποιητή).

κάμπος

Η λατινογενής λέξη *κάμπος* (< *campus*) στα νέα ελληνικά σημαίνει «πεδιάδα». Με αυτή τη σημασία την χρησιμοποιεί συχνά και ο Σολωμός¹⁶⁴ –αλλά όχι αποκλειστικά. Στον στίχο των ΕΠ.Β' (410, α.23): *ακρα τϚ ταφϚ σιοπιη, στο καμπο βασιλεβι* είναι αμφίβολο αν ο ποιητής έχει κατά νου μια επίπεδη και ανοιχτή έκταση (μια πεδιάδα, δηλαδή) ή αν, αντίθετα, αναφέρεται σε ένα στρατόπεδο ή πεδίο μάχης.¹⁶⁵ Ο στίχος που ακολουθεί: *λαλιη πϚλιη, περνι σπιριη, κ' η μανα το ζιλεβι* φαίνεται να ενισχύει την πρώτη υπόθεση.

Εντούτοις, η σημασιολογική επέκταση της λέξης, κατ' αναλογία προς το ιταλικό *campo*, τεκμηριώνεται κατά τρόπο αδιαφιλονίκητο σε άλλα σημεία του σολωμικού έργου, π.χ. Μπ 233, α.13: *Του' πολεαμου εινδοξοι οιω κααμποι* – ιταλ. μτφ. (β.13-14): *gloriosi i campi / delle battaglie* [κάμποι = πεδία μάχης]. Ακόμη πιο ενδεικτική είναι η χρήση της ίδιας λέξης με την έννοια του «πεδίου» γενικά (όπως λέμε «Ηλύσια πεδία»). Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα δίνει το

¹⁶⁴ Για τις παραπομπές βλ. *Αεζ.* Σολ., λ.

¹⁶⁵ Για αυτή τη δεύτερη σημασία που έχει το *campo* στα ιταλικά βλ. Zingarelli, λ. *campo*, αρ. 4: «luogo dove si combatte, si compiono esercizi militari o si organizzano e attuano piani militari [...]».

σύνταγμα *η θραννι καμπι* (Λ 31.10, ΝΩ.Π 309, γ.2),¹⁶⁶ του οποίου το ακριβές παράλληλο βρίσκεται στο ποίημα υπ' αρ. XII των *Rime improvvisate* (βλ. ΑΠ.2, σσ. 102-103): *Eletta come il sol, che solo incede / pei deserti del cielo aerei campi*.

Ας ρίξουμε τώρα μια σύντομη ματιά και στα ρήματα.

χάνω

Στο ακόλουθο χωρίο από την *Ανθούλα* (ΑΠ.1, 47, 8): *Α ναι, φυλάζου, αγάπη μου, του κόσμου από την πλάνη, / οπού με λόγια δολερά τόσα κοράσια χάνει [...]* ξενίζει η χρήση του ενεργητικού μεταβατικού ρήματος *χάνω* με την έννοια του «αφανίζω, καταστρέφω» (δόκιμη θα ήταν μια διατύπωση του τύπου: «η πλάνη του κόσμου *κάνει* να *χαθούνε* τόσα κοράσια»). Ένας προσεκτικότερος έλεγχος αποδεικνύει πως έχουμε, πάλι, να κάνουμε με ένα σημασιολογικό δάνειο. Πράγματι, στην ιταλική λογοτεχνική γλώσσα το ενεργητικό ρήμα *perdere* χρησιμοποιείται και με τη σημασία του «οδηγώ στην καταστροφή, καταστρέφω» (βλ. Battaglia, λ. *perdere*, αρ. 28: «letter. Annientare qualcuno, rovinarlo, screditarlo completamente: condannarlo. –Anche: ucciderlo»). Παράδειγμα: [...] *poi mieters quella lingua pettegola, / quella che m'ha perduto e fatto misero / e ruinato ed a nulla ridottomi* (Carducci).

μετράω

Αλλά το πιο γνωστό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας είναι η χρήση του ρήματος *μετράω* με τη σημασία του «ατενίζω»,¹⁶⁷ που βρίσκουμε στον *Ύμνο* (ΑΠ.1, 71, 1.3-4, και στις διαδοχικές επαναλήψεις της ίδιας στροφής):

Σε γνωρίζω από την όψη / που με βία μετράει τη γη.

¹⁶⁶ Η φράση, ειρήσθω εν παρόδω, υπάρχει και στον Κάλβο.

¹⁶⁷ Ο ιταλισμός έχει ήδη επισημανθεί από τους καθ. Νάσο Βαγενά (προφορικά) και Στυλ. Αλεξίου (1994β, σ. 82).

Μια τέτοια χρήση του *μετρέω* είναι αδόκιμη στα ελληνικά (η έκφραση «μετρέω κάτι με το μάτι» υποδηλώνει πάντοτε στη γλώσσα μας μέτρημα διαστάσεων, ενώ για τα πρόσωπα χρησιμοποιούμε, με τάση αξιολόγησης, και την έκφραση «κόβω κάποιον με το μάτι»). Όμως αυτό που στη γλώσσα μας είναι αδόκιμο, στα ιταλικά είναι απόλυτα δεκτό: το ρήμα *misurare* –εκτός από τις έννοιες που εκφράζει σε απόλυτη αντιστοιχία προς το ελληνικό *μετρέω*– παίρνει στον ιταλικό λόγο μία επιπλέον σημασιολογική απόχρωση, που δεν την έχει στα ελληνικά το *μετρέω*: σημαίνει δηλαδή και «contemplare, guardare, fissare [...] abbracciare con lo sguardo» (Battaglia, λ. *misurare*, αρ. 7). Σταχυολογώ μερικά λογοτεχνικά παραδείγματα: [...] *misurava con lo sguardo la vastità del pelago* (Pellico)· *Misurava coll'occhio pensoso la verde pianura* (Turisah)· *Quel Dio, che d'un suo sguardo aprendo l'etra / misura il mondo* [...] (C.I. Frugoni), κ.ά.¹⁶⁸

Ας σημειωθεί ότι το «μετρέω» χρησιμοποιείται με ανάλογη σημασία και στα *Προλεγόμενα* του Πολυλά (ΑΠ.1, 25): «Ο μουσικός [N. Μάντζαρος] *εμέτρησε* διά μας το ύψος του ποιητή, εννόησε τα πλάσματά του, και δεν άργησε να χαρίσει εις το έθνος του το πρώτο ελληνικό μουσικό καλλιτέχνημα, τον *Ύμνον εις την Ελευθερίαν*».

Θα ήταν, νομίζω, εσφαλμένο να εντάξουμε στον κατάλογο αυτό τα αμφίσημα παραδείγματα του *σπέρνω* (με τη σημασία του «σκορπίζω, διασκορπίζω, απλώνω») και του *ακλουθώ* (με τη σημασία του «εξακολουθώ, συνεχίζω»), καθώς το ενδεχόμενο να οφείλονται σε διαλεκτική επίδραση είναι εξίσου ισχυρό. Εξακριβωμένα διαλεκτική είναι η σημασιολογική επέκταση του ρήματος *ακούω*, κατ' αναλογία προς το *sentire*, το κατ' εξοχήν δηλαδή «αισθητικό» ρήμα των

¹⁶⁸ Πβ. και τη θεωρημένη από τον ίδιο τον Σολωμό πεζή μετάφραση του G. Grassetti: [...] *ti conosco allo sguardo che rapidissimo misura la Terra* (βλ. Χριστιανόπουλος 1978, σ. 122).

Ιταλών, που σημαίνει είτε γενικώς «έχω αίσθηση, νιώθω», είτε ειδικώς «οσφραίνομαι»· «ακούω»· «γεύομαι».¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο άρθρο μου του 1996 για περαιτέρω ανάλυση.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διγλωσσία του Σολωμού μέσα από το πρίσμα της τέχνης του

Εκτός από κάποιες περιστασιακές νύξεις στον λογοτεχνικό χαρακτήρα ορισμένων φαινομένων διαπλοκής, απέφυγα μέχρι εδώ να ασχοληθώ με την υφολογική χροιά της σολωμικής διγλωσσίας. Το κενό αυτό θα προσπαθήσω να καλύψω, πολύ γενικά, σε τούτο το επιλογικό κεφάλαιο.

Σπεύδω να διευκρινίσω ότι δεν θα ασχοληθώ με το πολύπτυχο ζήτημα «Πολυγλωσσία και Σάτιρα», το οποίο απαιτεί ειδική διαπραγμάτευση.¹ Αρκεί να επισημανθεί εδώ ότι η υφολογική χρήση της πολυγλωσσίας σε σατιρικά ή κωμικά κείμενα παραπέμπει σε μια πλούσια και μακραίωνη παράδοση, βενετικής προέλευσης, η οποία, όχι τυχαία, στην Ελλάδα συντηρήθηκε σε χώρους κάτω από βενετσιάνικη κατοχή, δηλαδή στην Κρήτη και τα Επτάνησα. Δείγματα της παράδοσης αυτής βρίσκουμε στις κωμωδίες της Κρητικής Αναγέννησης, καθώς και στα σατιρικά του Σολωμού, που περιέχονται στον πρώτο τόμο των *Απάντων* της έκδοσης Πολίτη. Δεν αποκλείεται, εξάλλου, η ανάμιξη των γλωσσών –όπως εκδηλώνεται στα «Σατιρικά διάφορα» των ΑΕ (όλα της ύστερης περιόδου)– να συνδέεται με την «*poesia giocosa e satirica*» του Ι^ο Ottocento στην Ιταλία.²

¹ Ακόμη δε λιγότερο προτίθεμαι να ασχοληθώ με το θέμα «Πολυγλωσσία και Ποίηση», για το οποίο βλ. πάντως τη γενική επισκόπηση του Forster 1970. Όσο για τη βιβλιογραφία που αφορά, ειδικότερα, τη χρήση της πολυγλωσσίας στο λογοτεχνικό είδος της σάτιρας, βλ. εδώ Μέρος II, σημ. 35. Με τα σατιρικά ποιήματα του Σολωμού έχει ασχοληθεί η Τσαντσάνογλου (1979, 1982) και ο Makcridge (1994α, β).

² Τα βασικά χαρακτηριστικά της σκιαγραφούνται στον Serianni 1989. Τα στοιχεία που με οδηγούν σε αυτόν τον συσχετισμό είναι, κυρίως, «l'apertura indiscriminata a neologismi e forestierismi, talora con effetti di vero e proprio *pastiche* linguistico», «stranierismi non adattati con intenzione caricaturale, soprattutto francesismi [...] ma anche anglicismi», και πάνω απ' όλα, «l'utilizzazione come parola-rima [...] di forme [...] non tradizionali (forestierismi, interiezioni,

Βασική μου πρόθεση στην ενότητα αυτή είναι να κοιτάξω τα γλωσσικά φαινόμενα που συζήτησα στα προηγούμενα κεφάλαια μέσα από το πρίσμα της μετρικής και της υφολογίας. Για λόγους εκθετικής οικονομίας θα περιοριστώ σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις, αντλώντας τα παραδείγματα και από τα τρία επίπεδα γλωσσολογικής ανάλυσης.

• *Συναίρεση / Διαίρεση*

Σε γραφηματικο-φωνολογικό επίπεδο το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα προσφέρουν τα δίγηφα (αι, ει, οι...) που έχουν διφθογγική αξία –προφέρονται δηλαδή με «ερασμιακή προφορά». Η δήλωση των συμπλεγμάτων αυτών, όπως είπαμε, γίνεται με διάφορους τρόπους: με -i- ελληνικό, με -i- λατινικό και με -ī- με διαλυτικά). Εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να υπάρχει κανένα σύστημα, που να μας επιτρέπει να διακρίνουμε πότε τα δύο φωνήεντα προφέρονται μαζί και πότε προφέρονται χωριστά. Κι όμως: μια πιο προσεκτική ματιά αποδεικνύει ότι κάποιο σύστημα υπάρχει, μόνο που για να το βρούμε πρέπει να αλλάξουμε οπτική γωνία, να περάσουμε εν ολίγοις από τη γραμματική στη μετρική. Πράγματι, ένας πρόχειρος έλεγχος στα έμμετρα συνθέματα του Σολωμού (στα χειρόγραφα του Λάμπρου, ας πούμε) αποδεικνύει ότι η εκάστοτε προφορά του αι, αί, αῖ - ει, εῖ, εῖ κλπ. καθορίζεται από τη θέση του μέσα στο περιβάλλον του στίχου: στο εσωτερικό του στίχου, όλοι αυτοί οι συνδυασμοί έχουν διφθογγική αξία, προφέρονται δηλαδή με συναίρεση (συνίζηση). Στην περιοχή της ρίμας αναλύονται στα επιμέρους φωνήεντα: διαβάζονται δηλαδή με διαίρεση (χασμωδία).³

onomatoree)» (αυτ., σσ. 116-117). Ο Serianni δίνει και σχετικά παραδείγματα, η συνάφεια των οποίων με τους γλωσσικούς πειραματισμούς του Σολωμού στα ποιήματα που προαναφέραμε είναι έκδηλη. Τα «Σατιρικά διάφορα» περιέχονται στις σσ. 487-497 των ΑΕ (βλ. και «Σημειώσεις», σ. 602 κ.εξ.).

³ Για την ορολογία βλ. πιο αναλυτικά Marcheselli Loukas 1991, σ. 31, σημ. 2.

Όπως ξέρουμε, οι Ιταλοί ποιητές δηλώνουν τη διαίρεση (και μόνο αυτή) με διαλυτικά. Παρατηρούμε ότι και ο Σολωμός τις πιο πολλές φορές χρησιμοποιεί το ίδιο σύμβολο· παραδείγματος χάρη:

Λ 12, α.12-13 *κ' τραγυδι κ' τραγυδοντας κλει*
 κ' αυτος = μην κλες μη τραγυδας της λει

ή:
 αυτ., 99.11-12 *κ' τριγιρο τ' αυτυ' δεν αγρυκαι*
 παρεξ το ρευμα οχ το κουπυ' πγ στα

Με τη διαφορά ότι το κάνει για να δηλώσει όχι μόνο τη διαίρεση αλλά και τη συναίρεση –εμπλουτίζει δηλαδή το ιταλικό σύστημα με μια δυνατότητα που του προσφέρει το ελληνικό (ας μην ξεχνάμε ότι στη γλώσσα μας, ο συνδυασμός φωνήεν + ï δηλώνει συμμορφά: π.χ. «αιτός»)⁴ μόνο στην πρώτη στροφή του Λάμπρου, το βρίσκουμε τρεις φορές:

Λ 10, α.3 *παῖ στην δευτερυ θυρα, κ' ζανιγι*
 αυτ., α.5 *απο την τριτι πολεμαῖ να φυγι,*
 αυτ., α.8 *[κ'] τα χερια τ' κιναι για να τα διοξι.*

Ο ποιητής βρίσκει έτσι έναν οικονομικό τρόπο να παραστήσει από κοινού δύο διαφορετικά φαινόμενα, που είναι αδύνατον να συγχυσθούν, δεδομένου ότι τα στοιχεία τους βρίσκονται σε σχέση συμπληρωματικής κατανομής.

Ένα ακραίο παράδειγμα αυτής της πάγιας τακτικής προσφέρει ο ακόλουθος στίχος της Φαρμακωμένης στον Άδη:

ΦΑ 310, γ.1 *Ομπροης γελαο 'Πγ σ' εβαλε*
 τετια λαλια στο στομα.

⁴ Πβ. στον Αἴ Λιπιο (ΓΖ 283, α.8).

Η συστηματική χρήση του ελληνικού -i- με διαλυτικά για τη δήλωση της συναίρεσης στο εσωτερικό του στίχου φαίνεται ότι «παρασύρει» εδώ τον Σολωμό να γράψει και το λατινικό -i- με διαλυτικά.⁵

• *Μορφοσύνταξη*

Σε μορφοσυντακτικό επίπεδο, μία από τις πιο χαρακτηριστικές εκφάνσεις της διαπλοκής είναι η πληθώρα των υφολογικών ιταλισμών, που συναντούμε στο ελληνόγλωσσο έργο του ποιητή. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για αναπαραγωγές συντακτικών δομών και σχημάτων της ιταλικής, και δη λογοτεχνικής, γλώσσας.

Από τους πιο εύκολα αναγνωρίσιμους ιταλισμούς αυτού του είδους είναι το φαινόμενο της *επίταξης του επιθέτου*,⁶ που το βρίσκουμε, ως γνωστόν, και σε άλλα κείμενα Επτανήσιων λογοτεχνών, με εξέχον το παράδειγμα της ποίησης του Κάλβου.⁷ Στον Σολωμό συνηθέστερο είναι το σχήμα της απλής επίταξης, π.χ. [*του έδωσε*] *το φιλί αθάνατο* (Ψυχ.: ΑΠ.1, σ. 62) · [*ορκώνονταν*] *στην ασπίδα αιματωμένη* (Μπ: ΑΠ.1, σ. 122) · [*κράζει*] *τα έθνη σκιασμένα* (ΕΠ.Α': ΑΠ.1, σ. 214) · *τς αχνούς αναστημένους κράζω* (Κ: ΑΠ.1, σ. 198) · [*ο Δημοσθένης έπαιξε*] *με τη λέξη σφαλμένη* (Δ: ΑΠ.2, σ. 24) –πβ. *dai raggi immensi* (RI: ΑΠ.2, σ. 93) · *gli spazi eterei, ne' regni aerei, lo sdegno inferocito* (αυτ., σ. 108), κ.τ.ό., χωρίς, ωστόσο, να λείπουν και άλλες πιο σύνθετες μορφές, που ανακαλούν τις ιταλικές δομές, π.χ. *το νέο χόμα αρχγιασμένο [πέφτω χάμου και φιλώ]* (ΦΑ: ΑΠ.1, σ. 151) –πβ. *alle vezzose labbra innocenti* (RI: ΑΠ.2, σ. 94) · *ne' vasti campi aperti* (αυτ., σ. 102) · *nelle care alme sincere* (αυτ., σ. 107),

⁵ Το παράδειγμα δίνεται με επιφύλαξη: στον τόμο των «φωτοτυπιών» δεν φαίνεται αν το -i- είναι όντως λατινικό και όχι ελληνικό.

⁶ Το οποίο εξετάζω αναλυτικά στο άρθρο τού 1996, σσ. 14-16.

⁷ Βλ. σχετικά Ανδριώτης 1946 και ιδίως Βαγενάς 1972, σσ. 457-458, όπου δίνεται μια χρήσιμη τυπολογική περιγραφή του φαινομένου στις Ωδές και στους ιταλικούς στίχους του Επτανήσιου ποιητή.

ή: *Στης έρμης λίμνης τα νερά ολόστρωτα καθάρια* (ΕΠ.Γ': ΑΠ.1, σ. 245) –πβ. *della luce bellissima tranquilla* (RI: ΑΠ.2, σ. 102) · *del rilucente azzurro culmine* (αυτ., σ. 109),

ή: *σε ψηλούς βράχους κι άγριους* (Κ: ΑΠ.1, σ. 204) –πβ. *grave suono e tardo* (RI: ΑΠ.2, σ. 93) · *caverna silenziosa ed orrida* (αυτ., σ. 108), κ.ά.π.

Ένα άλλο ενδιαφέρον σχήμα, πάλι από τον χώρο της σύνταξης, είναι η πρόταξη της αντωνυμίας και η αποκοπή της από το ουσιαστικό που προσδιορίζει, όπως συμβαίνει, λόγου χάρη, στη Φαρμακωμένη στον Άδη (εδώ και αλλού εξομαλύνω την ορθογραφία):

ΦΑ 387, α.25-26 *τέτοιο* ομπρός στους ήσκιους όλους εξυπνούσε τους ηχούς
το τραγούδι ερωτεμένο, και τους έκανε γλυκούς.

Πρόκειται για μια τυπική λογοτεχνική δομή του ιταλικού νεοκλασικισμού, η οποία αναπαράγεται και σε ιταλόγλωσσα συνθέματα του ίδιου του Σολωμού, όπως, για παράδειγμα, στη Distruzione di Gerusalemme (ΑΠ.2, σ. 88):

*Tal dell'astro lunar, quando l'aurora
Pria che Febo risurga, in cielo impera,
il volto lentamente si scolora.*

Δεν πρόκειται, φυσικά, για μεμονωμένη περίπτωση· και άλλες χαρακτηριστικές συμπεριφορές του Σολωμού, όπως:

- η τάση να χρησιμοποιεί τις επιθετικές μετοχές και τα γερούνδια σε συγκεκριμένες θέσεις μέσα στον στίχο (αρχή–τέλος), θέσεις που υπογραμμίζονται και από την παρουσία έντονων διασκελισμών, λ.χ.:

Λ 10, α.19^δ-20^δ *νάσου κι ήσκιοι* πετιούνται από το στήθος
λαχανιάζοντας χίλιοι

Λ: ΑΠ.1, σ. 196 *Δίχως* αύρα να πνέη, *φεγγοβολώντας*
η αναλαμπή του φεγγαριού κοντά της

συχνότρεμε [...],

αυτ., σ. 191 [και πολληώρα έπειτα λέει:] «*σύρε σημείο χαράς*», και **φουχτωμένο**
με τα δυο, το χτυπάει στο Σταυρωμένο

- να καταφεύγει συχνά σε περίτεχνα υπερβατά, του τύπου: [φυλάξου] *του κόσμου από την πλάνη* (Ανθ.: ΑΠ.1, σ. 47)· *του τάφου από την κλίνη* (Μον.: ΑΠ.1, σ. 149)· *τη<ς> Δόξας εις το χόμα* (ΜΓρ: ΑΕ 79, α.2)· *του κρεμνού από την κορφή* (Μπ: ΑΕ 224, α.8)· *της φύσης από τς όμορφες και δυνατές αγκάλες* (Π: ΑΠ.1, σ. 255)· [Ανάσταση που πέφτει] *του ολόστρωτου πελάου μες στον καθρέφτη* (Λ: ΑΠ.1, σ. 187),

- ή σε στρυφνές συντάξεις, του τύπου: *κι εκεί στον θανάτου τς Αυγούλας κρεβάτι* (2 ΑΔ: ΑΠ.1, σ. 172)· *εβγήκαν μαζί της θλιμμένης / Τρωάδας απ' όλα τα μέρη / γοναίκες, παιδάκια και γέροι* (ΜΜπ: ΑΠ.1, σ. 138)· *σύγνεφο, καταχνιά, δεν απερνούσε / τ' ουρανού σε κανένα από τα μέρη* (Λ: ΑΠ.1, σ. 185)· *μη σου βαρύνη ολότελα / εάν δώση ανθρώπου χείλο / σιχνά θρηνώντας φίλημα / στη<ν> πέτρα που κρατείς* (ΝΩ.Π: ΑΕ 309, α.3-6),

είναι συμπεριφορές οι οποίες δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές με αναφορά στο δημοτικό τραγούδι ή, έστω, στην ποίηση ενός Χριστόπουλου ή ενός Βηλαρά – γίνονται όμως απόλυτα κατανοητές, αν τις δούμε υπό το πρίσμα της ιταλικής του ποίησης και της ιταλικής ποίησης γενικότερα. Πράγματι, μια προσεκτική αντιπαραβολή των ελληνικών στίχων του Σολωμού με τα ιταλικά του ποιήματα αρκεί για να πιστοποιήσει ότι ο δίγλωσσος ποιητής δεν μεταφέρει απλώς στη νεοελληνική γλώσσα θέματα από το ρεπερτόριο της ιταλικής λογοτεχνίας (όπως το έδειξε πειστικά ο Coutelle στη διατριβή του), αλλά αυτή τούτη την poetic diction μιας γλώσσας, την οποία παίζει στα δάχτυλα –πράγμα διόλου περίεργο αν σκεφτούμε ότι η ιταλική είναι η γλώσσα της παιδείας του και, ιδίως, της καλλιτεχνικής του διαμόρφωσης.

Ο ακόλουθος δειγματοληπτικός κατάλογος από τις *Rime improvvisate* –για τις οποίες, όπως λέγεται (Πολίτης Λ. 1985, σ. 208), χρειαζόταν από 4 ως 13 λεπτά τη

φορά, για να τις συνθέσει— δεν αφήνει, νομίζω, σοβαρά περιθώρια αμφιβολίας [όλες οι παραπομπές γίνονται από τα ΑΠ.2· ο αριθμός σε παρένθεση δηλώνει σελίδα]: *le reliquie del figlio addormentate* (107)· *e stendendo il suo braccio ischeletrito* (110)· *dappertutto in mirar par che si spanda / raddoppiato il gioir del Paradiso* (111)· *Ecco pei regni candidi siderei / incoronata il crin di bianche rose* (114) • *e dietro de' greggi alle pedate / vanne* (96)· *andrem della rugiada infra le stille* (103)· *dalla molle di fresche erbe collina* (104)· *Spunta l'alba del ciel dai bianchi termini* (108)· *delle fosse in su le foci* (110) • *e il piú sublime armonizzar, che udia, / nella molle accoglieva anima impresso* (93)· *ti scolpio / l'archetipa degli astri eterna idea* (94)· *Dell'onde / d'ogni rivolo nostro il suono θ muto* (96)· *traea ridente / di trastullo il desio me giovinetto* (98)· *e crede / che terribil la morte orma vi stampi* (103)· *Ecco che dai silenti escon funerei / guatandola abbracciate ombre amorose* (114). Πβ. από τη Distruzione di Gerusalemme: *la squallida di morte ombra copria* (87), *e non ancida / della misera il cor doglia mortale* (85), *e l'afflitto esalς spirito innocente* (88)

Σε ανάλογες διαπιστώσεις θα καταλήγαμε εξετάζοντας, πέραν της σύνταξης, και τη μορφολογία. Επισημαίνω τηλεγραφικά την τάση του Σολωμού να χρησιμοποιεί άναρθρη γενική –συχνά στη θέση του επιθέτου–, π.χ.: *πλάγιασμα θανάτου* [= θανατερό πλάγιασμα] (Μπ 174.9), *χείλο ανθρώπου* (ΝΩ.ΙΙ: ΑΠ.1, σ. 144), *ανθρώπου πνοή* (Λ: ΑΠ.1, σ. 188), *θανάτου λουλούδι* (ΝΩ.Ι: ΑΠ.1, σ. 142), *κρεβάτι θανάτου* (Λ: ΑΠ.1, σ. 189), *τρόμου φιλιά* (αυτ., σ. 191), ή να επιλέγει τη μετοχή του παθητικού παρακειμένου στη θέση του επιθέτου, π.χ. *κλεισμένο για πάντα το μάτι* (ΜΜπ 74, β.18 = 73, α.13), ή: *το τραγούδι ερωτεμένο* στον στίχο της Φαρμακωμένης στον Άδη που είδαμε παραπάνω, όπου έχουμε και επίταξη (ο Σολωμός εννοεί: «το ερωτικό τραγούδι»).

Στην περίπτωση μάλιστα της φράσης *τα δέντρα εμψιχομενα* (κ' *τα δέντρα εμψιχομενα / ψιθιρίζον κ'ομιλδον*, που ανήκει σε νεανικό γύμνασμα του ποιητή [= Γμν. 89, α.15-16 –πβ. α.18, 22] το φαινόμενο αποκτά πρόσθετο, σημασιολογικό,

ενδιαφέρον. Πράγματι, εκτός από το συντακτικό σχήμα της επίταξης και τη μορφολογική επιλογή της μετοχής (*εμψυχομένα*) αντί του επιθέτου (*έμψυχα*), φαίνεται ότι έχουμε εδώ μια κατά λέξη απόδοση του ιταλικού *animati*, το οποίο, όπως έχει παρατηρηθεί (Peri 1996), στη λυρική ποίηση του 17ου αι. –και ήδη στον Tasso– εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα και σε ένα ευρύ φάσμα μεταφορικών χρήσεων με τη σημασία του «ζω» (*aver vita, avere movimento*). Τα *εμψυχομένα* *δέντρα* του Σολωμού, λοιπόν, δεν είναι παρά αυτά που σφύζουν από ζωή, που είναι θαλερά.

• *Code-switching*

Στο λεξικοσημασιολογικό επίπεδο, τέλος, αξίζει να προσέξουμε μια ειδική πτυχή του φαινομένου που είναι γνωστό ως *code-switching*, δηλαδή αλλαγή γλωσσικού κώδικα. Αναφέρομαι, συγκεκριμένα, στην παρεμβολή μιας λέξης ή σειράς λέξεων σε γλώσσα διαφορετική από τη γλώσσα στην οποία διατυπώνεται η φράση, για λόγους που σχετίζονται με τη μετρική. Ας δούμε μερικές όψεις αυτής της διαγλωσσικής επαφής, ξεκινώντας με ένα παράδειγμα από τον Κρητικό:

376, α.5 «*εψαλε τιν αναστασι incessantemente i φονίτις*»
 «*δίχνοντας ανίπομονια για ν' αμπι στο κορμιτις*» [...]

Μου φαίνεται λίγο πιθανό ο Σολωμός να παρενθέτει στον πρώτο στίχο την ιταλική λέξη *incessantemente*, γιατί δεν γνωρίζει ή γιατί δεν του έρχεται η αντίστοιχη λέξη στα ελληνικά –το *ακατάπαυστα*, αίφνης, το συναντάμε περισσότερες από μία φορές σε προηγούμενες σελίδες των ΑΕ, όπως, λόγου χάρη, στα χειρόγραφα της Γυναίκας της Ζάκυθος (282.31^{+δ}), ή σ' εκείνα της ωδής Εις Μοναχήν (304, β.10). Πιο πιθανό, νομίζω, είναι να υποθέσουμε ότι ο ποιητής ψάχνει μια ελληνική λέξη που να σημαίνει *incessantemente* και να του βγαίνει στο μέτρο· και επειδή δεν την βρίσκει, αλλάζει τη διατύπωση στην αμέσως επόμενη επεξεργασία του στίχου (βλ. 377, α.23): «*εψαλε τιν αναστασι καροπία η φονίτις*».

Στο προηγούμενο παράδειγμα το *incessantemente* παρενεβλήθη για το περιεχόμενό του (δεν είχε μετρική λειτουργία αυτό καθ' εαυτό). Πιο σύνθετη είναι η ακόλουθη περίπτωση, που αφορά μια επεξεργασία του θεματικού μοτίβου της σάλπιγγας από το Α' Σχεδιάσμα των Ελεύθερων Πολιορκημένων (252, γ.18-21):

να κ' αλη ταραζῖ
 τϝ εχθρϝ τον αερα
πϝ *circolando* μιάζῖ
 τ' αντίλαλϝ <περα>

Ο 7σύλλαβος που παρεισφρύει ανάμεσα στους 6σύλλαβους του σχεδιάσματος αυτού δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση (πβ. αυτ., γ.13-16): φαίνεται ότι ο ρυθμός του 7σύλλαβου –που είναι, μετά τον 11σύλλαβο, ίσως ο πιο συνήθης στίχος της ιταλικής ποίησης– έρχεται αυτόματα στον Σολωμό, ενώ συνθέτει το ποίημα. Βασικό στοιχείο στη συγκρότηση του συγκεκριμένου 7σύλλαβου είναι, όπως βλέπουμε, η ιταλική λέξη *circolando*, η οποία, εκτός από μετρική σφήνα, επιτελεί πιθανότατα και μια δεύτερη λειτουργία: όπως το *incessantemente*, έτσι και το *circolando* θα μπορούσε να θεωρηθεί μια υπόμνηση εις εαυτόν: «ψάξε να βρεις μια λέξη που να σημαίνει *circolando*, ή κάτι παρόμοιο, και να δένει με το μετρικό σχήμα ενός 6σύλλαβου» (ας σημειωθεί, πάντως, πως η απόδοση του *circolando* στα ελληνικά μένει τελικά εκκρεμής, αν λάβουμε υπόψη τις υπόλοιπες παραλλαγές αυτής της θεματικής ενότητας στα αυτόγραφα).

Η περίπτωση που μόλις σχολιάσαμε παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, αν την δούμε ως τεκμήριο ενός ιδιάζοντος τύπου code-switching, το οποίο θα μπορούσε, προσφυώς, να ονομαστεί «μετρικό switching», αλλαγή δηλαδή (και) μετρικού κώδικα. Η πιο ενδιαφέρουσα όψη του φαινομένου αυτού αφορά, βέβαια, τη σχέση των δύο πιο καταξιωμένων στίχων της ιταλο-ελληνικής παιδείας του Σολωμού, του 11σύλλαβου από τη μια πλευρά και του 15σύλλαβου από την άλλη. Για να καταλάβουμε πώς γεφυρώνονται οι δύο αυτές πλευρές της δημιουργικής εμπειρίας

του ποιητή, χρειάζεται να περάσουμε από τον ενδιάμεσο σταθμό των μικτών (ελληνοϊταλικών/ιταλοελληνικών) στίχων του σολωμικού εργαστηρίου.

Το ακόλουθο, υβριδικό παράθεμα από τον Λάμπρο δίνει μια παραστατική εικόνα του μηχανισμού της διαπλοκής κατά τη γένεση του στίχου:

30.9-10 *e κ' τα χυλα tremanti [esi]εσυμοσαν*
για [το] (*pasquale*) το φυλω, κ' δεν το δοσαν.

Ο πρώτος στίχος, είτε τον διαβάσουμε με το ιταλικό *e* (*e τα χυλα tremanti εσιμώσαν*), είτε με το αντίστοιχό του ελληνικό *κ'* (*και τα χυλα tremanti εσιμώσαν*), είναι 11σύλλαβος –ίσως γι' αυτό ο Σολωμός δεν διαγράφει κανέναν από τους δύο συνδέσμους: φαίνεται να αποτελούν γι' αυτόν δύο ισότιμες παραλλαγές για τη σύνθεση του στίχου. Σε συντακτικό επίπεδο, αξιοπαρατήρητη είναι η υβριδική φράση *τα χυλα tremanti*, όπου έχουμε και επίταξη επιθέτου. Επηρεασμένος από το *tremanti*, ο Σολωμός συνεχίζει, όπως βλέπουμε, να γράφει με λατινικούς χαρακτήρες το *εσυμοσαν*, στο τρίτο γράμμα το καταλαβαίνει, σβήνει το *esi*, και συνεχίζει κανονικά στα ελληνικά. Όσο για τη δεύτερη αράδα, το *pasquale* σε παρένθεση δηλώνει υπόμνηση «εις εαυτόν»: χρειάζεται να βρεθεί μια λέξη που να σημαίνει *pasquale* [= πασχαλιάτικο, πασχαλινό κ.τ.ό.] και να «κολλάει» στο μετρικό σχήμα ενός 11σύλλαβου *a maiore*. Η μετρική πρόθεση υποδηλώνεται από την ίδια τη φράση: (*pasquale*) το φυλω, κ' δεν το δοσαν είναι ένας τέτοιος 11σύλλαβος.

Ανάλογες επισημάνσεις ισχύουν και για κρυμμένους ή λανθάνοντες στίχους στα πεζά σχέδια του Σολωμού. Σε ένα δημοσίευσμά του στο περιοδικό *Μαντατοφόρος* (1996) ο Massimo Peri ασχολήθηκε με τους αμιγείς ιταλικούς 11σύλλαβους, που είναι χωμένοι στα πεζά του Λάμπρου. Αλλά η έρευνα θα μπορούσε επωφελώς να επεκταθεί και σε κρυμμένους *μιξόγλωσσους* στίχους.

Όταν, για παράδειγμα, ο Σολωμός γράφει:

(la moglie di Lambro) vedi tu queste dita? Esse sono diventate [a] scarne a furia di afflizioni e di μετάνιες in faccia alla Vergine perchi mi dia pazienza di tollerar la sventura (Λ 39.4-6),

ή: *e mandς un grido a cui risposero le cavitϑ della vicina selvetta της λουνις (Λ 47.34),*

είναι φανερό ότι η παρείσφρυση των ελληνικών λέξεων (*μετάνιες, της λουνις*) εξυπηρετεί μια μετρική πρόθεση: και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με «μεταμφιεσμένους» 11σύλλαβους. Ο δεύτερος μάλιστα έχει το ρυθμικό σχήμα του dantesco (τόνος στην 4η, 7η και, φυσικά, τη 10η συλλαβή). Ας προσέξουμε επίσης, στον πρώτο στίχο, τη δήλωση του μετρικού τόνου της 10ης συλλαβής με οξεία πάνω στο -α- (απόδειξη ότι στο γενικά ατονικό σύστημα γραφής του Σολωμού η παρουσία του τόνου επιτελεί, συχνά, μια μετρική λειτουργία).

Ο διττός χαρακτήρας της γλωσσικής και μετρικής αγωγής του Σολωμού γίνεται, ει δυνατόν, ακόμη πιο εμφανής στα ποιήματα της ώριμης περιόδου, όπου, όπως είπαμε, η αλλαγή κώδικα, το code-switching, εμπλέκει και τους «κλασικούς» στίχους των δύο παραδόσεων. Ένα αρκετά καθαρό, μα και αρκετά γραμμικό, παράδειγμα προσφέρει το ακόλουθο δίστιχο από το Β΄ σχεδιάσμα των Ελεύθερων Πολιορκημένων, όπου ένας ιταλικός 11σύλλαβος εναλλάσσεται με έναν ελληνικό 15σύλλαβο (404, α.1-2):

Egli θ cosϑ che tremola il cespuglio

πριν χιθϑ'ν εξο ταη πϑλιαη τα μυρο+στολισ+μενα.⁸

⁸ Αξίζει, ίσως, να επισημανθεί ένα ενδιαφέρον τονικό σχήμα που βρίσκουμε στο πρώτο ημιστίχιο (3η και 4η συλλαβή τονισμένες): ο Σολωμός σημειώνει περισπωμένη στο -ου- του *χιθουν* και, όπως είπαμε, αρκετές φορές οι τόνοι που θέτει ο ποιητής έχουν μετρική λειτουργία. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, νομίζω ότι σημειώνεται η περισπωμένη, για να δηλωθεί το ιδιότυπο αυτό τονικό σχήμα, που, σημειωτέον, δεν τεκμηριώνεται στον εγχώριο 15σύλλαβο: βλ. Σταύρου 1974, σ. 68 (υπογραμμίζω εγώ): «στη λαϊκή ποίηση, καμιά φορά και στην προσωπική, η τρίτη συλλαβή τονίζεται όταν είναι η πρώτη μιας λέξης» –πβ. Πολίτης Λ. *Μετρικά*, σ. 32.

Σε άλλες περιπτώσεις, που είναι και οι περισσότερες, το πέρασμα από τη μία γλώσσα στην άλλη κι από τον έναν μετρικό ρυθμό στον άλλο ακολουθεί μια διαδικασία πιο περίπλοκη: ας δούμε ένα ακόμη παράδειγμα από το ίδιο Σχέδιασμα (407.29-30):

Un mormorio sinistro dell'esercito impaziente si spense, pari al vento che trova lo scoglio πχ βρισκι το βραχο. οπχ περναι το πελαγο κ' κοβετε στο βραχο

Αν απομονώσουμε τη φράση *pari al vento che trova lo scoglio* πχ βρισκι το βραχο, ανακαλύπτουμε ότι ο Σολωμός δημιουργεί έναν 11σύλλαβο (για την ακρίβεια, έναν dantesco), χρησιμοποιώντας ως ισότιμες παραλλαγές μια ιταλική και μια ελληνική φράση. Πράγματι, είτε διαβάσουμε *pari al vento che trova lo scoglio*, είτε διαβάσουμε *pari al vento* πχ βρισκι το βραχο, το μετρικό σχήμα μένει ανέπαφο. Αξιοσημείωτη είναι η απόλυτη ρυθμικο-τονική σύμπτωση των δύο «παραλλαγών»: *che tróna lo scóglio* ≈ πχ βρίσκι το βράχο. Μπορούμε, μάλιστα, να υποθέσουμε –κρίνοντας κι από την τυπογραφική διάταξη του κειμένου– ότι αυτός ο dantesco «εις διπλούν» δίνει το έναυσμα στον Σολωμό να συνθέσει τον 15σύλλαβο που ακολουθεί: οπχ περναι το πελαγο κ' κοβετε στο βραχο.

Άλλοτε, πάλι, και κάτω από την επίδραση του ρυθμού του 15σύλλαβου, παρατηρείται το αντίστροφο φαινόμενο: ο ποιητής «προσαρμόζει» τα ιταλικά του στο μετρικό σχήμα του εθνικού μας στίχου· ιδού μερικά ενδεικτικά παραδείγματα από τον Κρητικό:

355, α. 38 *μα τι ψιχι πχ μ' εκαψε, e che di me +ardeva+ ·*
 361, β.41-42 *κ' το δεντρι che verso il cielo αρχιν γνε ν' ανθισι⁹*
 κ' τ' ακαρτεριε ν' ανεβι, να προτοκιλαυδισι.

Αξίζει να προσεχθεί επίσης μια ενδιαφέρουσα διόρθωση/προσθήκη του Σολωμού σε πεζό ιταλικό σχέδιασμα, που συνοψίζει τη μέχρι τότε επεξεργασμένη θεματική

⁹ Ο ελληνοϊταλικός αυτός 15σύλλαβος παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς η τομή έχει καταργηθεί.

ύλη του Κρητικού, πριν αρχίσει η επόμενη φάση της επεξεργασίας (βλ. 365, α.1 κ.εξ.). Το πεζό κείμενο αρχίζει με τη φράση: *E fendevò il mare tenebroso*. Μετά το *E* ο ποιητής σημειώνει στο διάστιχο: *d ero stanco a fender*. Η φράση που προκύπτει *Ed ero stanco a fender il mare tenebroso* είναι ένας τέλειος 15σύλλαβος, αν διαβάσουμε με χασμωδία (*stanco_x a fender*).

Θα κλείσω τον συνοπτικό αυτόν κατάλογο με ένα παράδειγμα που δείχνει, στα διαδοχικά της στάδια, τη μετακένωση της ποιητικής ιδέας από τη μια γλωσσική και μετρική διάσταση στην άλλη. Η πρώτη επεξεργασία του μοτίβου της άφατης μελωδίας, που ακούει ο Κρητικός μετά την επιφάνεια της Φεγγαροντυμένης, έχει ως εξής (358, β.40 κ.εξ.):

*e per l'aere un'armonia mi seguiva leggiera ma d'una dolcezza inaudita
empiva l'aria κλπ.*

Στο διάστιχο ο Σολωμός επαναδιατυπώνει την αρχική φράση, δίνοντάς της το μετρικό σχήμα ενός 11σύλλαβου (*Mi seguiva per l'aere un'armonia*), ο οποίος στην αμέσως επόμενη επεξεργασία παρουσιάζεται ως εξής (361, α.18):

το πλεξιμομ ς ακλ ϑθ ϑνε un armonia dolce

Από έναν αμιγή ιταλικό 11σύλλαβο, δηλαδή, περνάμε σε έναν μιξόγλωσσο 15σύλλαβο, που στις κατοπινές επεξεργασίες του ίδιου μοτίβου θα αποκρυσταλλωθεί στο ακόλουθο ελληνικό δίστιχο:

367, β.1-2 *αλα το δινο πλεξιμο γλικαη μ' αργοπορ ϑσε
ενας ιχος γλικιτατος οπ ϑ με προβοδ ϑ'σε*

[παραλείπω τις επόμενες παραλλαγές, οι οποίες παρουσιάζουν επουσιώδεις διαφορές].

*

Νομίζω ότι τα παραδείγματα αυτά αρκούν για να μάς δώσουν μια εικόνα τού πώς ο Σολωμός υπηρετεί την τέχνη του, δουλεύοντας ταυτόχρονα με τις δύο γλώσσες του και με τις δύο παιδείες του για ένα είδος «μικτό αλλά νόμιμο». Αναμφίβολα, η προβολή των μετρικών και υφολογικών όψεων του διγλωσσικού φαινομένου στον Σολωμό είναι βασική για την ακριβέστερη κατανόηση του

μηχανισμού της διαπλοκής των δύο γλωσσών στο καλλιτεχνικό εργαστήριο του ποιητή και, ως τέτοια, απαιτείται να μελετηθεί πιο συστηματικά στο πλαίσιο των *Αυτογράφων*.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκδόσεις

ΑΕ, βλ. «Βιβλιογραφία»: Σολωμού *Αυτόγραφα Έργα*

ΑΠ.1-3, βλ. «Βιβλιογραφία»: Σολωμού *Άπαντα*

*Έργα*¹⁰

Ανθ. = Ανθούλα

ΓΖ = Η Γυναίκα της Ζάκυθος

Γμν. = Γυμνάσματα [ΓΑ (α) – (δ)]

Δ = Διάλογος

Δημ. = Δημοτικά τραγούδια (καταγραφές)

2 ΑΔ = Τα Δύο Αδέλφια [ΔΑ]

¹⁰ Σε όρθιες αγκύλες δίνεται η συντομογραφία του *Λεξ. Σολ.*, εάν αποκλίνει από τη δική μου.

ΕΠ.Α΄ - Γ΄ = Ελεύθεροι Πολιορκημένοι (ή Πολιορκισμένοι), σχέδιασμα Α΄ - Γ΄

ΕΠ.Στ = Στοχασμοί των ΕΠ.

ΘΒ = Ο Θάνατος του Βοσκού

ΘΟ = Ο Θάνατος της Ορφανής

Ιλ. = Ιλιάδας Σ΄ μετάφραση [ΙΣ΄]

Κ = Κρητικός

Λ = Λάμπρος

ΜΜπ = Εις Μάρκο Μπότσαρη [ΜΜ]

Μον. = Εις Μοναχίην

Μπ = Ωδή εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον

ΜΤρ = Ωδή στο θάνατο του Μάνθου Τρικούπη (;) [ΜΤ]

ΝΩ.Π = Νεκρική Ωδή, Π

Π = Ο Πόρφυρας

Στρ.Π = Προς τον Λουδοβίκο Στράνη [ΛΣ (β)]

Τ = Τρίχα [Σ(Τ)]

ΤΜ = Η Τρελή Μάνα

Υ = Ύμνος εις την Ελευθερία

ΦΑ = Η φαρμακωμένη στον Άδη

Ψ = Εις Ψεύτην [ΕΨ]

Ψυχ. = Ψυχούλα [Ψ]

ΩΣ = Ωδή εις τη Σελήνη

CS = Carmen Seculare

DG = La Distruzione di Gerusalemme

GP_ελλ. = In morte di un giovine poeta, ελληνικό σχέδιασμα

RI = Rime Improvvise

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία χωρίζεται σε «Κείμενα», «Βοηθήματα» και «Μελέτες». Με αστερίσκο σημειώνονται τα έργα, στα οποία δεν έχει γίνει αυτοψία. Η χρονολογία μέσα σε παρένθεση δηλώνει πρώτη έκδοση.

Κείμενα

ΓΟΥΖΕΛΗ *Χάσης*

Δημητρίου Γουζέλη, *Ο Χάσης* [...], τή συνεργασία' πολλών λογίων έκδοσις νεωτάτη και πλήρης υπό εφημερίδος «Ελπίς» Ζακύνθου, Εν Αθήναις: Τύποις Διον. Δ. Πετσάλη, 1927.

Θυσία του Αβραάμ = Bakker – van Gemert 1996

ΚΑΛΒΟΥ αυτόγραφα, βλ. Vitti 1960· Ασδραχάς 1964· Ζώρας 1970· Bouvier 1974· Δάλλας 1992.

ΚΑΛΒΟΥ *Ωδαί* = Μερακλής χ.χ.

ΚΟΡΝΑΡΟΥ *Ερωτόκριτος* = Αλεξίου 1980

ΜΑΚΡ[ΥΓΙΑΝΝΗ] *Οράματα*

Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Οράματα και Θάματα*, εισ.-κειμ.-σημ. Άγγελος Παπακόστας, πρόλ. Λίνος Πολίτης, [επίμ. Γιάν. Η. Χάρης], Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1983.

ΜΑΤΕΣΙ Έργα

Αντ. Μάτεσι Έργα έμμετρα και πεζά, εισ.–επιμ. Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου στο *Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασσικών*, χαρ., χ.χ.

ΠΟΥΛΑ Άπαντα = Βαλέτας 1959

ΠΟΥΛΑ Προλεγόμενα, βλ. ΣΟΛΩΜΟΥ Άπαντα, τόμ. Α΄, σσ. 9-43.

ΣΟΛΩΜΟΥ Αντόγραφα Έργα

Διονυσίου Σολωμού *Αντόγραφα Έργα*, τόμ. Α΄: Φωτοτυπίες, τόμ. Β΄: Τυπογραφική Μεταγραφή, επιμ. Λίνος Πολίτης, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1964.

ΣΟΛΩΜΟΥ Άπαντα

Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, επιμ. – σημ. – μτφ. Λίνος Πολίτης,

τόμ. Α΄: Ποιήματα, Αθήνα: Ίκαρος 1948·

τόμ. Β΄: Πεζά και Ιταλικά, Αθήνα: Ίκαρος, 1955·

τόμ. Β΄1 -Παράρτημα: Ιταλικά (ποιήματα και πεζά) –μτφ. Λίνου Πολίτη με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Αθήνα: Ίκαρος 1960.

τόμ. Γ΄: Αλληλογραφία, Αθήνα: Ίκαρος, 1991.

Βλ. και Πολυλάς 1859· Δε Βιάζης 1880 · Καιροφύλας 1927· Τωμαδάκης 1954·

Τσαντσάνογλου 1982· Αλεξίου 1994β.

ΤΥΠΑΛΔΟΥ *Ιστορία* = Ασδραχάς 1982

METASTASIO *Opere*

Opere dell'ab[ate] Pietro Metastasio, vol. II, Firenze, 1814 [χωρίς στοιχεία επιμελητή].

Βοηθήματα

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Λεξ.

Ανδριώτης, Ν.Π., *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ³1992 (1951).

ΒΟΣΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ, Λεξ.

Βοσταντζόγλου, Θεολόγης, *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν Λεξικόν της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Αθήναι, ²1962.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Λεξ.

Δημητράκος, Δ., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. 1-9, Αθήναι, 1933-1958.

ΖΩΗΣ, Λεξ.

Ζώης, Λεωνίδα Χ., *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β΄: Λαογραφικών, Αθήναι: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963.

ΚΟΝΟΜΟΣ, Λεξ.

Κονόμος, Ντίνος, *Ζακυθινό Λεξιλόγιο*, Αθήνα, 1960.

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, *Συναγωγή*

Κουμανούδης, Στέφανος Α., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, 1980 [φωτοαν. έκδ. της πρώτης του 1900].

ΚΡΙΑΡΑΣ, Λεξ.

Κριαράς, Εμμανουήλ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας (1100-1669)*, τ. 1-, Θεσσαλονίκη, 1968-.

Λεξ. Ακαδημίας

ΑΑ.ΝΥ., *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής τής τε κοινώς τε ομιλουμένης και των ιδιωμάτων*, τ. 1-4 (α-γεροδάσκαλος), Εν Αθήναις, 1933-.

Λεξ. Σολ.

ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Ερατοσθένης Γ. κ.ά., *Λεξικό Σολωμού. Πίνακας λέξεων του ελληνόγλωσσου σολωμικού έργου*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1983 [«Αωδώνη. Παράρτημα», 14].

ΜΕΡΑΚΛΗΣ χ.χ.

Ανδρέα Κάλβου *Ωδαί* (1-20), ερμηνευτική έκδοση Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ.

ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΣ, Συντ.

Τζάρτζανος, Αχιλλέας Α., *Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, τ. Α' - Β', Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ, ²1946 (τ. Α'), ²1963 (τ. Β').

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Γραμμ.

Τριανταφυλλίδης, Μανόλης, *Νεοελληνική Γραμματική της δημοτικής*, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1996 [ανατύπωση της έκδ. του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις].

BATTAGLIA, Diz.

Battaglia, Salvatore et al., *Grande dizionario della lingua italiana*, voll. I-XVII (A-SCHI), Torino: U.T.E.T., 1967-1994.

DIZIONARIO DI LINGUISTICA

Dizionario di Linguistica e di filologia, metrica, retorica, diretto da Gian Luigi Beccaria, Torino: Einaudi, 1996 (1989).

SERIANNI, *GRAMM.ITAL.*

Luca Serianni, *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria*, con la collaborazione di Alberto Castelvechi, Torino: UTET, 1989.

ZINGARELLI, *Diz.*

Zingarelli, Nicola, *Vocabolario della lingua italiana*, a cura di Miro Dogliotti e Luigi Rosiello, ed. Zanichelli, ¹²1996.

Μελέτες

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ 1996

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη, «Φαινόμενα γλωσσικής διαπλοκής στο έργο του Σολωμού», *Μαντατοφόρος*, τχ. 41 (Ιαν. 1996: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 5-49.

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ 1997

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού Διαλόγου», *Η Λέξη*, 142 (νοέμ.-δεκ. 1997: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 868-881.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ χ.χ.

Αλεξάνδρου, Κων[σταντίνος], *Οι διαταραχές της ομιλίας σε παιδιά*, Αθήνα: εκδόσεις Δανά, χ.χ.

ΑΛΕΞΙΟΥ 1980

Βιτσέντζος Κορνάρος, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα: Ερμής, 1980.

ΑΛΕΞΙΟΥ 1994α

Του ίδιου, *Σολωμικά*, Αθήνα: Στιγμή, 1994.

ΑΛΕΞΙΟΥ 1994β

Διονυσίου Σολωμού *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. – εισ. Σ. Α., Αθήνα: Στιγμή, 1994.

ΑΛΕΞΙΟΥ 1997

Του ίδιου, *Σολωμιστές και Σολωμός*, Αθήνα: Στιγμή, 1997.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ 1946

Ανδριώτης, Ν. Π., «Η γλώσσα του Κάλβου», *Νέα Εστία*, 40 (Χριστ. 1946: αφ. στον Α. Κάλβο), σσ. 157-167.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1964

Ασδραχάς, Σπ[ύρος] Ι., *Ανδρέας Κάλβος. Ανέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα*, Ο Ερανοστής, έτος Β', τχ. 9/10 (Ιούν.-Αύγ. 1964), σσ. 81-118.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1982

Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδ. – εισ. – σχόλ. Σ. Ι. Α., Αθήνα: Ερμής, 1982 [«Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», ΣΠ 37].

ΒΑΓΕΝΑΣ 1972

Βαγενάς, Νάσος, «Σχόλια στον Κάλβο», *Παρνασσός*, 14 (1972), σσ. 453-465.

ΒΑΓΕΝΑΣ 1992α

Του ίδιου, «Ο ποιητής ως κριτικός» στο: *Οι Ωδές του Κάλβου*, επιλογή κριτικών κειμένων, επιμ. Ν. Β., Ηράκλειο: Π.Ε.Κ, 1992, σσ. 293-319.

ΒΑΓΕΝΑΣ 1992β

Του ίδιου, «Παραμορφώσεις του Κάλβου», *Το Δέντρο*, τχ. 71-72 (Σεπτ.-Οκτ. 1992), σσ. 123-140.

ΒΑΓΕΝΑΣ 1996

Του ίδιου, «Εισαγωγή στην παλαιότερη πεζογραφία (1830-1880)», *Γράμματα και Τέχνες*, περ. Γ', τχ. 76 (Ιαν.-Μάρτ. 1996), σσ. 30-31.

ΒΑΛΕΤΑΣ 1959

Πολυλάς *Άπαντα*, πανομοιότυπη επανέκδοση με συμπλήρωμα από ανέκδοτα έργα, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Αθήνα: Νίκας, 1959.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ 1989

Βελουδής, Γιώργος, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα: Γνώση, 1989.

ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ 1959

Γεωργακάς, Δ., *Τα λόγια γλωσσικά στοιχεία στο έργο του Σολωμού*, Αθήνα, 1959.

ΓΚΙΝΗΣ 1948

Γκίνης, Δημ. Σ., «Δέκα ανέκδοτα γράμματα του Κοραή στον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη», *Αθηνά*, τόμ. ΝΒ' (1948), σσ. 131-144.

ΓΟΥΝΕΛΑΣ 1995

Γουνελάς, Χ.-Δ., *Η φιλοσοφία της γλώσσας και η νεοελληνική ποίηση*, Αθήνα: Δελφίνι, 1995.

ΓΥΡΩ ΣΤΟ ΣΟΛΩΜΟ

ΑΑ. ΝΥ., *Γύρω στο Σολωμό*, Αθήνα: Στοχαστής, 1925 [«Νεοελληνικά», 2].

ΔΑΛΛΑΣ 1992

Ανδρέα Κάλβου Ιωαννίδου *Η Ιωνιάς*, φιλολ. επιμ. Γιάννης Δάλλας, Αθήνα: Συνέχεια, 1992.

ΔΑΛΛΑΣ 1997

Δάλλας, Γιάννης, «Ο Σολωμός ανάμεσα σε δυο γλώσσες. Η αμφίδρομη δοκιμασία της ποιητικής ιδέας», *Η Λέξη*, τχ. 142 (νοέμ.-δεκ. 1997: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 688-703.

*ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ 1880

Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, ήτοι τα μέχρι σήμερα εκδοθέντα μετά προσθήκης πλείστον ανεκδότων, προλεγόμενων και σημειώσεων [Δε Βιάζη], Εν Ζακύνθω: Σ. Χ. Ραφτάνης, 1880.

ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφ.*

Δημαράς, Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, ⁴1985 (1977) [«Νεοελληνικά Μελετήματα», 2].

ΔΗΜΑΡΑΣ, *ΙΝΕΛ*.

Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα: Ίκαρος, ⁶1975 (1948-1949).

ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορ. Φροντ.*

Του ίδιου, *Ιστορικά Φροντίσματα*, εκδ. φροντίδα Πόπη Πολέμη, τόμ. Α': Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του, Αθήνα: Πορεία, 1992· τόμ. Β': Αδαμάντιος Κοραΐς, Αθήνα: Πορεία, 1996.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Ρωμ.

Του ίδιου, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1994 (1982) [«Νεοελληνικά Μελετήματα», 7].

ΔΗΜΑΡΑΣ 1948

Του ίδιου, «Έξι γράμματα του Κοραή σχολιασμένα», *Αθηνά*, τόμ. ΝΒ' (1948), σσ. 113-130 [αναδημ. στο: *Ιστορ. Φροντ.*, τόμ. Β', σσ. 44-55].

ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, Πόθεν

Ζαμπέλιος, Σπ[υρίδων], «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως» στο: *Γύρω στο Σολωμό*, σσ. 3-110.

ΖΩΡΑΣ, Επτ. Μελ.

Ζώρας, Γεώργιος Θ., *Επτανησιακά Μελετήματα*,

τόμ. Α': Εισαγωγή εις την Επτανησιακήν Σχολήν [...], Αθήναι 1960·

τόμ. Β': Σολωμός κ.ά., Αθήναι 1959·

τόμ. Γ': Θωμαζαίος και Επτανήσιοι (ανέκδοτος αλληλογραφία), Αθήναι 1966·

[...]

τόμ. ΣΤ': Καλβικά σύμμεικτα, Αθήναι, 1980.

ΖΩΡΑΣ 1970

Του ίδιου, *Νέα Καλβικά*, Αθήναι, 1970 [«Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας», 48].

ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1987

Καββαδίας, Σπύρος Αλ., *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα: Περίπλους, 1987 [διδ. διατρ.].

ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1989

Του ίδιου, «Παρατηρήσεις (Απόσπασμα ευρύτερης μελέτης)», *Διαβάζω*, τχ. 213 (12.4.1989: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 99-103.

ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ 1927

Σολωμού *Ανέκδοτα Έργα*, έκδ. Κ. Καιροφύλας, Αθήνα: Στοχαστής, 1927.

ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ 1992

Καπάδοχος, Δημήτριος Χρ., *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του. Η πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του ποιητή*, Αθήνα, 1992.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ 1996

Κασιμάτης, Γιάννης Κ., *Η επίδραση της βενετσιάνικης γλώσσας στα Επτάνησα. (Συνοπτική προσέγγιση)*, Αθήνα: Φαίδρος, 1996.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1995

Κατσιαρδή-Hering, Όλγα, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;» στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995, σσ. 153-177.

ΚΟΝΔΥΛΗ 1995

Κονδύλη, Μαριάννα, «Διχотоμήσεις στη γλωσσολογική θεωρία. Αναζητώντας την ιδεατή γλώσσα;» στο: *Πολυεπιστημονική θεώρηση 1995*, σσ. 173-191.

ΚΟΝΟΜΟΣ 1954

Κονόμος, Ντ[ίνος], «Ανέκδοτα γράμματα του Ανδρ. Λασκαράτου στο Σπύρο δε-Βιάζη», *Επτανησιακά Φύλλα*, περ. Β', τχ. 3 (Φεβρ. 1954), σσ. 64-74.

ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ 1994

Κοντοσόπουλος, Νικόλαος Γ., *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα, 1994 [ανανεωμ. έκδ.].

ΚΟΥΤΣΙΛΙΕΡΗΣ 1967

Κουτσίλιερης, Ανάργυρος Γ., *Συμβολή εις την γλώσσαν του Σολωμού*, Αθήναι, 1967 [ιδ. διατρ.].

ΚΟΥΤΣΙΛΙΕΡΗΣ 1997

Του ίδιου, «Η ελληνομάθεια του Σολωμού», *Η Λέξη*, 142 (νοέμ.-δεκ. 1997: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 861-867.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 1995

Κωνσταντίνου, Β., «Περί καθαρολογίας», *Ευθύνη*, τχ. 286 (Οκτώβριος 1995), σσ. 471-536.

ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ 1967

Λορεντζάτος, Ζήσιμος, «Σολωμός» στο: *Μελέτες*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1967, σσ. 11-88.

ΜΑΡΙΝΟΣ 1954

Μαρίνος, Π. Ι., «Γύρω στην «Πολιτική Σάτιρα» του Ν. Κουτούζη», *Επτανησιακά Φύλλα*, περ. Β', τχ. 3 (Φεβρ. 1954), σσ. 87-88.

ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ 1997

Μαρωνίτης, Δ. Ν., ««Ισχυρές» και «Ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όψεις γλωσσικού ηγεμονισμού» [Διεθνές Συνέδριο, οργανωμένο από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (26-28. 3. 97), *Φιλολόγος*, 88 (καλοκαίρι 1997), σσ. 163-168.

ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ 1971

Μεταλληνός, Γεώργιος Δ., *Οι αδελφοί Ιακωβάτοι ως συλλογείς δημοτικών τραγουδιών χάριν του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήναι, 1971 [«Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας», 70].

ΜΟΥΛΛΑΣ 1980

Μουλλάς, Παν[αγιώτης], «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 11 (1980), σσ. 137-150 [αναδημ. στο: *Ρήξεις και Συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Σοκόλης, 1993, σσ. 263-278].

ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1994

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, *Η γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της ελληνικής. Μελετήματα, διαλέξεις και άρθρα 1978 – 1993*, Αθήνα: Gutenberg, 1994.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ 1956

Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ., *Σολωμικά*, Εν Αθήναις: τυπογραφείον Μυρτίδου, 1956 [ανάτ. από το *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 11 (1956)].

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1995

Παπάζογλου, Χρήστος, *Μυστικιστικά θέματα και σύμβολα στο Carmen Seculare του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα: Κέδρος, 1995.

ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ 1957

Παπατσώνης, Τ. Κ., «Εξαρση της αντινομίας», *Νέα Εστία*, 62 (Χριστ. 1957: αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 109-112.

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. 1984

Πολίτης Αλέξης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984 [διδ. διατρ].

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. 1991

Του ίδιου, «Άγνωστα νεανικά ποιήματα του Τερτσέτη» στο: *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τόμ. 4: Φιλολογία – Γλωσσολογία – Λαογραφία – Φιλοσοφία, γεν. επιμ. Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι 1991, σσ. 213-235.

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. 1995/1996

Του ίδιου, «Ο Μανουήλ Βερνάρδος και η συμβολή του στη συλλογή του Φοριέλ» στο: *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ1: Τμήμα Νεωτέρων Χρόνων, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 1995-1996.

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. 1985

Πολίτης, Λίνος, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1985 [επαυξημένη έκδοση εκείνης του 1958].

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. χ.χ.

Του ίδιου, *Μετρικά* [...], Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, χ.χ. [«Μελέτη», 7].

ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ 1995

ΑΑ.Νν., *Μια πολυεπιστημονική θεώρηση της γλώσσας*, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ. / Εκδόσεις Παν/μίου Πατρών, 1995.

ΠΟΥΛΑΣ 1859

Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα τα Ευρισκόμενα, προλεγόμενα* Ιακώβου Πολυλά, εκδ. Αντ. Τερζάκης, Κέρκυρα, 1859.

ΠΟΥΛΑΣ, *Πόθεν*

Πολυλάς Ιάκωβος, «Πόθεν η μυστικοφοβία του Κ. Σπ. Ζαμπελίου» στο: *Γύρω στο Σολωμό*, σσ. 113-150.

ΠΟΥΧΝΕΡ 1996

Πούχνερ, Βάλτερ, «Λόγια και λαϊκά στοιχεία στην κυκλαδική δραματουργία της Αντιμεταρρύθμισης», *Θησαυρίσματα*, 26 (1996), σσ. 317-329.

ΡΟΪΔΗΣ 1893

Ροϊδης, Εμμανουήλ, «Τα Είδωλα. Γλωσσική μελέτη» (1893) στο: Εμμανουήλ Ροϊδης *Άπαντα*, τόμ. Δ' (1891 – 1893), φιλ. επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1978, σσ. 93-373 [«Φιλολογική Βιβλιοθήκη», 1].

ΣΑΒΒΑΚΗ 1997

Σαββάκη, Ελένη, *Οι παράλληλοι εαυτοί μας. Λογική σκέψη και διαίσθηση. Συνείδηση χωρίς ομιλία. Ενοποίηση μέσω του ομιλούντος εαυτού*, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 1997 [αναθεωρημένη έκδοση (1989)].

ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993

Σαββίδης Γ. Π., «Κάλβος και Χριστόπουλος (Μια παράδοξη εκδοτική συνοικεσία)», *Περίπλους*, τχ. 34-35 (1993: αφ. στον Α. Κάλβο), σσ. 126-137.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1994

Σαββίδης, Γ. Π., «Για την πολυγλωσσία κάποιων νεότερων Ελλήνων συγγραφέων» (ανακοίνωση στο ΙΑ΄ Συνέδριο Γαλλοφώνων Νεοελληνιστών, Βαρκελώνη, 7-8 Μαΐου 1987) στο: ΙΔ., *Τρόπεζα πνευματική (1963 – 1993)*, Αθήνα: Πορεία, 1994, σσ. 187-195.

ΣΕΤΑΤΟΣ 1988

Σετάτος, Μιχάλης, «Η «ενότητα» της ελληνικής και το γλωσσικό ζήτημα, ελληνικό και ξένο», *Φιλολογος*, 51 (άνοιξη 1988), σσ. 5-16.

ΣΕΦΕΡΗΣ 1984

Σεφέρης, Γιώργος, «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο» (1936) στο: *Δοκίμίες*, τ. Α' (1936-1947), Αθήνα: Ίκαρος⁵1984, σσ. 56-63.

ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1988

Σκοπετέα, Έλλη, Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα: Πολύτυπο, 1988.

ΣΤΑΥΡΟΥ 1974

Σταύρου, Θρασύβουλος, *Νεοελληνική Μετρική*, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,²1974.

ΣΤΡΟΥΓΓΑΡΗ 1979

Στρουγγάρη, Μάγδα, «Ο λογιотаτισμός και η επίδρασή του στα γραφτά του Μακρυγιάννη», *Δωδώνη*, 8 (1979), σσ. 111-215.

ΤΙ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΓΚΕΦΑΛΟ 1996

ΑΑ.Νν., *Τι γνωρίζουμε για τον εγκέφαλο. Ένα αλφαβητάρι για τον εγκέφαλο και το νευρικό σύστημα*, μτφ. – επιμ. από τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας για τις Νευροεπιστήμες: Γιάννης Βαράκης – Αζαρία Καραμανλίδης – Γιώργος Κωστόπουλος – Άντα Μητσάκου, Αθήνα: Καστανιώτης, 1996.

ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ 1998

Τικτοπούλου, Κατερίνα, «Παρατηρήσεις για τη διγλωσσία του Σολωμού: ανάμεσα στα ιταλικά και τα ελληνικά» στο: *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, επιμ. Χ. Λ. Καράογλου, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1998, σσ. 207-229.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 1965

Τριανταφυλλίδης, Μανόλης, «Οι ξένες γλώσσες και η αγωγή» (Αθήνα, 1946) στο: *Άπαντα* Μανόλη Τριανταφυλλίδη, τόμ. Ζ': Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά. Ορθογραφία – Παιδαγωγικά, Θεσ/κη: Α.Π.Θ. – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1965, σσ. 407-562.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1996

Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ., «Μικρά παρασολωμικά», *Πολύμηστον*, 16 (1996), σσ. 159-162.

ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ 1979

Τσαντσανόγλου, Ελένη, «Διονύσιος Σολωμός» στο: *Σάτιρα και Πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νε. Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1979, σσ. 7-70.

ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ 1982

Της ίδιας, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11*, εκδ. δοκιμή, Αθήνα: Ερμής, 1982 [αναλυτική έκδοση των κειμένων: «Η Φαρμακωμένη στον Άδη»· «Ο Φουρκισμένος»· «Il Prigioniero» («Ο Φυλακισμένος»)· «Sogno secondo» («Δεύτερο όνειρο»)· «La traslocazione della statua di Maitland» («Η μετατόπιση του αγάλματος του Μέτλαντ»)].

ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ 1988

Της ίδιας, «Η «ταυτότητα» της Φεγγαροντυμένης στον «Κρητικό» του Σολωμού: Το όραμα του ποιητή και το όραμα του ζωγράφου» στο: *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. (Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής: Τιμητικός τόμος στη μνήμη Λίνου Πολίτη), 1988, σσ. 167-195.

ΤΣΙΤΣΙΠΗΣ 1995

Τσιτσιπής, Λουκάς Δ., *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της Γλώσσας. Γλώσσα, Ιδεολογία Διαλογικότητα και Επιτέλεση*, Αθήνα: Gutenberg, 1995.

ΤΣΟΛΑΚΗΣ, Χ[ρίστος] Λ., «Η πρωταρχία της μητρικής γλώσσας και η (γλωσσική) αγωγή. (Οκτώ καταθέσεις και δέκα προτάσεις)», *Φιλολόγος*, 48 (καλοκαίρι 1987), σσ. 117-129.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ 1954

Διονύσιος Σολωμός, επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Αθήναι: Αετός, 1954 [«Βασική Βιβλιοθήκη», 15].

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ 1983

Του ίδιου, *Νεοελληνικά Δοκίμια και Μελέται*, τόμ. Β': Σολωμός – Κάλβος – Κοραΐς – Παπαδιαμάντης και άλλοι, Εν Αθήναις, 1983.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ 1991

Του ίδιου, *Νεοελληνικά Δοκίμια και Μελέται*, τόμ. Γ': Βύλλαρás – Σολωμός – Κάλβος – Μαβίλης – Βαλαωρίτης – Παλαμάς – Ελληνική Νομαρχία – Γλωσσικά και άλλα, Εν Αθήναις, 1991.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ 1985

Χαραλαμπάκης, Χριστόφορος, «Σκέψεις γύρω από τη γλώσσα και το ύφος του στρατηγού Μακρυγιάννη με αφορμή το νέο χειρόγραφο «Οράματα και Θάματα»» στο: *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*. Πρακτικά της 6ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (22-24 Απριλίου), Θεσσαλονίκη: α/φοι Κυριακίδη, 1985.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ 1995

Του ίδιου, Χρ[ιστόφορος], «Γλωσσολογικές θεωρίες για τη γλώσσα. Μικρό οδοιπορικό στην ιστορία της γλωσσολογικής σκέψης» στο: *Πολυεπιστημονική θεώρηση* 1995, σσ. 99-128.

ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 1989

Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης, «Η γένεση της νεοελληνικής κριτικής: Αμφιβολίες για το σολωμικό έργο στη ρομαντική Αθήνα του 1859», *Το Δέντρο*, τόμ. 5, τχ. 44-45 (Μάρτ.-Μάιος 1989), σσ. 160-166.

ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗΣ 1968

Χατζηγιακουμής, Εμμ[ανουήλ] Κ., *Νεοελληνικά πηγαί του Σολωμού. Κρητική Λογοτεχνία – Δημώδη Μεσαιωνικά κείμενα – Δημοτική ποίησης*, Εν Αθήναις, 1968 [ιδ. διατρ.].

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978

Χριστιανόπουλος, Ντίνος, «Οι μεταφράσεις του «Υμνου εις την Ελευθερίαν» του Σολωμού. Βιβλιογραφία-Πληροφορίες-Σχόλια» στο: *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, 1978, σσ. 99-143.

ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ 1991

Χρηστίδης, Α.-Φ., «Λέξη και κείμενο», *Ε.Ε.Φ.Σ.*, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1991, σσ. 459-460.

ADLER 1977

Adler, Max K., *Collective and Individual Bilingualism. A sociolinguistic study*, Hamburg: Buske, 1977.

ALBERT – OBLER 1978

Albert, Martin L. – Obler, Loraine K., *The Bilingual Brain. Neuropsychological and Neurolinguistic Aspects of Bilingualism*, San Diego: Academic Press, Inc., 1978.

APPEL – MUYSKEN 1993

Appel, Ren – Muysken, Pieter, *Language contact and bilingualism*, London: Edward Arnold, 1993 [ανατύπωση της αναθεωρημένης έκδοσης του 1989 (1987)].

BABELE 1990

Amati Mehler, Jacqueline – Argentieri, Simona – Canestri, Jorge, *La Babele dell'inconscio. Lingua madre e lingue straniere nella dimensione psicoanalitica*, Milano: Raffaello Cortina, 1990.

BAKKER – VAN GEMERT 1996

Η Θυσία του Αβραάμ, κριτική έκδοση Wim Bakker – Arnold van Gemert, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 1996.

BELTRAMI 1996

Beltrami, Pietro G., *La metrica italiana*, Bologna: Il Mulino, 1996 (1991).

BEZIERS – VAN OVERBEKE χ.χ.

Beziers, Monique – van Overbeke Maurits [sic], *Le Bilinguisme. Essai de definition et guide bibliographique*, Louvain: Universitt Catholique, χ.χ.

BILINGUALISM & DISABILITY 1984

AA.VV., *Bilingualism and Language Disability. Assessment & Remediation*, edited by Niklas Miller, San Diego: College-Hill Press, Inc., 1984.

*BOPP 1816

Bopp, F, *über das Conjugationssystem der Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt 1816.

BOUVIER 1974

Bouvier, Bertrand, «Άγνωστο αυτόγραφο του Κάλβου» στο: *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία, 1974 [«Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών», 6].

*CALVET 1977

Calvet, Louis J., *Linguistica e colonialismo* [ιταλ. μτφ.], Milano: Mazzotta, 1977.

CARDONA 1974

Cardona, Giorgio Raimondo, «Introduzione» στο: Weinreich 1974, σσ. vii-xxxvi.

CHANGEUX 1984

Changeux, Jean-Pierre, *L'homme neuronal* (Paris: Fayard, 1983): ελλ. μτφ. Βαγγέλης Μπρίκας: *Ο νευρωνικός άνθρωπος. Πώς λειτουργεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος*, Αθήνα: Κέδρος, 1984.

CORTELAZZO 1989

Cortelazzo, Manlio, *Venezia, Il Levante e il mare*, Venezia: Pacini, 1989.

COUTELLE 1967

Coutelle, Louis, «Τρεις «γραμματικούς» του Σολωμού», *Ο Εραμιστής*, τόμ. Ε', τχ. 25 (Φεβρ. 1967), σσ. 9-22.

COUTELLE 1971

Id., *Le greghesco. Riexamen des iliments neo-grecs des textes comiques vinitiens du XVIIe siθcle*, Thessalonique, 1971 [«Ελληνικά. Παράρτημα», 22].

COUTELLE 1977

Id., *Formation poetique de Solomcs (1815-1833)*, Αθήνα: Ερμής, 1977 [ιδ. διατρ.].

COUTELLE 1990

Id., *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Αθήνα: Νεφέλη, 1990.

CUPANE 1975

Cupane, Carolina, «Dionisio Solomcs traduttore di Omero» στο: *Studi Neoellenici*, Palermo: Istituto di Filologia Greca, 1975.

CURTISS 1985

Curtiss, Susan, «The Development of Human Cerebral Lateralization» στο: *Dual Brain* 1985, σσ. 97-116.

DE MAURO 1990

De Mauro, Tullio, «Introduzione» στο: *Babele* 1990, σσ. xxi-xxxvii.

*DENISON 1968

Denison, N., «Sauris: a Trilingual Community in Dyatipic Perspective», *Man*, 3: 4 (1968), σσ. 578-594.

DI SALVO 1995

Ines di Salvo, «Ο Παλαμάς και η Ιταλική Λογοτεχνία», ανάτ. από το περ. *Δίπτυχα*, 1995.

DÖPKE 1992

Döpke, Susanne, *One parent one language. An interactional approach*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1992.

DUAL BRAIN 1985

AA.VV., *The Dual Brain. Hemispheric Specialization in Humans*, edited by D. Frank Benson – Eran Zaidel, New York / London: The Guilford Press, 1985 [«UCLA Forum in Medical Sciences», 26].

ELWERT 1987

Elwert, W. Th., *Versificazione italiana dalle origini ai giorni nostri*, Firenze: Felice Le Monnier, 1987.

EXPOSITION 1957

Exposition du Centenaire de Solomos, επιμ. Octave Merlier, Athènes: Institut Français d'Athènes, 1957.

FABBRO 1996

Fabbro, Franco, *Il Cervello Bilingue. Neurolinguistica e poliglossia*, Roma: Astrolabio, MCMXCVI [1996].

FAURIEL 1956

Chants populaires de la Grèce moderne, recueillis et publiés, avec une traduction française [...] par C. Fauriel (Paris: Didot, 1824)· ελλ. μτφ. Απ. Δ. Χατζηεμμανουήλ: *Δημοτικά τραγούδια της Ελλάδος*, Αθήνα: Νίκος Δ. Νίκας, 1956.

FERGUSON 1964

Ferguson, Charles A., «Diglossia» (1959) στο: *Language in Culture and Society* 1964, σσ. 429-439.

FERNANDEZ 1993

Fernández, Mauro, *Diglossia. A comprehensive bibliography 1960-1990 and supplements*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1993.

*FISHMAN 1965

Fishman, Joshua A., «Who speaks What language to Whom and When?», *Linguistique*, 2 (1965), σσ. 67-88.

FISHMAN 1967

ID., «Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism», *Journal of Social Issues*, XXIII: 2 (1967), σσ. 29-38.

FORSTER 1970

Forster, Leonard, *The Poet's Tongues: Multilingualism in Literature*, New Zealand: The University of Otago Press / London: Cambridge University Press, 1970.

GARDNER-CHLOROS 1995

Gardner-Chloros, Penelope, «Code-switching in community, regional and national repertoires: the myth of the discreteness of linguistic systems» στο: *One speaker* 1995, σσ. 68-89.

*GEERTZ 1988

Geertz, Clifford, *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology* (1983)· ιταλ. μτφ.: Luisa Leonini, *Antropologia interpretativa*, Bologna: Il Mulino, 1988.

GIACALONE-RAMAT 1995

Giacalone-Ramat, Anna, «Code-switching in the context of dialect/standard language relations» στο: *One speaker* 1995, σσ. 45-67.

GROSJEAN 1995

Grosjean, François, «A psycholinguistic approach to code-switching: the recognition of guest words by bilinguals» στο: *One speaker* 1995, σσ. 259-275.

HAKUTA 1986

Hakuta, Kenji, *Mirror of Language. The Debate on Bilingualism*, Basic Books, Inc., 1986.

HAMERS – BLANC 1989

Hamers, Josiane F. – Blanc, Michel H. A., *Bilingualiti et bilinguisme* (Bruxelles: Pierre Mardaga, 1983)· αγγλ. μτφ.: *Bilinguality and Bilingualism*, Cambridge University Press, 1989 [αναθεωρημένη έκδοση].

*HAUGEN 1953

Haugen, Einar, *The Norwegian Language in America: a Study in Bilingual Behavior*, Philadelphia, 1953.

*HAUGEN 1956

ID., *Bilingualism in Americas*, Alabama, 1956.

HELLER 1995

Heller, Monica, «Code-switching and the politics of language» στο: *One speaker* 1995, σσ. 158-174.

*HERING 1987

Hering, Gunnar, «Die Auseinandersetzungen óber die neugriechische Schriftsprache» στο: *Sprachen und Nationen im Balkanraum Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*, επιμ. Christian Hannick, Κολωνία / Βιέννη 1987.

HYMES 1964

Hymes, Dell, «Introduction» στο: *Language in Culture and Society* 1964 [Part VII. Social Structure and Speech Community], σσ. 385-390.

*JAKOBSON 1968

Jakobson R[oman], *Child language, aphasia and phonological universals*, The Hague: Mouton, 1968.

JOB – TONZAR 1993

Job, Remo – Tonzar, Claudio, *Psicolinguistica e Bilinguismo*, Torino: Liviana, 1993.

KESSLER 1984

Kessler, Carolyn, «Language Acquisition in Bilingual Children» στο: *Bilingualism & Disability* 1984, σσ. 26-54.

*KREMNITZ 1990

Kremnitz, Georg, *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einföhrender überblick*, Wien, 1990.

LANGUAGE IN CULTURE AND SOCIETY 1964

AA.VV., *Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology*, επιμ. Dell Hymes, New York, Evanston, and London: Harper & Row, 1964.

LAVEZZI 1996

Lavezzi, Gianfranca, *Manuale di metrica italiana*, Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1996.

LEGRAND 1901

Fac-similis d'icritures grecques du dix-neuvieme siθcle, publiis par Imile Legrand, Paris: Garnier, 1901.

*LEOPOLD 1949

Leopold, W. F., *Speech development of a bilingual child: A linguist's record (1939 – 1949)*, vol. 3: Grammar and general problems, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1949.

MACKEY 1972

Mackey, W[illiam] F[rancis], *Bibliographie internationale sur le bilinguisme*, Quebec: Presses de l'Université Laval, 1972.

MACKEY 1976

Id., *Bilinguisme et Contact des langues*, Paris: Klincksieck, 1976.

MACKEY 1993

Id., «Introduction» στο: Fernández 1993, σσ. xiii-xx.

MACKRIDGE 1994a

Mackridge, Peter, «Ο Σολωμός μεταξύ πολυγλωσσίας και μονογλωσσίας» στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων* (Διεθνής επιστημονική συνάντηση αφιερωμένη στον Κ. Θ. Δημαρά, Α.Π.Θ., 10-12 Μαΐου 1990), Θεσ/κη: Παρατηρητής, 1994, σσ. 257-264.

MACKRIDGE 1994b

Id., «Dionisio Salamon/Διονύσιος Σολωμός: Poetry as a Dialogue between Languages», *Dialogos. Hellenic Studies Review*, 1 (1994), σσ. 59-76.

*McLAUGHLIN 1978

McLaughlin, R., *Second Language Acquisition in Childhood*, Erlbaum, NJ: Hillsdale, 1978.

MILLER 1984a

Miller, Niklas, «Language Use in Bilingual Communities» στο: *Bilingualism & Disability* 1984, σσ. 3-25.

MILLER 1984b

Miller, Niklas, «Language Problems and Bilingual Children» στο: *Bilingualism & Disability* 1984, σσ. 81-103.

MILROY – MUYSKEN 1995

Milroy, Lesley – Muysken, Pieter, «Introduction: code-switching and bilingualism research» στο: *One speaker* 1995, σσ. 1-14.

*MORRIS 1946

Morris, Charles, *Signs, Language, and Behavior*, New York, 1946.

MUYSKEN 1995

Muysken, Pieter, «Code-switching and grammatical theory» στο: *One speaker* 1995, σσ. 177-198.

MARCHESELLI LOUKAS 1991

Marcheselli Loukas, Lucia, «Ισοσυλλαβισμός και περιγραφή των νεοελληνικών στίχων» στο: *Νεοελληνικά Μετρικά*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Ρέθυμνο: Π.Ε.Κ, 1991, σσ. 11-34.

MERLIER 1990

Merlier, Octave, *Solomos et Origene suivi de deux autres essais*, Athènes: Centre d'études d'Asie Mineure, 1990 [«Archives Melpo et Octave Merlier», 2].

MILLIEX 1957

Milliex, Roger, «Ο Σολωμός και η Γαλλία», *Καινούρια Εποχή* (άνοιξη 1957), σσ. 89-98.

*MOULLAS 1976

Moullas, Panayotis, *Les concours pottiques de l'Universiti d' Athθnes*, Paris-Sorbonne 1976 [διδ.διατρ.].

ONE SPEAKER 1995

ΑΑ.ΥΥ., *One speaker, two languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching*, edited by Lesley Milroy and Rieter Muysken, Cambridge University Press, 1995.

PACCAGNELLA 1983

Paccagnella Ivano, «Plurilinguismo letterario: lingue, dialetti, linguaggi» στο: *Letteratura italiana*, vol. II°: Produzione e consumo, Torino: Einaudi, 1983, σσ. 103-167.

*PEAL – LAMBERT 1962

Peal, Elisabeth – Lambert, Wallace E., «The relation of bilingualism to intelligence», *Psychological Monographs*, 76 (1962).

PERI 1994

Peri, Massimo, *Δοκίμια αφηγηματολογίας*, επιμ. Σ. Ν. Φιλίππιδης, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 1994.

PERI 1996

ID., *Malato d'amore. La medicina dei poeti e la poesia dei medici*, Messina: Rubbettino, 1996.

PERI 1996b

Id., «Μικροπαρατηρήσεις στον Σολωμό», *Μαντατοφόρος*, τχ. 41 (Ιαν. 1996 αφ. στον Δ. Σολωμό), σσ. 83-115.

PONTANI 1964

Pontani, Filippo Maria, «Foscolo e il greco moderno» στο: *Italograeca* 1, Roma: Stefano de Luca, 1964.

RENZI 1978

Renzi, I., *La politica linguistica della rivoluzione francese*, Padova: Centro Stampa-Palazzo Maldura, 1978.

ROTOLO 1964

Rotolo, Vincenzo, «Η λατινομάθεια του Σολωμού», *Ο Εραμιστής*, 2 (1964), σσ. 1-6.

ROTOLO 1970

Id., «Il Dialogo sulla lingua di Dionisio Solomcs», estr. dagli *Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo*, serie IV, vol. XXIX (1968-69), parte II, Palermo: Presso l'Accademia, 1970.

ROTOLO 1974

Id., «Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού», *Ο Εραμιστής*, 11 (1974), σσ. 93-105.

*SELINKER 1972

Selinker, L., «Interlanguage», *International Review of Applied Linguistics*, 10 (1972), σσ. 209-223.

SERIANNI 1989

Serianni, Luca, *Storia della lingua italiana. Il primo Ottocento*, Bologna: Il Mulino, 1989.

SKUTNABB-KANGAS 1981

Skutnabb-Kangas, Tove, *Tvesprekighet* (Sweden: LiberFörslag, 1981)· αγγλ. μτφ.: Lars Malmberg – David Crane, *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*, Clevedon: Derrick Sharp, 1981 [«Multilingual Matters», 7].

*SMITH 1939

Smith, M. E., «Some light on the problem of bilingualism as found from a study of the progress in mastery of English among pre-school children of non-American ancestry in Hawaii», *Genetic Psychology Monographs*, 21 (1939), σσ. 119-284.

STEINER 1992

Steiner, George, *After Babel. Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, 1992 (1975).

*SWAIN 1972

Swain M., *Bilingualism as a first language*, University of California, Irvine 1972.

*TAESCHNER 1983

Taeschner, T., *The Sun is Feminine. A study of Language Acquisition in Bilingual Children*, 1983.

TITONE 1995

AA.VV., *La personalit  bilingue. Caratteristiche psicodinamiche*, a cura di Renzo Titone, trad. di Caterina Cangi , Milano: Bompiani, 1995.

*THOMPSON 1952

Thompson, G. G., *Child psychology*, Boston: Houghton Mifflin, 1952.

TZIOVAS 1994

Tziovas, Dimitris, «Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece», *Κάμπος*. Cambridge Papers in Modern Greek, 2 (1994), σσ. 95-120.

VAN OVERBEKE 1972

van Overbeke, Maurice, *Introduction au problème du bilinguisme*, Bruxelles: Labor / Paris: Nathan, 1972 [επεξεργασμένη μορφή του Beziere – van Overbeke χ.χ.].

VILDOMEK 1963

Vildomek, Verboj, *Multilingualism*, Leyden: A. W. Suthoff, 1963.

VINCENT 1997

Vincent, Alfred, «Κωμωδία» στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 1997 (1991), σσ. 125-156.

*VITTI 1960

Vitti, Mario, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Napoli, 1960.

VITTI 1989

ID., *Storia della letteratura neogreca* (Torino: ERI / RAI, 1971)· ελλ. μτφ.: Μυρσίνη Ζορμπά, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας 1989 [ανατύπωση της έκδοσης του 1987 (1978)].

VITTI 1995

ID., *Ο Κάλβος και η εποχή του*, Αθήνα: Στιγμή, 1995.

***VOLTERRA – TAESCHNER 1978**

Volterra, V. – Taeschner, T., «The acquisition and development of language by bilingual children», *Journal of Child Language*, 5 (1978), σσ. 311-326.

WEINREICH 1974

Weinreich, Uriel, *Languages in Contact* (New York, 1953)· ιταλ. μτφ.: Giorgio Raimondo Cardona, *Lingue in contatto*, con saggi di Francesco Grassi Heilmann, Torino: Boringhieri, 1974.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

[Στο παρόν ευρετήριο δεν περιλαμβάνεται το όνομα Σολωμός
και οι συγγραφείς Λεξικών ή άλλων βοηθημάτων]

A

Adler 23, 27, 36, 234
Appel 27, 36, 45, 46, 47, 53, 55, 234

B

Bakker..... 158, 214, 231
Battaglia..... 109, 170, 190, 192, 193, 196, 199, 200, 220
Beltrami 234
Beziers 16, 234, 246
Blanc..... 11, 44, 239
Bopp 8, 235
Bouvier 86, 217, 235

C

Calvet..... 34, 235
Cardona..... 8, 10, 22, 44, 49, 235, 246
Changeux 20, 58, 61, 62, 63, 65, 235
Cortelazzo 82, 83, 90, 235
Coutelle..... 69, 70, 73, 75, 77, 80, 82, 85, 87, 126, 180, 181, 235, 236
Cupane 74, 236

D

De Mauro 8, 9, 236
Denison 27, 236
Di Salvo 74, 236
Döpke 10, 40, 41, 42, 45, 54, 56, 237

E

Elwert..... 237

F

Fabbro..... 11, 14, 23, 29, 34, 45, 46, 47, 51, 62, 63, 64, 65, 237

Fauriel..... 237

Fayard..... 235

Ferguson..... 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 46, 237

Fernandez..... 7, 31, 44, 238, 241

Fishman..... 22, 37, 38, 238

Forster..... 27, 40, 202, 238

G

Geertz..... 18, 238

Giacalone-Ramat..... 38, 238

Grosjean..... 45, 53, 239

H

Hakuta..... 12, 14, 16, 25, 40, 239

Hamers..... 11, 44, 239

Haugen..... 18, 239

Heller..... 16, 239

Hering..... 37, 239

Hymes..... 38, 40, 43, 240

J

Jakobson..... 62, 240

Job..... 11, 240

K

Kessler..... 40, 41, 45, 57, 59, 60, 240

Kremnitz..... 37, 240

L

Lambert..... 12, 13, 46, 243

Lavezzi..... 240

Legrand..... 86, 240

Leopold..... 12, 241

M

Mackey..... 7, 16, 31, 47, 241

Mackridge..... 90, 97, 101, 241

Marcheselli Loukas..... 203, 242

McLaughlin..... 56, 241

Meisel..... 59

Merlier..... 101, 237, 242

Miller..... 10, 16, 18, 46, 52, 58, 104, 235, 242

Milliex..... 75, 76, 77, 242

Milroy..... 13, 242, 243

Morris..... 49, 242

Moullas..... 92, 243

Muysken..... 13, 27, 36, 45, 46, 47, 53, 55, 234, 242, 243

O

Obler 26, 28, 44, 46, 49, 56, 57, 234

P

Paccagnella 81, 243

Peal 13, 243

Peri 7, 17, 23, 101, 171, 243

Pontani 83, 87, 121, 185, 244

R

Renzi 88, 244

Rotolo 70, 75, 191, 244

S

Selinker 57, 244

Serianni 76, 88, 129, 137, 171, 202, 221, 244

Skutnabb-Kangas 12, 13, 16, 23, 27, 38, 40, 46, 50, 51, 80, 84, 245

Smith 12, 245

Steiner 16, 19, 27, 55, 65, 245

Swain 43, 245

T

Taeschner 59, 245, 246

Thompson 13, 245

Titone 50, 245

Tonzar 11, 240

Tziovas 88, 245

V

van Gemert 158, 214, 231

van Overbeke 16, 234, 246

Vildomec 8, 11, 12, 246

Vincent 82, 246

Vitti 35, 86, 99, 217, 246

Volterra 59, 246

W

Weinreich...7, 10, 14, 18, 21, 24-27, 29, 32, 36, 38, 49-53, 104, 106, 107, 125, 129, 130, 146, 174,
193, 235, 246

Z

Zaidel 237

Zingarelli 176, 189, 190, 198, 221

A

Αθανασπούλου 5, 105, 115, 155, 159, 171, 179, 221

Αλεξάνδρου 138, 221

Αλεξίου 94, 138, 139, 161, 164, 167, 171, 173, 179, 196, 197, 200, 217, 218, 221, 222

Ανδρειωμένος 170

Ανδριώτης 205, 219, 222

Ασδραχάς 86, 217, 218, 222

B

Βαγενάς.....	82, 92, 93, 99, 108, 205, 200, 222, 223, 242
Βαλέτας.....	218, 223
Βελουδής.....	85, 93, 223

Γ

Γεωργακάς.....	97, 98, 223
Γεωργαντά.....	75
Γκίνης.....	163, 171, 172, 223
Γουζέλης.....	82, 90, 185, 217
Γουνελάς.....	59, 99, 223

Δ

Δάλλας.....	86, 101, 217, 223, 224
Δημαράς.....	76, 88, 89, 92, 99, 163, 168, 219, 224, 226, 241

Z

Ζαμπέλιος.....	99, 100, 225, 229
Ζώρας.....	82, 83, 84, 86, 217, 225

K

Καββαδίας.....	90, 97, 98, 108, 128, 131, 140, 162, 177, 186, 189, 225
Καιροφύλας.....	95, 96, 218, 225
Κάλβος.....	85, 86, 99, 108, 126, 205, 217, 220, 222, 223, 230, 232, 235, 246
Καπάδοχος.....	96, 225
Κασιμάτης.....	82, 226
Κατσιαρδής-Hering.....	37, 226
Καψωμένος.....	220
Κονδύλη.....	9, 226
Κονιδάρης.....	83
Κοντοσόπουλος.....	89, 226
Κορδούλη.....	86
Κορνάρος.....	217, 221
Κουτσιλιέρης.....	81, 97, 115, 183, 226
Κωνσταντίνου.....	35, 227

Λ

Λορεντζάτος.....	96, 101, 227
------------------	--------------

M

Μακρυγιάννης.....	126, 130, 140, 141, 217, 230, 233
Μαρίνος.....	184, 227
Μαρτινέλης.....	95
Μαρωνίτης.....	32, 70, 227
Μάτσης.....	80, 81, 85, 89, 109, 167, 195, 218
Μερακλής.....	217, 220
Μεταλληνός.....	85, 87, 108, 140, 227
Μουλλάς.....	92, 227
Μπαμπινιώτης.....	35, 227
Μπουμπουλίδης.....	83, 228

Η

Παγκράτης	95, 139
Παπατσώνης	69, 228
Παπάζογλου	72, 225
Πολίτης Α	85, 88, 183, 228
Πολίτης Λ	70, 83, 110, 127, 137, 139, 160, 185, 212, 229
Πολυλάς	70-71, 74, 76, 80, 84-85, 89, 91-94, 99-100, 108-109, 139, 163-165, 172-173, 175, 179, 183, 189, 196, 200, 218, 223, 229
Πούχγερ	140, 229

Ρ

Ροΐδης	8, 33, 74, 85, 163, 165, 166, 229
--------------	-----------------------------------

Σ

Σαββάκη	17, 21, 47, 63, 229
Σαββίδης	35, 76, 78, 164, 230
Σεάτος	35, 36, 230
Σεφέρης	126, 231, 230
Σκλαβενίτης	86
Σκοπετέα	88, 92, 99, 172, 230
Σταύρου	212, 230
Στρογγάρη	126, 230

Τ

Τικτοπούλου	98, 228
Τριανταφυλλόπουλος	164, 231
Τσαντσάνογλου	139, 187, 196, 202, 218, 231, 232
Τσιτσιπής	21, 232
Τσολάκης	11, 232
Τυπάλδοι-Ιακωβάτοι	85, 86, 87, 111, 140, 218, 222
Τωμαδάκης	69, 72, 73, 83, 84, 92, 97, 98, 121, 183, 218, 232

Χ

Χαραλαμπίκης	22, 40, 104, 126, 130, 233
Χατζηβασιλείου	99, 100, 233
Χατζηγιακουμής	97, 98, 197, 183, 233
Χρηστίδης	59, 233
Χριστιανόπουλος	200, 233

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΜΕΡΟΣ Ι: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ	6
Α΄. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ	6
Β΄. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ.....	7
• Αντικατοπτρισμοί.....	15
• Οι «γλώσσες» της διεπιστημονικότητας.....	19
Γ΄. ΟΡΙΣΜΟΙ.....	25
ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ.....	25
• Διγλωσσία και Πολυγλωσσία.....	28
• Κοινή γλώσσα και Διάλεκτος.....	29
ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ.....	32
• Bilingualism και Diglossia	36
ΨΥΧΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ	40
• Επικοινωνιακή επάρκεια.....	40
ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ	45
Δ΄. «ΠΑΡΕΜΒΟΛΕΣ»	50
• Προβλήματα περιγραφής	50
• Ο εννοιολογικός καθορισμός του φαινομένου.....	54
• Η διαπλοκή ως αναπτυξιακή στρατηγική.....	57
Ε΄. ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΚΑΙ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	63
• Ένα νευρολογικό παράλληλο.....	63
• Υποθέσεις.....	65
ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΟΛΩΜΙΚΗΣ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑΣ	70
Α΄. ΟΙ ΓΛΩΣΣΕΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ	70
Β΄. ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ (ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΤΑΝΗΣΑ).....	82
Γ΄. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΣΟΛΩΜΙΚΗΣ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑΣ.....	93
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ	105
ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	105
ΦΩΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	112
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ.....	113
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΒΑΘΟΥΣ.....	126
ΛΑΘΗ	141
ΜΟΡΦΟ-ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	149
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ.....	149
Α. Σύνταξη	149
Β. Μορφολογία.....	155
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΒΑΘΟΥΣ.....	157
ΛΕΞΙΚΟ-ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	186
Λεξιλόγιο	186
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ.....	188
• ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΒΑΘΟΥΣ.....	192
Σημασιολογία	197

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	207
Η ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ.....	207
• <i>Συναίρεση / Διαίρεση</i>	208
• <i>Μορφοσύνταξη</i>	210
• <i>Code-switching</i>	214
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	220
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	222
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	253

